

L23

A KÖZGAZDASÁG ELMÉLETE.

IRTA

LÁNG LAJOS,

A JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOK TUDORA, A BUDAPESTI M. K. TUDOMÁNY-EGYETEMEN
A KÖZGAZDASÁG ÉS PÉNZÜGYTAN MAGÁNTANÁRA, UGYANOTT AZ ALAP- ÉS ÁLLAM-
TUDOMÁNYI VIZSGÁLATI BIZOTTSÁGOK TAGJA, ORSZÁGOS KÉPVISELŐ.

BUDAPEST,
KILIÁN FRIGYES

M. K. EGYETEMI KÖNYVÁRUS.

1882.

1964

1985

2009 MAR 09

KÖNYVTÁRSÁG TUDOMÁNYI ÉS
KÖNYVTÁRA - MŰT

C 803

ATYÁM EMLÉKÉNEK.

I have endeavoured to ascertain and clearly to state the character of Political Economy, as this science appears to have been conceived by that succession of writers of which Smith, Malthus, Ricardo and Mill are the most distinguished names

CAIRNES.

ELŐSZÓ.

A közgazdaság eddigi előadásmódja hazánkban, szerény nézetem szerint, sem az elmélet, sem a gyakorlat igényeit nem elégítheti ki teljesen.

Minden elmaradt nép legközelebbi művelt szomszédaitól tanul. Így tanultunk mi is eddig a németektől. S habár még igen sokat tanulhatunk műveltebb szomszédainktól, másrészt mégis nagy hibának tartanám, ha a tudomány átültetésénél egyetlen egy nép tudományára szoritkoznánk. Ugy azonban, a hogy a közgazdaság tanulmánya hazánkban jelenleg áll, alig látjuk mások befolyását, mint majdnem egyedül az újabb német socialpolitikuskok és kathedrasocialisták hatását.

A míg egyrészt ROSCHER és másrészt STEIN voltak azon német írók, kik után a magyar közgazdasági tudomány indult, addig a kiválóbb francia és angol írók is részesültek bizonyos figyelemben. A mióta azonban a socialpolitikuskok és kathedrasocialisták emelkedtek hazánkban tekintélyre, azóta minden más irodalom háttérbe szorult, s az újabb francia és méginkább az újabb angol írók, J. ST. MILL egész iskolája majdnem teljesen ismeretlen hazánkban.

Nem szándékom kisebbiteni a németek tudományos érdemeit, de az, úgy hiszem, minden kétségen felül áll, hogy minden tudomány csak ott fejlődhetik ki igazán, hol az alapját képező gyakorlati viszonyok is a legteljesebb fejlettségre jutottak. A gazdaság terén azonban régebben az olaszok s újabban az angolok játszották mindig az első szerepet. S ép azért az angol tudomány föl-

kentjei: SMITH, MALTHUS, RICARDO és MILL azon tudósok, kiknek legtöbbet köszönhet a közgazdaság elmélete.

Közgazdasági tudományunk ez egyoldalú függését a legujabb német irodalomtól eléggé mutatja már az a körülmény is, hogy még tudományunk szokásos elnevezése a *nemzetgazdaság* is a németből van kölcsönözve, míg a többi nemzetek az olaszok, francziák, angolok mind az *economia publica* vagy *politica* elnevezést használják, melynek magyarul a *közgazdaság* felel meg. Ez egyoldalú függésnek nézetem szerint két nagy hátránya volt: elsajátítottuk mindazt, mi ez írókban rossz, és nem tanultuk meg tőlük azt, mi munkáikban utánzásra méltó. A kicsinylés, melyet ez írók a nagy angol szellemóriások iránt tanusítanak, nálunk is lábra kapott, és ezzel egyszersmind megrögzött nálunk is az elmélet s az elvont igazságok ama megvetése, mely az újabb német irodalmat jellemzi. A mi azonban ezen német írókban dicséretre méltó, hazai viszonyaik beható tanulmányozása, azt fájdalom, nem sajátítottuk el.

Ez újabb német írók ugyanis mind az inductió vagy tapasztalat terén állnak, s a speculativ elmélekdedések megvetésével már nem is a történelemből mint ROSCHER, hanem a statistikából veszik okoskodásuk alapjait. Ez irány megfélekedzik arról, hogy a tudomány elvont igazságokra törekszik; s hogy a tudományos igazságok alkalmazása vagyis a politika és az elmélet két különböző dolog. Egyoldalúságban szenvedett és ezen egyoldalú elfogultságában megvetette az angol tudományt, mely általános elvekből indul ki, de minden elvont igazságot a történelem és statistika próbakövére vet. Mert noha ez újabb német írók úgy állították oda tudományukat mint az angol egyoldalúság ellen irányuló jogos visszahatást, ők voltak az egyoldalúak, a mennyiben ők csak a tapasztalati tényekre fektettek súlyt, míg a kiváló angol tudósok buvárokodása egyiránt kiterjedt úgy az általános elvekre mint a külön tapasztalati tényekre, a történelemre és statistikára.

Bármily nagy legyen azonban ez írók egyoldalúsága; bármily sok tévedést vont maga után; bármily számos meghaladott sophis- mába öntött új életerőt: azt a kétségtelen érdemüket soha nem fogjuk eltagadni, hogy hazájuk gazdasági viszonyait alaposan tanul- mányozták és hazai közgazdasági viszonyaik megvitatása körül nagy érdemeket szereztek, épen ezen egyoldalúságuk által. De ezt a sajtáságukat nem tanulták el tőlük azok, kik elméleti tévelygéseiket oly mohón siettek magukévá tenni. Nem egyszer találkozunk ifjabb íróinknál oly nyilatkozattal, hogy a tudományos speculatio ideje lejárt, most a tények ismerete, a tapasztalat a fődolog. S ugyan mit látunk műveikben? Látjuk az említett írók elméleti tévedését, de nem látjuk sehol hazánk közgazdasági viszonyainak tanulmányo- zásának nyomát. Egész munkákat lapozhatunk át, és egyetlen egy közgazdasági igazságot sem látunk hazai példákkal felvilágosítva, egyetlen egy elvet sem hazai viszonyokra alkalmazva vagy azokból levezetve.

Nem követek el tehát igazságtalanságot, ha azt constatálom, hogy a legújabb magyar közgazdasági irodalom nem foglalkozik elég behatóan a legfontosabb elméleti igazságokkal és semmi tájéko- zást nem ad hazai viszonyaink megítélésére; nem foglalkozik a cé- lokkal, melyeket közgazdasági helyzetünk javítása érdekében magunk elé tűzni, nem az eszközökkel, melyek ezen célok megvalósítására felhasználni kellene: szóval nem elég elméleti és nem elég gya- korlati.

E szempontokat tartva magam előtt, munkám ezen első részé- ben, a *Közgazdaság Elméletében* a tudomány főbb alapelveit beha- tóan igyekeztem előadni, s a mennyire lehetett, a főbb igazságokat hazai viszonyokból vett példákkal felvilágosítani; a második részben a *Közgazdasági Politikában* kiterjeszkedni akarok a társadalom és állam feladataira a közgazdaság terén, ismertetve és bírálva fenn- álló intézményeinket és törvényeinket, utalva azok jó és rossz olda- lára, és kijelölve azon módokat, melyek nézetem szerint közgazda-

sági helyzetünk javítására követnünk kell; végre a harmadik részben a *Pénzügytanban* együttesen óhajtom előadni az elméleti pénzügytant és a tételes törvényismét, mert a mai előadási mód, nézetem szerint, a lehető legrosszabb.

A mi különösen ezen munkám előadási módját illeti, helyesebbnek tartottam kevés kérdést felölelni, de azokat alaposabban tárgyalni, és nem számos különféle iskolák nézeteit összefoglalni, hanem egy következetes rendszert adni. Az elsőt azért, mert a tudomány alapfogalmainak kellő ismerete menthet meg egyedül a legvégtesebb tévedésektől. A másikat azért, mert azt hittem, előnyösebb egy rendszert jól ismerni, mint sokat hiányosan. Ezt a módszert találjuk különben majdnem minden angol és francia írónál is, és nevezetesen azoknál, kiket e munkámban követtem.

Minta gyanánt J. ST. MILL és annak legkitünőbb tanítványai CAIRNES és CHERBULIEZ lebegtek előttem. Az előbbit főleg a főbb alapelvek kifejtésében, az utóbbit a beosztásban és módszerben követtem. Mellettük használtam MILL egyéb kiváló tanítványait, FAWCETT, GOSCHEN, JEVONS s az újabb francziák közül BASTIAT és CHEVALIER munkáit. S hogy tudományunk nagy mestereit SMITH-t, MALTHUS-t és RICARDO-t is alaposan tanulmányoztam, arról remélem, sikerül majd meggyőzőn munkám olvasóit. Mind ez utóbb említett nagy íróktól egyes hosszabb jellemző idézeteket is adtam, mert jónak tartom, ha a tanuló és egyáltalán tudományunk minden kedvelője saját szavaikban ismeri meg a közgazdaság classikusainak gondolatmenetét. A nagy szellemeknek megvan a maguk varázsa, melyet megismerni csak haszonnal járhat, és a melyet kivonatokban megőrizni vagy visszaadni soha nem sikerül.

Jegyzeteket nem adtam, mert nem akartam munkámat túlságosan hosszáva nyújtani, hanem a helyett minden nevezetesebb kérdésben utaltam az illető szerzőkre és mellékelve adom azon kiválóbb munkák sorozatát, melyeket könyvem megírásánál legtöbbet használtam.

Végül még köszönetemet kell kifejeznem HELTAI FERENCZ ur-
nak, ki oly szives volt munkám nyomdai javítását magára vállalni,
s a ki azon felül egy igen részletes tartalomjegyzéket is állított
össze, mely a munka használatát minden olvasónak és különösen a
tanuló ifjuságnak igen meg fogja könnyíteni.

Budapest, 1881. október hó.

L. L.

A leginkább használt munkák jegyzéke.

- Adam Smith, *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Mac-Culloch-féle kiadás. Edinburgh, 1863.
- Robert Malthus *Essay on the principle of population*. London, Reeves and Turner. Hetedik kiadás. 1872.
- David Ricardo, *Works of...* Mac-Culloch-féle kiadás. London, Murray 1876.
- Mac-Culloch *Principles of political economy* London, 1849, Negyedik kiadás.
- J. St. Mill, *Principles of political economy*. London Longmans etc, 1876. Népszerű kiadás.
- — *Essays on some unsettled questions of political economy*. London, Longmans etc. 1877.
- J. E. Cairnes, *Essays in political economy*. London. Mac-Millan. 1873.
- — *Some leading principles of political economy newly expounded*. London. Mac-Millan, 1874.
- — *Character and logical method of political economy*. London, Mac-Millan, 1875. Második kiadás.
- Stanley Jevons, *Theory of political economy*. London, Mac-Millan, 1871.
- — *Money* az angol, francia és német nyelven megjelenő internationalis tudományos gyűjtemény XXI. füzeté 1876.
- Henry Fawcett, *Manuel of political economy*. London, Mac-Millan, Negyedik kiadás. 1874.
- — *Freetrade and protection*, 1878.
- Goschen, *Theory of foreign exchanges*. Második kiadás. London, 1863.
- Walter Bagehot, *Lombard-Street*. Második kiadás. London, King 1873
- J. L. Shadwell, *System of political economy*. London Trübner, 1877.
- Bonamy Price, *Chapters on practical political economy*. London, Kegau, 1878.
- *
- A. E. Cherbuliez, *Précis de la science économique*, Paris, Guillaumin. 1862.
- Chevalier, *Cours d'économie politique*. Paris, Capelle, 1855—1866. Második kiadás.
- Frédéric Bastiat, *Sophismes économiques* (Oeuvres Complètes 4. kötet.) Paris, Guillaumin, 1873. Harmadik kiadás.
- — *Harmonies économiques*. (Oeuvres Complètes 6. kötet.) Paris, Guillaumin, 1879. Hetedik kiadás.
- *

Friedrich List. *Nationales System der politischen Oekonomie*. Stuttgart; Cotta 1877. Hatodik kiadás.

W. Roscher. *Grundlagen der Nationalökonomie*. Stuttgart, Cotta, 1869. Nyolczadik kiadás.

H. Ditz. *Ungarische Landwirthschaft*, Leipzig, Wigand, 1867.

*

H. Carey. *Manual of social science*, Philadelphia, 1865.

*

Kautz Gyula. *Nemzetgazdaságtan*, Budapest, 1880. Negyedik kiadás.

Coquelin és Guillaumin. *Dictionnaire de l'économie politique*. Paris, 1873.

J. Kautz. *Geschichtliche Entwicklung der National Oekonomik*. Wien, Gerold, 1860.

Travers Twiss. *View on the progress of political economy in Europe since the XVI. century*. London, Longman, 1847.

A. Blanqui. *Histoire de l'économie politique*. Paris, Guillaumin, 1860. Negyedik kiadás.

G. du Puynode. *Études sur les principaux économistes*. Paris, Guillaumin, 1868.

Pecchio. *Storia della economia pubblica in Italia*. Lugano, 1832. Második kiadás.

H. Rau. *Zur Kritik über List etc.* Heidelberg, Winter, 1845.

A. Held. *Carey und das Mercantilsystem*. Würzburg, Stuber, 1866.

TARTALOM.

I. FEJEZET.

A közgazdaság elmélete.

Előszó	Oldal- VII
A leginkább használt munkák jegyzéke	XII

BEVEZETÉS.

1. <i>A közgazdaság tárgya.</i> A közgazdaság tárgya a vagyon. — A tudomány körének e szigorú korlátolása helyes és szükséges. — A sociologia. — A tudományok elkülönítése juttatta virágzásra a természet-tudományokat. — Ez elkülönítés ép oly jogosult a társadalmi tudományok körében. — A tudomány történelmének tanulsága	1
2. <i>A közgazdaság módszere.</i> Az inductió és deductió. — Melyik felel meg jobban a közgazdaságnak? — Az inductió egymaga nem elégséges. — A közgazdaság absztrakt tudománya. — A közgazdaság hypothesisei. — A deductió fogatkozásai. — Az inductió, a történelem és statisztika szerepe. — A történelmi, ethikai vagy socialpolitikai irány. — A német közgazdaság jellemző sajátysága. — A közgazdaság törvényei és azok alkalmazása	4

II. FEJEZET.

A közgazdasági elmélet története.

1. <i>A közgazdasági elmélet első megjelenése.</i> — A XVI. század. — Miért nincs közgazdasági elmélet az ókorban és középkorban? — Micsoda tényezők összehatása idézi elő a gazdasági elmélet keletkezését az ujkor kezdetén? — Az alkalom, mely az önálló gazdasági világnézet érvényesülésére vezet. — <i>Bodin, Scaruffi, Davanzati és Stafford</i>	12
2. <i>A mercantilismus.</i> — A XVII. század. — Mely országokban kell a fejlődést tanulmányoznunk? — A mercantilismus fogalma. — A mercantilismus Franciaországban: <i>Colbert</i> . — Olaszországban: <i>Serra</i> . — Angliában: <i>Mun, Petty, North</i>	14
3. <i>A visszahatás a mercantilismus ellen.</i> — A XVIII. század. — Miért keletkezik a physiocratismus Franciaországban? — <i>Quesnay és Turgot</i> . — Olaszország: <i>Genovesi</i> . — Anglia: <i>Hume és Stewart</i>	16
4. <i>Adam Smith.</i> — Rendszerének alapjai. — Munkájának tartalma és felosztása	20
5. <i>A közgazdaság Smith után.</i> — Anglia: <i>Malthus, Ricardo, Mac-Culloch, Mill</i> . — Franciaország: <i>Say, Rossi, Chevalier, Bastiat, Bandrillart, Garnier, Cherbuliez</i> . — Németország: <i>Ran, List, Roscher</i> , az újabb szabadkereskedelmi iskola, a cathedra-socialisták, <i>Carey</i>	22
6. <i>A socialismus és communismus.</i> — Fogalma. — Fejlődése Angliában, Franciaországban és Németországban. — Kiválóbb munkák	24
7. <i>A közgazdasági elmélet hazánkban.</i> A magyar nyelven megjelent eredeti és fordított elméleti munkák	25

I. RÉSZ.

A javak termelése.

I. FEJEZET.

A termelés.

	Oldal.
1. <i>Hasznosság és érték.</i> Az emberi szükségletek s azok osztályozása. — A hasznosság. — Az érték. — E két fogalom nem fedi egymást. — Ellentétbe is jöhet egymással. — Mindegyikök egy más viszonyt jelent. — A gazdasági fejlődés hatása hasznosságra és értékre. — E fogalmak fejlődési története. <i>Smith, Ricardo, Mac-Culloch, Mill, Cairnes, Say, Bastiat, Roscher</i>	26
2. <i>Jószág, vagyon.</i> Gazdaság, jószág, vagyon. — Nemzetvagyon nem egyenlő az egyes polgárok vagyonának összegével. — A hasznosság és érték fogalmainak szerepe e részben. — Ingyenes és gazdasági javak	29
3. <i>A termékenység fogalmának történeti fejlődése.</i> A termékenység fogalma. — A mercantilismus és physiocratismus felfogása e tárgyban. — A kérdés kútforrása	31
4. <i>A termékenység fogalma az angol tudományban</i> <i>Smith</i> a termékeny és meddő munkáról — <i>List</i> támadása	33
5. <i>A termékenység fogalma a francia tudományban.</i> <i>Dunoyer</i> : minden termelés anyagatlan. — E nézet czáfolata. — A határolás szüksége	37
6. <i>A termékenység mérve.</i> Termék, termelési költség. — <i>List</i> tévedése .	38

II. FEJEZET.

A természet.

1. <i>A természet szerepe a termelésben.</i> Termelési tényezők: a természet, tőke és munka. — A talaj, az éghajlat, a földrajzi helyzet. — A természet szolgáltatja az ember által mozgásba hozott anyagokat és erőket. — Önálló tényező-e a természet?	40
2. <i>A csökkenő termékenység.</i> A föld különbözik a többi termelési tényezőktől. — E különbség lényege és oka. — A civilisatio haladásának hatása a mezőgazdasági termelésre. — A csökkenő termékenység törvénye	42

III. FEJEZET.

A tőke.

1. <i>A tőke fogalma és elemei.</i> Az újabb termelésre alkalmazott termék: tőke. — A tőke elemei: anyag, eszköz és elem. — A tőke és nem tőke közötti különbség nem a javak minőségében rejlik. — A jószágoknak a tőke minőséget a termelő elhatározása adja	44
2. <i>A tőke osztályozása.</i> Hibás a tőkének anyagi és szellemire, használati és termelésre való osztályozása. — A pénz tőke-jellege ép úgy mint a többi jószágé a termelő elhatározásától függ. — Különbség a magángazdasági és közzgazdasági tőke között. — Álló és forgó tőke. — E megkülönböztetés gyakorlati jelentősége. — A tőke elemeinek egymással megfelelő arányban való létele fontos a termelés sikere érdekében	46

3. *A tőke szerepe és fontossága.* Minden tőke elfogyasztatik. — A tőkék folytonos megsemmisülés és keletkezés folyamában vannak. — A meddő javakra kiadott tőkék fogyasztása szegényíti a társadalmat. — Csak a fogyasztástól elvont és közvetlenül termelésre fordított tőke szolgál a termelés javára. — A termelés lehetőségét nem a kereslet, hanem a tőke adja meg. — A termelésre előleget nem nyújtó fogyasztás nem szűsíti a termelés körét — A termelés határa a tőke. — A mesterséges rendszabályok befolyása a nemzeti munkának bizonyos irányokba való terelése 49
4. *A tőke keletkezése és szaporodása.* A tőke takarítás eredménye. A gazdasági haladás magában nem állít elő tőkéket csak értékeket. — A takarékoság nem egyértelmű a megtartóztatással és lemondással. — A tőke mennyisége függ a termelés tiszta hozadékának nagyságától és a takarító ösztön erejétől. — A takarító ösztönre befolyást gyakorolnak az általános társadalmi és műveltségi állapotok; nevezetesen: a jövő bizonyossága, a társadalom előrelátása és a vagyonnak gyarapodó társadalmi fontossága 54

IV. FEJEZET.

A munka.

1. *A munka fogalma és hatálya.* A gazdasági munkaanyagok új összetétele, átalakítása vagy áthelyezése által termelt javakat. — A gazdasági tevékenységnek ezen az alapon való osztályozása. — A munka hatálya függ a természeti viszonyoktól, az ember erélyétől, ismereteitől és értelmiségétől. — A természeti viszonyok befolyása. — A munka erélye a szükségletek gyarapodásától s azok nehezebb kielégíthetőségétől függ. — A munka erélye hazánk különböző nemzeti-ségeinél 58
2. *A munka sikerének feltételei: A szabadság.* A szabadság fogalma a közgazdasági tudományban. — A szabadság folyományai: az egyéni tulajdon és a verseny-szabadság. — A gazdasági szabadságot a cultura bizonyos fokán maga a közgazdaság érdeke követeli. — A rabszolga és a szabad ember munkája. — A jobbjági munka. — A munka megvetése. A jobbjágyságot eltörlése hazánkban 60
3. *A munka sikerének feltételei: Az egyéni tulajdon.* Az egyéni tulajdon szüksége az emberi természetből következik. — Követeli azonban a gazdasági hasznosság is. — A föld. — A magán földbirtokot a társadalmi hasznosság indokolja. — A földbirtokos osztály átalakulása hazánkban. — A socialisták és kommunisták támadásai az egyéni tulajdon ellen. — Az egyéni tulajdon korlátozása magasabb társadalmi és gazdasági érdekek miatt 62
4. *A verseny.* A verseny fogalma és indokolása. — A verseny fogyatkozásai hanyatló, egészséges és fejlődő gazdasági viszonyok között. — A verseny fontossága. — A verseny teszi lehetővé a folytonos termelést, a szakadatlan cserét és így az emberi szükségletek kielégíthetését. — A verseny mint a rend eleme a gazdaságban 65
5. *A munka-megosztás.* A munka egyesítése — A társadalmi munka-megosztás a gazdasági haladás alapfeltétele. — A munka-megosztás — *Smith* példája. — A munka-megosztás fokozza a munkás ügyességét, úgy hogy többet, jobban és olcsóbban termelhet. — A munka megosztás mellett mindenki a képességének leginkább megfelelő munkát választhatja. — A munka-megosztás következtében a termelés gyorsabb, jobb és olcsóbb lesz. A munka-megosztás korlátai: a piac nagysága és a foglalkozás természete 68

6. *A nagytermelés és a társulás.* A nagytermelés előnyei. — A nagytermelés határa. — A nagytermelés versenye a kistermeléssel. — A társulás mint vállalkozási forma. — A társulás korlátjai és hiányai 71
7. *A munka szaporítása.* Gazdaságilag csak a termékeny munka becses. — A legkisebb tevékenység elve. — *List* tévedése, midőn a nemzet gazdaságát csak a munka egyoldalú szaporításában keresi. *Bastiat* satyrái: A gyertya-mártók kérvénye és a chinai mese. A nemzeti foglalkozások közgazdasági szempontból 72
8. *A népesedés.* A népesség szaporodásának alapelvei. — *Malthus* elmélete. — A népesség szaporodásának előzetes és tényleges akadályai. — Az erkölcsi megtartóztatás. — *Carey* támadása *Malthus* ellen. — *Malthus* elméletének lényege. A népesség szaporodása hazánkban 74

V. FEJEZET.

A fogyasztás.

1. *A fogyasztás általában.* A fogyasztás elméletének tárgyalása a francia, a német és angol tudományban — A termelés és fogyasztás mint egymás feltételei 80
2. *A fogyasztás mint a termelés próbaköve.* A termelő és fogyasztó érdek azonossága. A termelő és fogyasztó érdekei egyénileg és pillanatnyilag ellentétesek is lehetnek. — A gazdasági és társadalmi haladás érdekének a fogyasztó érdeke felel meg. — *Bastiat* érvelése. — A csere zavaró befolyása az emberek ítéletére. 81
3. *A termelés mint a fogyasztás próbaköve.* A közgazdaság szempontjából csak a termékeny fogyasztás igazolható. — A meddő fogyasztás vagy fényűzés. — A fényűzés alacsony és hanyatló cultura mellett. — Az egészséges és fejlődő cultura fényűzése. — A fényűzés közvetett befolyása a termelésre. — A fényűzés hatása a nemzeti élet átalakuló korszakaiban. Hazánk állapota. — A pusztulás gyógyszerei: a munka és kereset megbecsülése 82

II. RÉSZ.

A javak forgalma.

I. FEJEZET.

A forgalom.

1. *Csere és szállítás.* A termelést és fogyasztást közvetítő tünemények összege a forgalom. — A csere. — A csere a javak átadásával vagy szállításával valósul meg. — A forgalom elemei a csere és szállítás. — A forgalmi iparágak megoszlása 88

II. FEJEZET.

A z é r t é k.

1. *Az érték fogalma.* Az érték viszonylat. — Általános értékemelkedés lehetetlen. — Az ár 90
2. *Az érték elemei.* A jóságok értékének elemei: a hasznosság és a megszerezhetés fáradsága. — Subjectiv és objectiv elem. — Az érték

	közvetlen oka a jóságok hasznos volta és a megszerzésük végett hozandó áldozat. — Rendes körülmények között a megszerzés nehézsége az érték szabályozója. — A szükséglet mérve mint az érték szabályozója — A javak értéke átlag a termelési költségektől függ. — <i>Smith</i> nézete. — <i>J. B. Say</i> , <i>Roscher</i> nézete a gazdasági jelentőségéről	91
3.	<i>Az érték mérve. (A kínálat és kereslet).</i> A kínálat és kereslet. — E fogalmak <i>J. St. Mill</i> -nél, <i>Mill</i> tévedése. — A kínálat és kereslet két különböző szempontból való felfogása ugyanegy dolognak. — Egy ember vagy közület kínálata és kereslete mindig fűdi egymást. Az általános túltermelés képtelenség — Gyakorlati következmények. — A kínálat és kereslet tanában előforduló tévedések okai. — Kereslet és kínálat az árhoz viszonyítva. — A kereslet és kínálat egyensulya. — A kereslet és kínálat viszonyítva a piaci árhoz és egy képzeleti árhoz	94
4.	<i>A természetes érték.</i> Átlagos ár. — Természetes ár. — A természetes érték függ a termelési költségektől — <i>Mill</i> felfogása a termelési költségekről. — Áldozat és jutalom; e kettőt egynek vették. — Ezen elmélet tévedésének oka, e tévedés nagy befolyása a gyakorlati életre. — Ezen elmélet ellenmondásai	98
5.	<i>A termelési költség új elmélete.</i> A termelésnél hármias áldozatot hozunk: munkát, tőkét és a kockázatot. — A munka tartalma, minősége és kockázatosága. — Az ügyesség. — A tőke előlegezése a termeléshez kockázattal járó megtartóztatás. — A termelési költségei: munka, megtartóztatás és kockáztatás. — Az érték és a termelési költségek közötti összefüggés. — A munka és tőke átvonulása egyik foglalkozásból a másikba. — Az átvonulás korlátai. — A termelési költség az ugyanegy csoportba tartozó javak értékének szabályozója. — Az érték legközvetlenebb szabályozója a kínálat és kereslet kölcsönös viszonya	102
6.	<i>A piaci érték.</i> Mi a piaci értékre befolyást gyakoroló kínálat és kereslet? — A tényleges kínálat és kereslet. — A piacon megjelenhető kínálat és kereslet. — A megfelelő piaci érték. — Az érték törvényei a kis forgalomban	106
7.	<i>A természetes érték levezetett törvényei.</i> A csökkenő termékenység. — A fa, a hús, a gabona értékének alakulása. — A bánya termelés. — Az érték alakulásának okai az ipari cikkek és az őstermékeknel	109
8.	<i>A piaci érték levezetett törvényei.</i> A termelési viszonyok és a szükséglet sürgősségi fokának befolyása a piaci értékre. — E viszonyok befolyása az ipari cikkek piaci értékére. — Az őstermékek piaci értéke	112

III. FEJEZET.

A pénz.

1.	<i>A pénz fogalma.</i> A csere fogyatkozásai. — Az általános érték, a pénz. — A pénz a különböző korszakokban. — Az általános értékmérő — A pénz értékmérő és csereközeg. — Mit jelent az a fogalom: értékmérő? — A pénz mint csereeszköz. — A fizetési közeg. — Különbőség a pénz és a fizetési közeg fogalma között	115
2.	<i>A pénz anyaga.</i> A pénzül használandó anyagnak értékesnek kell lennie. — A középkor pénzhamisításai. — A pénz anyaga értékének állandónak kell lennie. — A pénz értékének állandósága és a hitel közötti összefüggés. — A pénz értékének állandósága alapja a szorgalomnak és takarékoságnak. — A pénz anyagának tartóssága, az anyag elő-	

allításának folytonossága és egyformasága A pénz anyagának oszthatósága, könnyű felismerhetősége	119
3. A pénz értéke általában. A pénz értékének összefüggése a pénzül szolgáló anyag értékével	123
4. A pénz értéke a termelési költség szerint. A nemes fémek előállítása. — A bányák termékenysége, a technika haladása. — A pénz termelési költségeinek összefüggése a jószágok termelési költségeivel	125
5. A pénz értéke a kínlat és kereslet befolyása alatt. A pénz kínálata. — A pénz keresletét a forgalom szükséglete határozza meg. — A forgalom nagysága és gyorsasága. — A hiteljegyek. — A pénz kereslet a civilisatio különböző fokain. — A pénz keresletének és kínlatának kölcsönhatásai. — A kereslet és kínlat egyensúlyozzák egymást	126
6. A pénz szerepe. A pénz forgalmi képessége. — A legkisebb tevékenység elve a pénzforgalomban. A pénz mint álló tőke és mint forgó tőke. — A forgalomban nem a pénz mennyisége, hanem a cserében szereplő javaknak egymáshoz való viszonya a döntő mozzanat. — A pénz szaporodásának hatása. — A pénz szaporodásának átmeneti hatása. — A pénz és tőke fogalmának összekeverése. — E tévedés gyakorlati következményei.	129

IV. FEJEZET.

A hitel.

1. A hitel fogalma, szerepe és hatása. A hitel fogalma. — Realis hitel, személyes hitel. — A jogi intézmények. — A hitel nem szaporítja a meglévő tőkét. — A hitel hatásosabbá, gyorsabbá és olcsóbbá teszi a a forgalmat. — A hitel termékenyebb kézbe viszi a tőkét. — A hitel hasznos csak akkor lesz, ha termelésre fordítatik. — A hitel lehetővé teszi a termelés folytonosságát aránylag csekély forgó tőke mellett is. — Csak az ipari, kereskedelmi váltók eszközei a forgalomnak. — A hitel hatása a forgalom olcsóságára. — A hitel válságok és okaik.	134
---	-----

V. FEJEZET.

A pénzrendszerek.

1. A fém pénz. — Egyes és kettős valuta. A monometallismus előnye, érvelés a monometallismus mellett. — A Gresham-féle törvény: a rossz pénz kiszorítja a jobbat. — Érvelés a bimetalismus mellett	139
2. A hitel pénz. — A kényszerfolyam. A bankjegy és a papírpénz. — A bankjegy szerepe. — A papírpénz szerepe. — A kényszer árfolyam következményei.	141

VI. FEJEZET.

A nemzetközi csere.

1. A termelési költség viszonyos különbsége. A nemzetközi forgalom törvényei. — A tőke és munka egyik országból a másik országba való átvonulásának akadályai. — A társadalmi munkamegosztás: a minősített munkamegosztás. — A nemzetközi munkamegosztás. — A forgalom előnyös lehet különböző országok között akkor is, midőn ugyanegy országon belül nem járna semmi haszonnal. E tétel igazolása. — E tétel érvényének feltétele. — A termelési költségek viszonyos különbsége.	144
--	-----

2. <i>A munkabér és a nemzetközi forgalom.</i> A munkabér és a nemzetközi forgalom összefüggése — Egyetemesen alacsony munkabér nem biztosít tartós kiviteli többletet. — E tétel igazolásának két módja. — A munkabér részleges csökkenésének hatása a kiviteli forgalomra. — Atmeneti eredmények. — Az egyensúly helyreállása. — A magas munkabér és a kiviteli gyarapodása karöltve járnak, mint ugyanazon ok következményei. — Az iparra való áttérés hazánkban . . .	147
3. <i>A nemzetközi értékek.</i> A nemzetközi forgalomban különböző termelési költséggel előállított jószágok cserélhetők. — A különböző termelési előnyök mint a nemzetközi csere indokai. — Föltétlen és föltételes előnyök. — Egyoldalú és kétoldalú előnyök. — A nemzetközi csere e föltételek szerint. — A termelési költségek tényleges határvető szerepe a nemzetközi forgalomban. A kölcsönös szükséglet mérve. — Az iparos és őstermelő népek kölcsönös előnyei	151
4. <i>A nemzetközi csere egyensúlya.</i> A nemzetközi forgalomban hosszabb időn át a kiviteli és behozatal ellensúlyozza egymást. — <i>Smith</i> nézete — <i>J. B. Say</i> elmélete. — <i>Say</i> négy tétele. — <i>Mill</i> elmélete. — <i>Bastiat</i> példái. — <i>Goschen</i> elmélete. A bilaux-theoria új alakja: a fizetési mérleg elmélete. — <i>Cairnes</i> érvelése. — Hazánk nemzetközi áru forgalma.	155

VII. FEJEZET.

A forgalom hatása.

1. <i>A forgalom mint társadalmi munkamegosztás.</i> Tévedések a forgalom hatásának felfogása körül. — <i>Carey</i> nézete. — E nézet tévedésének bizonyítása. — A társadalmi munka-megosztás. — Az árak egyenlősítése. — Csergazdaság. — Pénzgazdaság. — Hitelgazdaság . . .	167
2. <i>A bel- és külkereskedelem.</i> A belkereskedelem hasznossága. — A külkereskedelem. — A nemzetközi kereskedelem lényege — A nemzetközi kereskedelem gazdasági, értelmi és erkölcsi hatása	170

III. RÉSZ.

A javak megoszlása.

I. FEJEZET.

A megosztás.

1. <i>A nemzetjövédelmi ágak.</i> A munkabér. — A tőke-kamat. — A földjáraadék. — A tőkenyeresség. — A vállalkozói nyereség fogalmára a tudománynak nincs szüksége	173
--	-----

II. FEJEZET.

A munka jövédelme.

1. <i>A munkabér fogalma és mérve.</i> A munkabér fogalma. — Reális és nominalis munkabér. — A munka mérvei: a munka tartama és erélye	175
2. <i>A természetes vagy normális munkabér.</i> A munka értékének elemei. — A normális munkabér fogalma. — A munka normalis értékére befolyó tényezők. — Általános tényezők: természeti és társadalmi viszonyok. — Különös tényezők: a munka következményei; a munka által föltételezett előlegek; a munka tartama	177

3. *A folyó munkabér.* A munka kínálata. — A munka kereslete. — A kínálatra befolyó tényezők: részlegesek és egyetemesek. — A népesedési kérdés. — A keresletre befolyó tényezők: egyetemesek és részlegesek. — A munka normális értékének befolyása piaczi értékére. 181
4. *A gazdasági fejlődés hatása a munkabérre.* A munkabér természetes irányzata csökkenő. — A munkabér tényleges emelkedésének okai. 186

III. FEJEZET.

A tőke jövedelme.

1. *A tőkenyeresség.* A tőkenyeresség fogalma. — A tőkenyeresség elemei. — A tőkenyeresség indokai. — A tőkenyeresség nagysága a különböző művelődési fokokon és a különböző foglalkozásokban. — A tőkenyeresség egyenlősülése a különböző foglalkozásokban. 188
2. *A kamat.* A kamat fogalma. — A kamat elemei. — A kamat nagyságának korlátai. — A tőkék kínálata. — A pénz szerepe. — A tőkék kereslete. 191
3. *A gazdasági fejlődés hatása a tőkenyerességre és tőkékamatra.* A takarékosági hajlam növekedése. — A tőkenyeresség természetes iránya csökkenő. — A kereskedelmi válságok. — A termelésben történő javítások. — Olcsóbb idegen javak behozatala. — A tőkék átvonulása egyik országból a másikba. — A tőkékamat természetes iránya csökkenő. — A tőkékamat nagysága különböző művelődési fokokon. 195

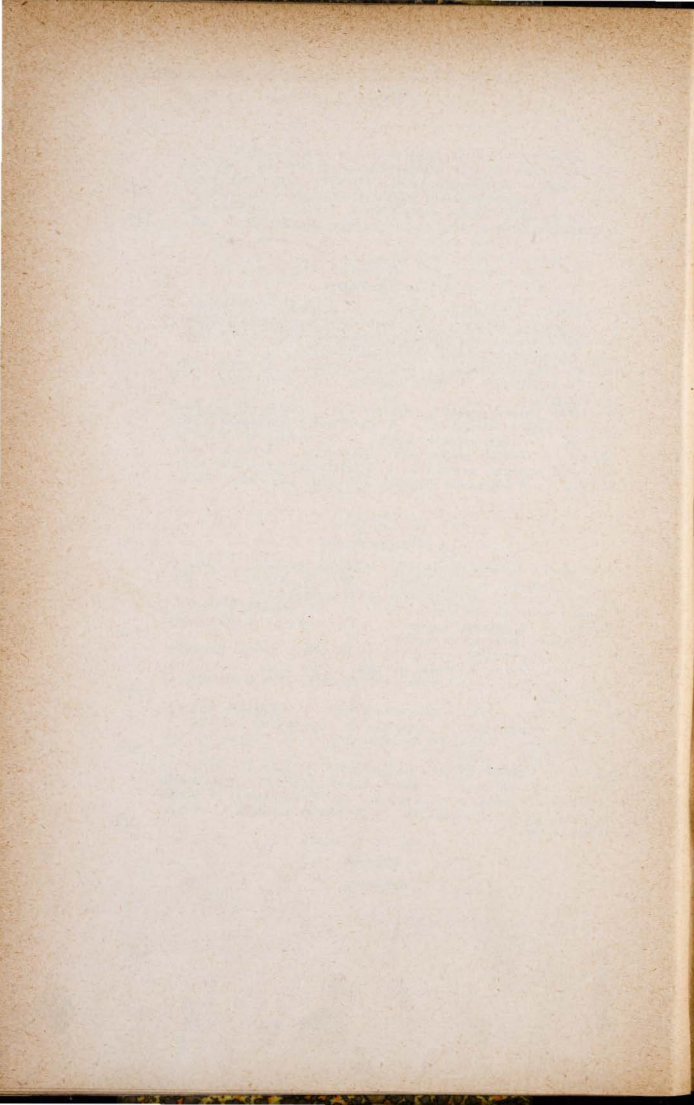
IV. FEJEZET.

A föld jövedelme.

1. *A földjáraéék Ricardo elméletében.* A járadék fogalma. — A járadék a physiocratáknál — *Smith* nézete. — *Ricardo* elmélete. — A földjáraéék fogalma. — A földjáraéék keletkezésének okai. 200
2. *Ricardo elméletének továbbfejlesztése.* *J. St. Mill* elmélete a monopóliumról. — A járadék lényege. — A föld csökkenő termékenysége. — A járadék monopólium mellett. 203
3. *A földjáraéék levezetett törvényei.* A földjáraéékre befolyó tényezők. — A haszonbér. — A járadék befolyása a telkek árára. — A földjáraéék nem alkatrésze a termelési költségeknek. — A földjáraéék az árártól függ. 206
4. *Carey támadása a földjáraééki elmélet ellen.* A földjáraéék jogosultságának megtámadása a socialisták és communisták részéről. — *Carey* érvelése a földjáraéék létezése ellen. — A földművelés menete. — *Carey* tévedései. 209
5. *A gazdasági fejlődés hatása a földjáraéékre.* A földjáraéék természetes iránya emelkedő. — Ennek következményei. — A kamatláb csökkenésének hatása a telkek árára. — A földbirtokosok és bérlők helyzete, különösen hazánkban. — A bányák járadéka. — A háztelkek járadéka. 212

V. FEJEZET.

Befejezés.

A

KÖZGAZDASÁG ELMÉLETE.

seny- és munkaszabadság, a munka-megosztás és egyesítés nagy fogalmait egyedül e forrásból levezetni?

Nem lehet képzelni józan gondolkozásu embert, annál kevésbé tudományosan képzett közigazdát, ki valaha komolyan állította volna, hogy az embert a való életben egyedül az önzés vezetné. A legegyszerűbb jelenségek is több különböző okra vezethetők vissza, annál inkább az emberi cselekedetek, melyek a legbonyolultabb tünemények közé tartoznak. De éppen azért, mert a legegyszerűbb emberi cselekedet is számos különböző ok szülötte, szükséges, hogy legalább azok legfőbbjeit egyenként tanulmányozzuk. Van bizonynyal számos oly cselekedet, melyeknél a vagyon szerzési vágy semmi vagy éppen csekély szerepet játszik; de ezekkel a közigazdaság nem is foglalkozik. De vannak viszont mások, melyeknél csakugyan ez érzelem képezi a legfőbb, ha nem is egyedüli rugót. És csakis ezek azok, melyekre a tudomány vizsgálódásai kiterjednek.

Voltak nagy ismeretű és kiváló szellemek, kik ép ez oldalról támadták meg leghevesebben a közigazdasági tudományt. Így COMTE egy egyetlen tudományt, a sociológiát kívánta a mostani különböző társadalmi tudományok helyébe ültetni, mely tudomány az embert minden társadalmi vonatkozásban, jogi és állami, erkölcsi és gazdasági viszonyaiban egyszerre és együttesen vizsgálja. Egészen eltekintve ez irány helyességétől, tagadhatatlan, hogy e törekvés, ma még, egy BUCKLE és SPENCER fáradozásai dacára sem mutathat föl végleges sikert. És ha ily társadalmi tudomány nemesak kívánatos hanem elérhető is volna, csak úgy lehet azt remélnünk, ha előbb azon egyes tudományok, melyek annak alapját képezik, magas fejlettségre jutottak. Ám legyen, állítsunk oda magas eszmény gyanánt oly tudományt, mely az embert minden vonatkozásában felöleli, de akkor ne feledjük el, hogy az csak akkor lesz megvalósítható, ha előbb az emberi életnek legalább főbb viszonyait behatólag ismerjük.

Csak azóta látunk valódi haladást a tudományban, a mióta az ismeretek különböző ágait egymástól minél jobban elkülönítik. Míg a természeti tünemények sokaságát összeségökben tanulmányozták, a tudomány bölcsőjében szendergett. A gyarapodás és haladás csak attól az időtől fogva kezdődik, midőn a vizsgálódás a tüneményeknek csupán bizonyos körére szorított. S minél előbbre halad-

tunk, annál szűkebb lett egy-egy tudomány köre, annál több ágra szakadt minden újabb ismeretkör. Hasonlóan akkor láttuk az ó-kori görög tudományt hanyatlani, midőn a természetbölcsészek a fizikai tüneményekben szellemi sajátságokat kerestek, és az anyag törvényei helyett a rokon- és ellenszenv, a természetes és természetellenes csinált eszméiből vonták le következtetéseiket. És ugyanesak akkor indult romlásnak a nagy római juristák öröksége, midőn gyöngé utódaik a jog szabályait nem pusztán a társadalmi külső együttléteiből, hanem egyszersmind attól idegen erkölcsi és vallási követelményekből magyarázgatták. S hogy még csak egyet hozunk fel, a középkor, a tudományos fejlődés e legszomorúbb korszaka, minden más időnél nagyobb odaadással művelte azt az irányt, mely a különböző, sőt ellentétes tünemények összefoglalása által remél eredményhez jutni.

A természeti tudományoknál nem is vonja ma már senki kétségbe a munkamegosztás e jótékony hatását. De még mindig vannak, kik helytelennek tartják azt a szellemi és nevezetesen a társadalmi tudományoknál, abból indulva ki, hogy itt a tünemények sokkal bonyolultabbak és solidárisabbak, semhogy ily elkülönített megfigyelés kellő eredményre vezethetne.

E kifogásra nem nehéz válaszolni. Midőn elismerjük, hogy a társadalmi tünemények bonyolultabbak, a természetiek egyszerűebbek, már kifejezzük azt, hogy az elsőket képesek vagyunk részekre bontani, míg az utóbbiakat nem. Mert mit tesz az voltaképp, hogy bonyolult, ha nem azt, hogy több különböző tüneménnyel állunk szemben, melyeket legalább nagyrészt, egymástól külön is tudunk gondolni, különben nem vennők észre, hogy azok nem képeznek egy egységes egészet? És viszont mit tesz az, hogy egyszerű, ha nem azt, hogy oly jelenséggel állunk szemben, melynél legalább a mi ismereteink nem képesek különböző sajátságokat észre venni, s a melyet ennek következtében nem is vagyunk képesek különböző részekre fölbontani?

Még kevésbé állhat meg az az ellenvetés, hogy a bonyolult szellemi és társadalmi tünemények alkatrészei közt nagyobb a solidaritás mint az egyszerű természeti jelenségeknél, s hogy azért az elsőknél nehezebb volna a különböző viszonyokat egymástól elkülönítve tanulmányozni mint az utóbbiaknál. Ellenkezőleg, minél lejjebb megyünk a szellemitől az anyagi, a szervestől a szervetlen

világba, annál szorosabb lesz az alkatrészek összefüggése, annál nehezebb azokat különböző szempontból elkülönítve megfigyelni. A viznél alig képzelhetünk egyszerűbb testet. Két elemből áll csupán. S mégis, hol mutatkozik az alkatrészek szorosabb összefüggése, hol gördül a különböző fizikai, chemiai, mechanikai és electricai erők elkülönített tanulmányozása elé több és komolyabb akadály, mint épen ott?

De mellőzve minden hosszabb részletes bizonyítgatást, maga a tudományok történelme is eléggé tanuskodik a mellett, hogy ép a bonyolultabb tüneményekkel foglalkozó társadalmi tudományoknál mutatkozott a munkamegosztás korábban és nem az egyszerűbb jelenségeket tárgyaló természeti tudományokban. Az ó-kor ismerte úgy szólván minden mai kiválóbb társadalmi tudományunkat, míg a természetiek közül alig egyet-kettőt; a mi egyszersmind mindenél hangosabb bizonyítéka annak, hogy az elsők legalább is anynyira alkalmasak az elkülönített tárgyalásra mint az utóbbiak.

2. A közgazdaság módszere.

Talán kelletténél hosszabbban is foglalkoztunk tudományunk körvonalozásával, de így legalább annál nagyobb készütséggel foghatunk fejtegetéseink főtárgyához, a tudományunkban követendő módszer megállapításához.

Két következtetési módot ismerünk. Az egyik az inductiv, a másik a deductiv. Az első a tényekből emelkedik föl az általánoshoz. A második az elvekből száll le a különöshöz. Ennek megfelelőleg két módszert is lehet megkülönböztetnünk. Az egyik az az inductiv, a posteriori vagy talán leghelyesebben tapasztalati, csak az inductióra támaszkodik. A másik a deductiv, a priori vagy jobban mondva logikai, mely az inductiót és deductiót összekötve használja. Oly tudományos módszer, mely csak a deductióra támaszkodnék nem létezik, vagy legalább a közgazdaságban semmi kiválóbb tudósnál elő nem fordul. Hogy e különböző módszerek alkalmazását kellőleg megítélhessük, vegyünk egy gyakorlati példát.

Ha arról volna szó, valjon az absolut fejedelmek népeik jólétére vagy romlására használják-e hatalmukat, a tapasztalati módszer hívei a történelemre hivatkoznának, és egyes zsarnok fejedelmek

visszaéléseiből vont inductióval felelnének a kérdésre. A logikai módszer követői azonban nemcsak e tapasztalatokkal, hanem és főleg az emberi természettől vont általános következtetéssel, deductió útján válaszolnának. Hivatkoznának arra, hogy az emberi természet általános gyöngesége, visszaélni a korlátlan hatalommal. És e következtetés mit sem vesztené erejéből, ha soha nem lettek volna királyok, s a történelem semmi hirt nem adott volna rólok. Az inductiónak mindamellét ez utóbbi tudományos módszer mellett is van igen fontos szerepe. De erről majd alább.

Lássuk már most a két okoskodási mód közül, melyik mikép felel meg a közgazdasági tudomány természetének. Ha egyedül az inductiv módszert akarnók elfogadni, úgy a buvárnak mindenek előtt össze kellene gyűjtenie a különböző gazdasági tüneményeket, hogy aztán azokból következtetést vonhasson. Ámde a közgazdasági tünemények végtelenül bonyolultak, úgy hogy minden jelenség számos oknak szülötte, melyek majd együtt, majd külön, majd egymást gyöngítve működnek közre. Vegyünk egy igen egyszerű tüneményt, valamely adott jószág piaczi árát. Mily számosak azon körülmények és viszonyok, melyek a kínálatra és keresletre befolyanak. Ott azonban, hol ily bonyolultak a tünemények, hol annyi különböző ok hat össze, csak az esetben emelkedhetnénk inductió segélyével az egyes tényekből általános következtetésekhez, melyben a kísérlet, az experimentum segélyéhez fordulhatunk. Ehhez azonban megkivántatik, hogy rendelkezünk bizonyos számú ismert föltételekkel, melyek tetszésünk szerint változnak vagy nem változnak, úgy hogy a kísérlet közegeiül szolgálhatnak. Az esetben ugyanis, ha „B“ volna a hatás, és én tudni akarom, vajjon „A“ idézte azt elő: úgy a kísérlet segélyével vagy megváltoztatok minden körülményt, csak „A“-t, nem, és ha akkor „B“ megmarad, úgy tudom, hogy „A“ idézte elő; vagy viszont egy körülményt se változtatok meg csak „A“-t, és ha ekkor „B“ elmarad, ismét tudom, hogy „A“ idézte elő „B“-t. Így tesz például a vegyész, ki egy eddig ismeretlen anyag sajátosságait akarja meghatározni, s e czélból azt majd a légszivattyú hatása alá, majd egy gondosan elkészített folyadékba teszi, melynek minden alkatrészét pontosan ismeri, s itt ismét ujabb és általa mindig ismert hőmérséki, electricai vagy mechanikai behatásoknak veti azt alá.

Hol ily eljárás lehetséges, mint a legtöbb physikai tudomány-

ban, ott az okok sokasága, s a hatások keresztezett volta nem gördit legyözhetetlen akadályokat az inductió elé, s azért e téren sok nevezetes felfödözést köszönhetünk az inductiónak. De a közgazda nem rendelkezik a kísérlet nagy segédeszközével, s azért az inductió itt nem is vezethet célra. Még az emberi szellem a legtöbb tért engedi e részben, s ez sem alkalmas az experimentumra. Így a nevelésnél tudhatjuk, hogy bizonyos nemű hatás sokszor mutatkozik az emberi kedélyben; de azért mondhatjuk-e, hogy ezek közül csak kettő is egészen ugyanazon befolyásból eredt? Menynyivel nehezebb lesz azonban a feladat, ha egy állammal állunk szemben és bizonyos közgazdasági politikát, például a védvámokat, pusztán hatásaikból kellene megítélnünk. E tekintetben csak úgy juthatnánk kellő eredményre, ha találhatnánk két népet, melyek egészen egyformán vannak ellátva mindazzal, mi a nemzeti gazdagságra vezet, és a melyek közül az egyik szabad-kereskedelmi, másik védelmi politikát folytat. De erre, fájdalom, nincs eset. A közgazda nem csinálhat miniature-államokat laboratóriumaiban, sőt nem is tanulhat más experimentumokból, mint a melyek közreinködése nélkül jönnek létre, bonyolult s általa soha kellőleg nem ismert körülmények közt, úgy hogy a folyamat legnagyobb része mindig titok marad előtte.

A dolgokat úgy kell vennie, mint azok jelenkeznek, és ha ott nem rendelkeznek más eszközzel, mint az inductióval, soha nem fogna sikert felmutathatni, minthogy nincs és nem is képzelhető e nevet megérdemlő gazdasági igazság, melyet ez úton nyertek volna. Mert nem kell feledni, hogy az inductió még a természettudományok között is csak azoknál mutathat föl fényes eredményeket, hol a kísérlet segédeszközével rendelkezik. A magasabb, bonyolultabb jelenségekkel foglalkozó és a kísérletnek kisebb vagy semmi tért nem engedő természeti tudományokban, a geológiában és astronomiában például, mindenütt a deductió foglalja el az inductió helyét.

A közgazdaság legkiválóbb mestereinél absztrakt tudomány, mely a priori okoskodó föltevésekből indul ki és nem tényekből. De e tekintetben a közgazdaság épen nem áll egyedül. Hasonló eljárást látunk a többi társadalmi, igen sok természettudományban, sőt magában a legexaktabb ismeretkörben, a mathesisben is. A geometria a vonalnak önkényesen csak egy kiterjedést tulajdonít, a közgazdaság ép így olyan emberből indul ki, ki csupán azt teszi, a

deductio
szekből
indul ki

mi által a lehető legnagyobb vagyont, kényelmet és bőséget reméli elérni. Senki sem kívánhatja a közgazdától, mutassa ki, miszerint a munkás, tőkés és földbirtokos csakugyan mindent elkövet, hogy a legnagyobb bért, kamatot vagy járadékot élvezhesse, és mégis minden közgazda e föltevésre alapítja okoskodását.

A közgazdasági tudomány különböző feladatai közt egy sem járhat több nehézséggel, mint éppen a hypothesisok kellő megválasztása. A deductiv okoskodásnál természetesen minden attól függ, milyen a kiindulási pont. Ha ez nem felel meg a tudomány követelményeinek, akkor az eredmény a legélesebb logika mellett is értéktelen. Ha ellenben a kiindulás helyes, akkor a végkövetkeztetés is meg fog állni. De éppen azért, mert itt rejlik a tudomány legfőbb nehézsége, nem lehet csodálni, ha nem vagyunk képesek egész kétségtelen világossággal rámutatni az ösvényre, melyen azokat elérhetjük, hanem legfőlebb némi megközelítő útmutatással szolgálhatunk legalább az irány föltalálására. Ha a tudós e legnehezebb feladatát rendszerbe és paragraphusokba lehetne foglalni, akkor kitartó szolgálat mellett minden átlagos értelem képes volna a tudomány legmagasabb feladatait megoldani. Ehhez azonban a világ minden ismerete sem elég. Itt a nagy elme rendkívüli élessége játszsza a főszerepet, mely a tünemények bonyolult sokaságában mintegy ösztönszerűleg el tudja különíteni a lényegest a mellékestől. Jól értsük meg egymást. Nem azt mondjuk, hogy a való világ ismerete fölösleges. Ellenkezőleg ez az alap. Csak azt akarjuk mondani, hogy ez nem elég; hogy ezen kívül megkívánatik még az a ritka érzék, melyet csak a bölcsészeti tanulmányokkal táplált magasabb szellemi tehetség tanusít.

A közgazdaság hypothesisait, a tudomány természetéhez képest, az ember lelkületéből vagy azon viszonyokból merítjük, melyek arra befolyást gyakorolhatnak. Minél gondosabban tanulmányozzuk e körülményeket, annál valószínűbb, hogy a föllállított hypothesisból levont következtetéseink a való világ jelenségeivel összhangban állanak. De viszont az is kétségtelen, hogy minél bonyolultabb azon körülmény, melyből kiindulunk, annál szűkebb körben fog az abból levont igazság mozogni, mert annál nagyobb lesz ama zavaró körülmények száma, melyek azt keskenyebb korlátok közé szorítják. Az kétségtelen, hogy annak a tudósnak, ki egy nagy közgazdasági igazságot akar felállítani, ismernie kell nemcsak a köz-

gazdasági tényeket, hanem ama különböző változásokat, melyen az egész közgazdasági szervezet az idők felyamában átment, azon rugókat, melyek ez átalakulásokat előidézték. De viszont az is kétségtelen, hogy csak az a tudós fog jelentőségteljes közgazdasági igazság fölfedezésére jutni, a ki a tünemények végtelen sokaságából csak a leglényegesebb egy-két jelenséget veszi okoskodása alapjául. Ez volt legalább az eljárás, melyet a tudomány legkiválóbb jelesei követtek. RICARDO földjáraadéktana csak két körülményből indul ki, hogy t. i. a föld termelési költségei különbözők s a földtermékek ára átlag egyenlő. MALTHUS népesedési elmélete szintén csak két hypothesisen alapszik, hogy t. i. a népesség geometriai s az élelem arithmetikai arányban szaporodik.

A deductiv uton nyert tantételek azonban, s ezt nem szabad szem elől téveszteni, csak absztrakt igazságok, azaz, csak annyiban felelnek meg a valóságnak, a mennyiben maga a hypothesis, melyből őket levonták, a való világnak megfelel. S minthogy e hypothesisek maguk is csak abstractiók, természetes, hogy alig fogunk találni oly közgazdasági tantételt, melylyel a realis viszonyok teljesen meg egyeznének. A munkabér és tőkeamat például a közgazdaságtan szerint mindenütt egyenlő színvonalra törekszik. A való életben azonban azt látjuk, hogy mindkettő igen különböző magasságot foglal el. De itt ismét nem szabad feledni, hogy ez eltérés az elmélet és realitás között minden deductiv tantételnél előfordul, tartozzék az bármely tudományhoz. Így az a physikai igazság, hogy minden elhajított tárgy egy parabolát ír le, logikai következetességgel folyik a mozgás és nehézkedés törvényeiből, és azért még sinesen a valóságban eset rá, hogy az így megfutott út csakugyan azt a vonalat írja le. De magának a legexaktabb tudománynak tantételei sem felelnek meg a valóságnak. Az emberi kéz által leirt vonalak és szögek, a síkok és körök, bizonyos fokig mindig meg fogják hazudtolni a legfinnepeltebb matematikai tantételeket is.

A deductio e kétségtelen fogyatkozása orvoslást igényel, s itt kezdődik az inductió szerepe. Midőn a kamatláb és munkabér egyforma magasságát tanító elmélettel szemben a tapasztalat: ról tesz bizonyosságot, hogy mind a két gazdasági jelenség a különböző viszonyok közt más és más alakot ölt, akkor látjuk, hogy azok megszabására az önérdéken, e legfőbb gazdasági tényezőn kívül egyéb okok is befolyást gyakorolnak. A tapasztalat, más szóval a történelem és statistika

a legjobb óvszer a közgazdasági következtetések egyoldalúsága ellen. A deductiv természettudományok itt ismét hasonló példát nyújtanak. A csillagász statistikáját egybegyűjtött észleletei képezik, és ezeket ő ép úgy használja, mint a közgazda a tudománya körébe eső tapasztalatokat. Oly tudományoknál ellenben, melyek főleg inductió és experimentatio útján dolgoznak, mint például a chemiában, a statistika csak igen szerény vagy épen semmi szerepet sem játszik. De a mit a vegyész residualis tünetmények neve alatt ismer, megfelel azon ellentéteknek, melyek a közgazda deductiv következtetései s a statistika tényei közt mutatkoznak.

A történelem és statistika, más szóval az inductió tehát nélkülözhetetlen kiegészítője a deductiv alapon keletkezett okoskodásnak és pedig annál nagyobb mérvben, minél merészebb volt a kiindulás, a mit, mint láthattuk, épen a legkiválóbb írónál találunk. A tudós ez által figyelmissé lesz téve arra, hogy más tényezők is működnek, melyeket ő eddig elhanyagolt. Legközelebbi feladata tehát az lesz, ez okokat is kikutatni, ezeknek működését is általános elvekből kimagyarázni. Bármily nagy legyen is azonban a történelem és statistika fontossága, tévednek kik azt hiszik, hogy egyedül a történelemből és statistikából képesek volnának a közgazdasági elveket levezetni. Ha ismernék is minden közgazdasági tény, a mi már magában véve is igen valószínűtlen, még nem ismerjük az okokat, melyek azt előidéztek. Ha csak egy-két ok működnék közre, könnyű volna azok kijelölése. De sok van, s mi sem könnyebb, mint egyet kifeledni, úgy hogy mindig van helye a kételynek. Az okoskodás gyöngesége ellen segíthet a szigorú fegyelem, de a kifeledés ellen nincs biztosíték, annál inkább, mert nemesak oly okok működnek, melyek hatása szembeszökőleg mutatkozik, hanem olyanok is, melyek rejtve dolgoznak. A deductiv uton vont következtetés tehát mindig valószínűbb, mint azon bizonyosság, melyet a bonyolult tünetmények adhatnak. Mert a ki deductive okoskodik, annak mindig valamely általános viszonyból kell kiindulnia, mely vagy az emberi természetben vagy legalább azon ismertebb körülményeken alapul, melyek az ember gazdasági tevékenységére befolyást gyakorolnak; s mi több, így nyert következtetését azonkívül alá kell vetnie a tapasztalat próbakövének, s így mindenesetre nagyobb biztosságot nyújt a tévedés ellen, mint a ki pusztán a kénye-kedve szerint kikeresett vagy épen a véletlen által adott kisebb-nagyobb körre terjedő történelmi vagy

statistikai adatokból következtet egy ellenkező gondolkodási mód minden ellenőrzése nélkül. És ez annál inkább áll, minthogy a leg-többen bizonyos elfogultsággal szemelik ki már a történelmi vagy statistikai adatokat is, hangsúlyozva azt, mi nekik megfelel és elhanyagolva azt, mi kedvez nézeteikkel ellentétben áll. E pusztá inductív módszernek tehát kettős hibája van: először, egy már előre elfogadott nézetből indul ki, noha gyakran talán öntudatlanul is, melynek felállítása azonban nem történik az olvasó bíráló szeme előtt; másodszor nélkülözi az ellenbizonyítást, s így mindenkép sokkal kevésbé megbízható. Vannak ugyan esetek, midőn legalább látszólag pusztá inductió útján nyertek noha kisebb fontosságú gazdasági nézeteket. És ennek magyarázata a fönnebbiek után szinte fölösleges. Ez ugyanis oly esetekben fordulhat elő, hol az, ki látszólag csak inductíve jár el bizonyos gazdasági elvekből indul ki, melyek már annyira vérévé váltak, hogy a külön logikai folyamatról tudomást sem vesz. Közgazdasági igazságot, olyat, mely e nevet megérdemelje, csak mindkét okoskodási mód egyesítése mellett nyerhetünk, melynél a deductió megelőzi az inductiót, s a melyet a logikai módszernek nevezhetünk.

Ezzel azt hisszük igazoltuk azt is, miért nem fogadhatjuk el a történelmi és ethikai vagy socialpolitikai irányt, mely nálunk német példái után legismeretesebb. Minden tudomány, mely az emberre vonatkozik, érdekli a közgazdát, s kisebb-nagyobb mérvben segédtudománya a közgazdaságnak is. A kik azt hangsúlyozzák, hogy a tudomány módszere, ugy a mint azt mi előadtuk, egyoldalú, mindig abból a tévedésből indulnak ki, mintha az elméleti igazságokat valaha közvetlenül akarnók az életre alkalmazni. Nagyon jól tudjuk, hogy az életben egyéb érdekek is lebeghetnek az államférfi előtt, mint a gazdaságiak. De nem is mondjuk, hogy az államférfi csak a közgazdasági elmélet szempontjára helyezkedjék. Az államnak számtalan más jogi és erkölcsi érdeke van. Ámde ezeket a közgazdasági érdekekkel megegyeztetni nem a közgazdasági elmélet, hanem a közgazdasági politika, egy külön tudomány tárgya. Hogy azonban az államférfi feladatát a különböző érdekek kiegyeztetése körül helyesen megoldhassuk, arra nézve előbb szükséges, hogy ismerjük egész valójukban mindazon érdekeket, melyeket megóvnia kötelessége. Ha nehéz lesz feladatunk így, bizonynyal nehezebb lenne akkor, ha vizsgálódásunkat kezdettől fogva összebonyolítanók.

A német közgazdaság az által különbözik minden más nép közgazdaságától, hogy a míg Angliában, Franciaországban, Olaszországban a közgazdaság mindenütt az ellenzék kebelén nőtt fel, Németországban hivatalnoki iskoláztatás gyanánt művelték. Ezért fejlődött ki jobban ott mint emitt. Hogy egyébiránt a gyakorlati viszonyok ismerete s a tényleges igényekhez való alkalmazkodás mennyire inkább szóbeszéd, mint igazi czél, főleg a legujabb német írónál, azt legjobban láthatjuk abból, hogy az angolok sokkal több gondot fordítanak hazájuk viszonyaira, mint bármely más nemzet. Az elvont angol tudósok a legáltalánosabb gazdasági igazságok bizonyosságára is hazájuk gazdasági életéből vett példákat idéznek, a mit a német tudósok elméleti munkáiban csak ritkán láthatunk.

A közgazdaságnak mint elméletnek egyedüli feladata a gazdasági igazságokat kideríteni.

A közgazdaság törvényei épügy a deductiv természettudományok tanai nem azt mondják mi *lesz*, hanem azt, mi *lenne*, ha csak bizonyos befolyások működnének. S ha ez vád a közgazdaság ellen, úgy vád egyszersmind mindazon természettudományok ellen, melyek a deductió magaslatára emelkedtek. A mechanika például nem veszi számba a frictiót, az astronomia egyik-másik égitest vonzását. Tantételeik tehát szintén csak zavaró körülmények hijában felelnek meg a valóságnak. De azért nagy tévedés volna kimondani, hogy törvényeik nem általánosak, hogy olyanok, melyek kivételeket szenvednek. Ellenkezőleg, minden törvény általános, különben nem méltó e névre, csakhogy minden egyes tünemény nem egy, hanem több, sőt számtalan törvény közrehatásával keletkezik, melyek egymást sokszor ellensúlyozzák vagy éppen megsemmisítik.

E közgazdasági igazságok alkalmazása az életre, a társadalom és állam feladatának kijelölése e téren nem az elmélet, hanem a politika feladata. Ezzel egy külön kötetben, a közgazdasági politikában fogunk foglalkozni.

II. FEJEZET.

A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET TÖRTÉNETE.

1. A közgazdasági elmélet első megjelenése.

— A XVI. századig. —

A közgazdaság történelme oly régi mint az emberiség története. Az ember a legtávolabbi időktől maig mindig gazdasági törvények uralma alatt állott. A közgazdaság irodalma vagy elmélete azonban csak az új koral kezdődik, mert csak ez időtől fogva vizsgálták a közgazdasági tüneményeket önálló és öntudatos buvárkodással. Az egész ó-koron át mindenütt rabszolga végezte a munkát. A vagyon inkább vitészség vagy más nem gazdasági erények jutalma volt, s a vagyon különböző nemei közül egyedül a földbirtok részesült tiszteletben. A munka megvetése megboszulta magát az ó kori társadalmon, békóba verve minden gazdasági haladást. Csak a kereszténységgel kezdődik a munka tiszteletben tartása. De a kereszténység legalább első idejében nem mint vagyonszerző elemet, hanem mint a test sanyargatását becsülte a munkát. A testi élvezetekbe sülyedt pogány társadalom visszahatása gyanánt keletkező kereszténység — a földi örömeektől a földöntúli létre fordítá a világ figyelmét. Gazdagság helyett a szegénység vala a kereszténység ideálja, a minek nagy és jótékony erkölcsi következményei voltak, melyek azonban a közgazdasági fejlődést inkább feltartóztatták mint előmozdították. A munka felszabadítása mindazáltal lassankint útat tört a gazdasági érdekeknek. A szemlélődésnek élő anachoréták után, az egyházi hatalom megszilárdulásával, oly szerzetesek következtek, kik kiváló érdemeket szereztek a földmívelés meghonosítása és fejlesztése körül. A gazdagság elemét azonban még mindig csak a föld képezte. A feudalismus rendezett viszonyaival ismét egy nagy lépést jelez a gazdasági élet felé. A földtől független ingó vagyon, a modern gazdasági érdekek e képviselője azonban csak a városokban kezdett kifejlődni. Az oligarchia fölérékedő absolut királyság kiváló kedvezése a hatalmukat gyara-

pító városok, szóval a polgári elem iránt; a keresztes hadjáratok, melyek alatt sok nemesi birtok a tulajdonosok elköltözése folytán polgári kezekbe került, s a keresztény világ egy gazdaságilag haladottabb néppel mind sűrűbb érintkezésbe lépett; a puszkapor felfedezése, mely mindenütt az állandó katonaságra vezetett és ezzel a fejedelmek pénzsükségletét fokozta; végre az amerikai aranybányák felfedezése, a mérhetetlen kincsekről keringő mesés regék — annyi különböző világrendítő körülmények találkozása rendkívüli súlyt kölcsönzött az ingó vagyonnak s az ingó vagyon legszembe-ötölőbb, habár legkezdetlegesebb képviselőjének, a nemes fémeknek, a pénznek. A nemes fémek, a pénz túlbecsülése jellemzi a közgazdasági elmélet bölcső korát. De a túlbecsülés bármily téves volt legyen, előharczosa vala egy új felfogásnak, a modern világnézetnek, leghatalmasabb úttörője a világi és demokratikus áramlatnak a scholastikus és feudális világnézlettel szemben. A közgazdaság első íróinak a pénzt és vagyont védniök kellett oly támadások ellen, melyek a pénzt és vagyont csak azért kárhoztatták, mert az rosszra is fordítható és gonosz kezekbe is kerülhet.

Az önálló gazdasági világnézet minden eleme megvolt már, csak a külső alkalom kellett azok érvényesülésére. Ez alkalmat ama nagy árforradalom szolgáltatta, melyet egyrészt az amerikai bányákból Európába özönlő nemes fémek óriási tömege, s másrészt a folytonos hadakozások folytán örökös pénzsükséglet szenvedő fejedelmek pénzhamisítása idézett elő. Majdnem egykorulag alig pár évnyi távolságra egymástól négy író munkája foglalkozik e jelenséggel. A francia BODIN (*Six livres de la Republique, 1576.*) az olasz SCARUFFI (*Discorso sopra la moneta, 1578.*) és DAVANZATI (*Sui cambi és Sui monete, mindkettő 1588.*) s az angol STAFFORD (*Brief Concept of English Pollicey, 1581.*) a közgazdasági elmélet legrégebb ősei. Mindannyian a pénz nagy bőségében és hamisításában, szóval a pénzérték esökkenésében keresték az árak nagy változásainak kútforrását, melyet a közvélemény eddig magának megmagyarázni nem tudott. Ők vizsgálták először önállólág az ár és érték, szóval a közgazdaság elvont fogalmait, és ezért tekintjük őket tudományunk megalapítóinak.

2. A mercantilismus.

— A XVII. század. —

Az a körülmény, hogy három különböző országban majdnem egyszerre fejeztek ki hasonló haladott nézeteket, eléggé mutatja, hogy az a három nép, a francia, olasz és angol nép állott abban az időben az európai civilizáció élén. Németországban csak egy századdal utóbb olvasunk hasonló felfogást. Ez szolgáljon magyarázattal, ha a történelem vázolásában teljesen mellőzzük a németeket. A tudomány fejlődését mindig csak a legelőhaladottabb népeknél vizsgálhatjuk.

A XVI. század nagy árforradalmának vizsgálata egy elvont elméleti problémát képezett, melynél a népek különböző politikai és társadalmi intézményei aránylag kevés befolyást gyakorolhattak. Ezért jutott a XVI. században mind a három nép irodalma majdnem egyenlő eredményekre. A XVII. században már kitágult a gazdasági vizsgálódások köre. Itt már nagy befolyást kellett gyakorolniuk a különböző politikai és társadalmi viszonyoknak. Ezért jutott a XVII. században mindhárom nép egymástól annyira különböző eredményre.

A XVII. századdal kezdődik a különböző gazdasági jelenségek összefüggő tanulmányozása. Az első ilyenmű elméletet rendszerint a *mercantilismus* nevével jelölik. Fogadjuk el ez elnevezést, de ne feledjük, hogy a mercantilismus nem valami megállapított rendszer, hanem egy iránylat, mely különböző viszonyok és idők szerint különböző alakokat vesz föl. Ha egy alapgondolatban akarjuk összefoglalni lényegét, úgy azt abban kell keresnünk, hogy egyik nép gazdagsága csak a másik rovására, és pedig minél nagyobb mennyiségű pénz felhalmozása által vélt meggazdagodhatni. Az ó- és középkor világuralmi eszméje kalmári köntösben. E gazdasági irigység s a pénz tulbecsülése, a gazdasági élet különböző fejlődési fokához képest, eleinte nyersebb, majd mind enyhébb alakban mutatkozott. Mi több, a mercantilismus maga sem volt egyéb, mint visszahatás a gazdasági irigység és aranyimádás legdurvább nyilatkozása ellen, mely egyedül az arany- és ezüstbányák mivélésében és minden külföldi áru behozatalának és a nemes fémek kivitelének szigorú tilalmazásában látta a népek gazdagságát. Ez volt V. Ká-

rolv spanyol király gazdasági kormányelve, ez volt a XVII. század közvéleménye, és ez ellen harczolt a mercantilismus.

Már ez iskola legkorábbi írói is kárhoztatták az árubehozatal tilalmát, sőt helyeselték a pénz kiözönlését és az idegen áru betululását, ha a pénzzel oly javakat vásárolnak vala, melyek később kivitelre szolgálhattak. A kiviteli többlet, a *bilanx* theoriája a tisztultabb materialismus dögája, melyben a gazdasági irigység haladotabb felfogásban nyilvánult. Az érvek, a melyeket mellette felhoznak, az eszközök, melyeket elérésére tanácsoltak, nemzet és kor szerint igen különböznek, de a más népek rovására megvalósítandó gazdasági túlsúly marad mindig az alaphang. A bilanx a mercantilismus tudományos kifejezése és legbiztosabb ismertető jele.

Az elmélet így mindig egy-egy lépéssel megelőzte a gyakorlatot, harczolt annak legkirivóbb tévedései ellen, de sokáig maga is osztozott az általa megtámadott gyakorlat téves kiindulási pontjában, s csak hosszu idő után támadta meg magát a kiindulási pontot.

Franciaországban, a végletekig kifejett absolutismus és gyámkodás mellett, az egész XVII. századon át, nem az irodalom, hanem egy nagy államférfi képviseli a gazdasági haladást. A nagy COLBERT, mint a francziák joggal nevezik, a spanyolok még akkor elfogadott közgazdasági politikájával ellentétben, nem az aranybányák mívelésével és a külföldi áruk behozatalának tilalmával, hanem az ipar kifejtésével és az ipari czikkek lehető nagy kivitelével remélte hazája gazdagságát elérni. Igyekezett megszüntetni minden közbenső vámokat, és ezzel, az időben, mikor a nemzetközi csere még igen csekély volt, természetesen nagy szolgálatokat tett a forgalomnak. A határvámokat illetőleg 1664. és 1667-dik évi két vámtarifájában korlátozta, de nem tilalmazta a kész iparczikkek behozatalát s az élelmiszerek és nyers anyagok kivitelét, de másrészt kedvezett a nyers anyagok behozatalának. A pénz kivitelének tilalmával nem találkozunk oly mérvben, mint azelőtt, de a pénzmennyiség gyarapítása marad azért az ő célja is, habár jobb eszközökhöz nyúlt. Az iparfejlesztés, az ipari termelést szabályozó mesterséges rendeletek utján, valószínűleg inkább ártott mint használt az iparnak, de oly tevékenységre fordította a nemzet figyelmét, melyet eddig teljesen elhanyagolt. COLBERT legnagyobb érdemeit azonban más téren, az állambáztartás rendezésében, utak és csatornák építésében, szóval a közlekedés előmozdításában, és egészben

igazságos és gazdaságos szellemtől áthatott kormányzatában kell keresnünk.

A szabadabb *Olaszországban* egy tudós, SERRA (*Breve trattato delle cause che possono far abbondare i regni d'oro e d'argento. 1613.*), félszázaddal előbb ad kifejezést ugyanezen meggyőződésnek. Munkája, melyet mint politikai fogoly a börtönben írt, a váltófolyam törvényes leszállítására ellen kel sikra, melyet akkor tájban a pénzkiözönlés megakadályozására ajánlottak. SERRA a pénzbőségében látja ugyan a gazdagságot, de igyekszik kimutatni, hogy azt sem bányák művelésével, sem a pénz kivitelének tilalmazásával, sem a pénz hamisításával, hanem egyedül a kereskedelem és ipar előmozdítása, nevezetesen a külföldi iparcikkek behozatalának megakadályozása által lehet csak elérni.

Mint a két előbbi nemzet, úgy az *angolok* is mutatnak föl egy férfiút, kit részükről a mercantilismus megteremtőjének tartanak. Angliában MUN (*Englands treasure by foreign trade. 1664.*) kereskedő fejtette ki először a bilanx elméletét. De csak egy-két évvel utóbb találunk egy író-t, PERRY-t (*Quantulumque or a tract concerning money. 1682.*), ki már kifejezést ad a csakhamar uralomra vergődő angol felfogásnak, hogy minden vagyon alapja a munka, hogy minden jószág ára az előállítására fordított munkától függ, hogy a forgalomnak csak meghatározott mennyiségű pénzre van szüksége, s következőleg hogy a pénzből több is lehet valamely nép birtokában, mint a mennyire szüksége van. Mindezek után természetesen, hogy már nem tartozott a bilanx elméletének hívei közé, sőt egyenesen megtámadta azt. Hasonló de még merészebben kifejtett nézeteket találunk tíz évvel utóbb egy más írónál NORTH-nál (*Discourse upon trade. 1691.*), kit rendszeren a szabad forgalom első szószólója gyanánt szoktak említeni.

3. A visszahatás a mercantilismus ellen.

— A XVIII. század. —

Franciaországban a XVIII. század folyamán már elevenebb életet látunk az irodalom terén. A mercantilismus több író tud fölmutatni, s minél beljebb jutunk a XVIII. századba annál felvilágosultabb alakban jelentkezik kezeik között a tudomány. Az elmé-

let haladása azonban érintetlenül hagyta a gyakorlatot, mi több Franciaország államférfiai inkább szigorították, mint enyhítették az ipar fejlődését békébe verő rendszabályokat és még jobban megnehezítették minden idegen áru bejövetelét és hazai nyers anyag kivitelét. Az ipar és forgalom pangása, még inkább a földmivélés sanyargatása, s mindezek fölött a folytonos háborúk s a pazar és lelkiismeretlen kormányzat a nyomor és véginség szélére sodorták az országot. Ily körülmények közt a visszahatás az uralkodó elmélet ellen el nem maradhatott. S midőn ez összeesett az általános felvilágosodási áramlattal, mely mindenütt a mesterkélttség és gyámkodás helyébe a természetességet és szabadságot helyezte, nem lehet csodálni, hogy ép abban az országban kellett a földet mindenek felé helyező s a beavatkozás minden nemét leghatározottabban elvető elméletnek, a *physiocratismusnak* kifejlődni, a mely a mercantilismust a legmerekvebben valósította meg az újabb időkben.

QUESNAY (*Tableau économique. 1758.*) XV. Lajos udvari orvosa és TURGOT (*Reflexions sur la formation et la distribution de la richesse. 1784.*) XVI. Lajos szerencsétlen minisztere, legkiválóbb képviselői a *physiocratismusnak*, mely a földben látta a termelés egyetlen igaz elemét, minthogy szerinte egyedül a föld ad új termékét, a költségek levonása után fenmaradó tiszta jövedelmet (*produit net*). Minden egyéb foglalkozást magába véve meddőnek tartottak, mely csak az által használ, hogy a föld nyers termékeit, átalakítva vagy forgatva, jobban értékesíti. A pénzt illetőleg, annak bőségét föltétlenül gazdagságnak vették ugyan, de ezt a bőséget csak a termelés és forgalom minden akadályának lerontása által gondolták elérhetőnek. A *physiocratáknak*, nevezetesen GOURNAY-nak (1760 körül) köszönhető a szabad verseny első határozott védelme, a *laissez passer, laissez faire* elvének első felállítása; a *physiocratáknak* nevezetesen TURGOT-nak köszönhető a czéhek és monopoliumok eltörlése s a jobbágyi terhek megszüntetésének, szóval a föld és munka és föld felszabadosításának előkészítése és megvalósítása Franciaországban.

Olaszország politikai és gazdasági viszonyai tekintetében közepeúton haladt Anglia és Franciaország közt. Ennek tulajdonítandó, hogy míg egyes írói az angolok módjára a munkát tolták előtérbe, mások ismét a francziák módjára a *physiocratismushoz*

szítottak. A mercantilismus a gyakorlatban soha nem valósított meg oly mereven mint Franciaországban és ép azért folyton fejlődve és átidomulva ugyan, de fentartotta magát egész a század végeig. A szabadság szeretetéért sokáig üldözött s utóbb Nápolyban a közgazdaság első tanszékét elfoglaló GENOVESI (*Lezioni d'economia pubblica. 1765.*) a mercantilismus utolsó nagy írója Olaszországban. Munkája, tudományunk első összefüggő és átfogó rendszere a mercantilismust már úgy állítja elének, mint a mely küzd egy újabb tudományos felfogásnak noha első és tökéletlen, de alapjában igaz és ép azért győzelmes előhírnökeivel. GENOVESI nagy érdekléssel bír tudományunk történelmében, nemcsak azért, mert mutatja, hova fejlődött a közgazdaság közvetlenül SMITH előtt, leghivatottabb művelőinél; hanem és főleg azért is, mert ő, úgy mint az angol mercantilismus legutolsó kiváló képviselője STEWART, a legnagyobb hasonlóságot tanúsítja a mercantilismus XIX. századbeli felelevenítőivel LIST-tel és CAREY-vel. E hasonlóság kimutatásával a haladó tudomány csak önmaga iránti kötelességét teljesítheti, mert így győzheti meg a világot arról, hogy a mit egyes, a civilizációban elmaradott népek újság gyanánt üdvözölnek, csak régi eltemetett tévedések föllevenítése.

GENOVESI az egész emberből indul ki s az egész társadalmat tartja szem előtt, míg modern tudományunk az embert csupán vagyonszerző tevékenységében vizsgálja. A pénzt a gazdagság legfőbb képviselőjének tekinti, de nem annak bőségére, hanem gyors forgalmára fekteti a fősúlyt, s a váltófolyamban látja az ipar és kereskedelem fokmérőjét. Az ipart a legfontosabb foglalkozásnak tekinti, de nem magáért, nem is a kivitelért, hanem azért, mert belföldi ipar nélkül nem képzel virágzó földművelést. A védvámokat helyesli, de csak mint előkészítőit a szabadságnak. A bilanxra súlyt fektet, de csak a nemzeti függetlenség megóvása érdekében, s a mellett folyton irigykedéssel nyilatkozik Angliáról. Minden nagyobb célra az állam beavatkozását sürgeti, de a benső forgalom megkötésének, s az ipar termelését előíró rendszabályoknak ellensége. Mind meg annyi végső erőfeszítése egy haldokló elméletnek, melyeket ma, száz évvel utóbb, mint az angol felfogás állítólagos egyoldalúsága ellen harezoló eredeti eszméket látunk feltámadni.

A gazdasági fejlődés élén haladó Angliában már a XVIII. század közepén HUME (*Essays and treatises on several subjects*

1753.) viszi tudományunkat egy hatalmas lökéssel előbbre. A munkát és szorgalmat mint minden gazdagság forrását ő fejtette ki először alaposan. Ebből kiindulva minden anyagi munkát termékenynek tart, a kereskedelmet is. De a külkereskedelmet előnyösebbnek tartja, mint a belföldit és ebben még mercantilista. A pénz bőségét közönyösnek tartja, s megtámadva a pénz kiözönlésére vonatkozó aggodalmakat, bizonyítja hogy szorgalmas és munkás nép soha sem lehet pénz szűkében. Sőt tovább is megy s a pénz tulságos bőségét károsnak mutatja, mert minden jószág s ezzel a munkabér magasságára vezet, ami által a versenyt megnehezíti. A kereskedelmi irigységet ostromozza, az *érdekek összhangját*, a keletkező szabadkereskedelmi felfogás alapeszméjét hangsúlyozza, s az ipari világraalom vándorlását jövendőli azon okból, hogy a már meggazdagodott népek magas munkabére képtelenné teszi őket a szegényebbekkel megküzdeni. Az *ipari uralom*, egyik nemzet szükségképi túlsulya a másik felett, e kiválóan mercantilista gondolat, mint látjuk, még az érdekek összhangjának első hajnalában is kísért. Hasonlag a munkabér és nemzetközi forgalom vonatkozásában is oly nézeteket nyilvánít, melyek szintén a régi mercantilismus maradványai és saját egyidejűleg nyilvánított új nézeteivel homlokegyenest ellenkeznek, de végleg megezáfolva csak napjainkban lettek. Így járnak merész és új igazságok régi tévedésekkel karöltve. A tudomány haladása folytonos, lassu és nehéz küzdelem, a mit feltüntetni kötelességemnek tartottam különösen ma, midőn a harmadrangu tehetségű írókat azzal igyekeznek felmagasztalni bámulóik, hogy egy egész új rendszert teremtettek. Eredetiség ily értelemben nem létezik a tudományban, csak a phrasisok által félrevezetett jóhiszemű tudatlanság képzeletében. — Nem válhatunk meg HUME-tól anélkül, hogy még egy nagy előnyét ne említsük fel. Ő a közgazdaság első *nagy stylistája*. Kicsiny, alig pár ivre terjedő essay-i a világosság, szépség és erőteljesség mintaképei. Nagy ritkaság tudományos, kivált közgazdasági munkában — akár napjainkban is.

Az az író, kinek munkájában a halálra sebzett mercantilismus utolsó nagy küzdelmét víjja, STEWART (*Principles of political economy*, 1767.), alig tíz évvel irt ADAM SMITH előtt. Angliában volt a mercantilismus legmérsékeltebb, itt folytathatta legtovább is életét. STEWART főleg HUME hatása alatt ír és ő ellene fordul. A bilanx elméletét védi, de a behozatal tulsulyánál már nem

a pénz kiözönlésétől fél, hanem a külföldi áruk fogyasztásától, mely a külföld adózójává teszen és még a hazai földet is a külföld kezére juttathatja. A fogyasztás hangsúlyozása a termeléssel szemben érveléseinek egyik alapvonása. Ő még a fogyasztásban véli rejleni a termelés kutfejét, s azért a fogyasztást vagyis a piacot a hazai termelőnek kívánja biztosítani, a külföld kizárásával. Csak az iparos országokat képzelheti gazdagoknak, és sokat tud beszélni a nyers-termelő országok nyomoráról. Ezért fejletlen népek megengedi a külföldi czikkek fogyasztását, mint fokozottabb munkára, iparra serkentő eszközt, de azontúl az ipar mindenáron való fejlesztését sürgeti, s még a termelési rendszabályokat és czéheket is védi. Igazi mercantilista meggyőződése, hogy a népek csak egymás rovására gazdagodhatnak, legnaivabbul akkor tűnik ki, midőn elképzelve azt az időt, melyben a fogyasztó országok is iparra tesznek szert, a nemzetközi forgalom teljes megszüntetését ajánlja Angliának, melynek gazdagságát azontúl sehogysem hiszi fokozhatónak.

Mint egy távoli, de hatalmas ellenség közeledő portyázói oly rémületet gerjesztettek HUME tanulmányai a régi tudomány táborában. Önkéntelenül érezték, hogy rövid idő alatt a mercantilismus összeroskad egy új gazdasági világnézet súlyos csapásai alatt, melynek ő maga egyengette meg útját, mint ahogy az őserdők elerőtlenedett aggastyánai lehullanak megerősödött gyermekeik karja alatt.

4. Adam Smith.

A mercantilismus a gyámkodó absolutismusnak, a korlátolt alattvalói értelem felett örökdő fejedelmi hatalomnak volt gazdasági kifejezése. A XVIII. században a hit az absolutismus jótékonyágában veszendőbe ment, s a népek szabadságának és önrendelkezési jogának elérésére irányuló törekvések mindig nagyobb tért foglaltak. A változott politikai és társadalmi felfogás változott gazdasági eszményekért hevült. Az állami beavatkozás helyét az egyéni szabadság, a verseny foglalta el. SMITH az embert csupán mint önérdékét követő lényt vizsgálja, aki önmaga tudja legjobban, mi válik hasznára, s a ki akkor mozditja elő legjobban a mások érdekeit, midőn csak a magát látzik követni.

A kényszer kizárása és az érdekek összhangjának hirdetése képezik az új gazdasági világnézet alapjait. Ez vezetett egyrészt

minden hűbéri terhek és kiváltságok megszüntetésére a mezőgazdaságban; a czéhek, monopoliümök és termelési szabályok megszüntetésére az iparban; a forgalom minden korlátjának ledöntésére, eleinte és teljesen csak a hazai kereskedelemben és csak lassanként és fokozatosan a nemzetközi cserében. Már az emberi munka felszabeditása s a termelésnek ez uton elért fokozása is nagy gazdasági áldás volt. Majdnem még nagyobb szolgálátokat tett azonban az emberiségnek az új gazdasági felfogás az által, hogy kimutatta, miszerint a nemzetek gazdasági érdekei nem ellenkeznek egymással szükségkép, hogy egyik nemzet gazdagsága nem vonja maga után a másik szegénységét, hogy ellenkezőleg egyiknek gazdagodása a másiknak is előnyére szolgál és az egyiknek szegényedése a másikat is megkárosítja. Így lesz vala a kereskedelemről, a népek anyagi érintkezéséből, mely azelőtt folytonos vámaharczokra és ebből folyó véres háborukra vezetett, a legbékésebb foglalkozás, a folytonos haladás legbiztosabb záloga. Ez okból mondja BUCKLE a művelődés nagynevű történetírója, hogy SMITH munkája „talán a legfontosabb mű mindazok között, melyek valaha megjelentek.“

SMITH nagy érdeme, mint már az eddig egyes írókról mondtakból is gyaníthatjuk, nem abban áll, hogy eddig soha senki által nem sejtett új igazságokat hozott volna napvilágra; hanem abban, hogy a felszántott talajon tovább dolgozva, a már készen talált igazságokat jobban kifejtette, az azokban rejlő alapelveket más, eddig elhanyagolt tantételekre is kiterjesztette, szóval azokat a gazdasági élet minden tüneményére alkalmazta s mindazt egy egybefüggő, következetes, mert egy alapeszméből kiinduló rendszerbe hozta.

Munkája (*Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* 1776.) egy kis bevezetésen kívül öt részt tartalmaz.

A bevezetés mindjárt azzal a mondással kezdődik, hogy a nép évi munkája azon alap, mely élelmét s minden az életben szükséges vagy kellemes dolgokat szolgáltatja; s e dolgok vagy a munka közvetlen eredményei, vagy olyanok, melyeket ezen javakkal más népektől vásárol.

Az első részben tárgyalja a munka megosztást; azután az értéket, nevezetesen a természetes értéket mint a munka eredményét; továbbá az értéket mint a munkabér, tőkenyeresség és járadék eredményét; a piaci értéket; végre egyenkint a nemzetjöveldelmi ágakat a

munkabért, tökenyereséget és járadékot az azok képződésére befolyást gyakorló állandó és változó tényezőkkel.

A második részben tárgyalja a tőkét; annak felosztását; keletkezését s a termékeny és meddő munkához való viszonyát; a kamatot; a tőke különböző alkalmazásait, illetőleg a belkereskedelem hasznát.

A harmadik részben már megszűnik a tiszta elmélet, s itt vizsgálva a gazdasági fejlődés menetelét, a mezőgazdaság hanyatlását és a városok fejlődését a középkorban, mindenütt a hűbéri intézmények czáfolatát adja.

A negyedik részben a mercantilismus és physiocratismus rendszereinek bírálatát kapjuk.

Az ötödik rész az adókkal foglalkozik.

5. A közgazdaság Smith után.

— A XIX. század. —

SMITH iskolája természetesen Angliában jutott a legnagyobb virágzásra. Közvetlen utódai közül kettő tett legtöbbet a tudománynak fejlesztésére. MALTHUS (*Essay on the principles of population 1798*. röviden, mai terjedelmében 1803), kinek a modern tudomány egyik legfontosabb alaptanát köszönheti. De még ennél is több szolgálatot tett a tudománynak RICARDO (*Principles of political economy and taxation 1817*), ki az érték elméletét s mindazt a mi azzal összefügg, a munkabért, tökenyereséget, és járadékot, nemkülönbén a nemzetközi cserét majdnem alapjából újonnan átdolgozta, s mélység és nagyság tekintetében SMITH legmélőbb tanítványa.

A mit az angol tudomány egyes szakbuvárok lankadatlan szorgalma által új igazságokban és a régiek teljesebb kifejtésében nyert, azt főleg két írónak sikerült rendszeresen összefoglalni. E kettő MAC-CULLOCH (*Principles of political economy 1831*), kinek tudományunk mai beosztását is köszönhetjük és J. ST. MILL (*Principles of political economy 1847*). Az utóbbi köré sereglenek az újabb angol iskola legkitünőbb tudósai BAGEHOT, CAIRNES, FAWCETT, GOSCHEN, JEVONS, THORNTON stb.

A franciák között legtöbbet tettek SMITH rendszerének fejlesztésére J. B. SAY (különösen *Traité d'économie politique 1803*), ki azt népszerűbb és világosabb alakba is foglalta, és az egész anyagot helyesebben osztályozta. ROSSI (*Cours d'économie politique 1838*), az egész közgazdaság legragyogóbb tolla; CHEVALIER (*Cours d'économie politique 1841*), ki különösen a gépek, a közlekedés és a pénz s a nemzetközi forgalom elméletének gazdagítása által szerzett nagy érdemeket, és BASTIAT (*Sophismes économiques 1845* és *Harmonie s économiques 1850*), kinek páratlan élű polemikus iratai a modern közgazdaság leggeniálisabb védelmét képezik a mercantilismus és socialismus félszégei ellen. Hasonírányu jó kézikönyveket irtak még ujabban BAUDRILLART és GARNIER. Mind ezen francia íróknak van azonban két közös hibájok: előszeretettel kevernek ethikai és társadalmi elemeket az elvont gazdasági igazságok fejtegetésébe s a világosság és szépség kedvéért sokszor feláldozzák az alapossgot és szabatossgot. Francia nyelven irt, de minden ízében angol felfogásban a MILL legkitünőbb tanítványaihoz csatolható sveczi CHERBULIEZ (*Précis de la science économique 1860*).

Németországban a gazdasági élet még nem jutott arra a magas fokra mint Franciaországban vagy épen Angliában. Azonkívül a kitünő közigazgatással párosult politikai fejletlenség jóval nagyobb tért nyitott az állami gyámkodásra és beavatkozásra mint a fent említett két haladottabb országban. Ez magyarázza meg, miért nem foglalhat el Németország ma sem oly kiváló helyet a közgazdasági tudományban mint Anglia. SMITH tanainak terjesztésére minden német theoretikus közt RAU (*Lehrbuch der politischen Oekonomie*, legutoljára 1868) tett legtöbbet. Hazája irodalmára azonban sokkal több hatással volt a mercantilista LIST (*Das nationale System der politischen Oekonomie 1841*). Az ő tanainak folytatásaképek tekinthető az ugynevezett történelmi iskola, melynek sok érdemei vannak a közgazdaság történeti fejlődésének kiderítése körül, de egészben véve egyoldalú s a történelmi relativitás köpenye alatt sokszor meghaladott nézetekért buzgólkodik. Ez iskola megalapítója és legkitünőbb képviselője ROSCHER (*System der Volkswirtschaft*). A történelmi iskola mellett SMITH irányának is találkoztak tevékeny szószólói, az u. n. szabad-kereskedelmi iskola (PRINCE-SMITH, MICHAELIS, WIRTH, BRAUN, BAMBERGER stb.); de az elméleti irodalomban mind nagyobb tért foglalt egy ujab iskola, a kathedra-

socialisták (SCHÄFFLE, WAGNER, NASSE, SCHMOLLER stb.) Ez irók kiváló szolgálatot tesznek ugyan az által, hogy a gyakorlati életben fölmerülő kérdések egész sorozatát beható tárgyalás alá veszik, az elmélet terén mindazáltal inkább visszaesést mint haladást jeleznek, a mennyiben egyrészt mercantilista tévedéseket melegitenek föl, másrészt a socialismussal kaczerkódnak.

A nagy hatás miatt, melyet ugyancsak a német tudományra gyakorolt, föl kell még említenünk az amerikai CAREY-t (*Principles of social science 1855.*) ki még LIST-nél is tovább megy a mercantilismus fölelevenítésében.

6. A socialismus és communismus

A nagy ipar elterjedése egyrészt a termelés roppant emelkedésére s másrészt a vagyonmegosztás nagyobb egyenlőtlenségére vezetett. Az ipari fejlődés egy bizonyos pontján a munkás osztály mindenütt válságos helyzetbe jutott, mely annál élesebb jelleget öltött, minél fejletlenebb volt maga a gazdasági szervezet, és minél súlyosabb terhek alatt nyögtek és minél kevesebb politikai szabadságot élveztek az alsóbb osztályok különben is. Az európai országok műveltségi fokozata szerint először Angliában mutatkozott e társadalmi baj, csak később Franciaországban és még később Németországban.

E jelenségek hatása alatt a közgazdaságnak egy új elmélete keletkezett, a *socialismus* és *communismus*, mely a szabad verseny és egyéni tulajdon korlátozásával vagy eltörlésével, a nemzetjövédlem állami vagy hatósági úton eszközölt mesterséges elosztásával, vagy épen a birtokközösséggel akar azon kétségtelen bajokon segíteni, melyek alatt a munkás osztály a magasabb fejlettségű országokban roskadozik.

A socialismus és communismus a közgazdaság ellen intézett támadásai által nagy hasznára volt tudományunknak, a mennyiben szélesbitette annak látkörét és kiterjesztette vizsgálódásai határait, a nélkül, hogy alapelveit megingatni vagy épen megczáfolni tudta volna. Angliában, mely ugy a gazdasági mint a politikai szabadság s ezzel a folytonos reform klasszikus hazája, a socialismus és communismus levetkőzte hevenyes sajátságait. Franciaországban legalább nem vet oly nagy hullámokat, mint egy-két évtizeddel ezelőtt. Németországban most mutatkozik legszenvedélyesebb alak-

jában, s a gazdasági célokkal politikai törekvéseket is párosítva a *socialdemocratiára* vezetett.

Az idevágó nevezetesebb munkák megjelenési évszáma legjobban mutatja a socialismus és communismus történelmi fejlődését és hanyatlását, a különböző országok gazdasági és politikai fejlettsége szerint.

A socialismus és communismus legkiválóbb munkái:

Angliában OWEN, *The new view of Society* 1812.

Franciaországban FOURIER, *Théorie des quatre mouvements* 1808; *Traité de l'association* 1822; *Le nouveau monde* 1829. SAINT-SIMON *Catechisme industriel* 1822; *Nouveau christianisme*, 1825. LOUIS BLANC, *Organisation du travail* 1841. PROUDHON *Qu'est ce que la propriété?* 1840; *Contradictions économiques* 1846.

Németországban ENGELS *Die Lage der arbeitenden Classe in England* 1845, MARX *Das Capital* 1867 és LASSALLE számtalan apróbb művei szintén a hatvanas évekből.

7. A közgazdasági elmélet hazánkban.

Hazánkban éles ellentétet látunk gyakorlati és elméleti íróink között. Magyarország legkiválóbb közgazdasági alakja, a nagy SZÉCHENYI ISTVÁN gróf, angol és francia eszmék befolyása alatt állott, és főleg SMITH tanítványa volt. Hasonló irányt látunk SZÉCHENYI legjelesebb követőinél. Elméleti irodalmunk ellenben főleg a német irodalom s nevezetesen a történelmi iskola s a katedra-socialisták vagy épen LIST és CAREY befolyása alatt áll.

Elméleti munkákat irtak:

KARVASSY. Előbb mint a *Politikai tudományok* 1843 egyik kötete, majd önállóan, *Népszerű nemzetgazdaságtan* 1860, 1863. és 1867.

KAUTZ, *Nemzetgazdaság- és pénzügytan* 1862, 1870, 1875 és 1880 folyton bővülő és gazdagodó kiadásban.

KELETI. *A nemzetgazdaság kézikönyve*, BAUDRILLART nyomán 1862.

MATLEKOVITS, *Nemzetgazdaságtan* 1868. első, 1874. második kiadásban.

MUDRONY. *A társadalmi gazdaságtan vázlata* 1871.

FÖLDES, (Weisz) *Nemzetgazdaságtan és pénzügytan* 1881.

Idegen elméleti művekből magyarul megjelent:

LIST Sárváry fordításában 1842. CAREY Halász fordításában 1868, ROSCHER Kiss János fordításában 1872, és J. ST MILL Dapsy fordításában 1873.

szükséglet
hasznosság
érték
csere
forgalom
ar.

Uram. Kalmay (Kinnécs)

a fizetést megkönnyítőre
a megfizetési nehézségekre } függ

I. RÉSZ.

A JAVAK TERMELESE.

I. FEJEZET.

A T E R M E L É S.

1. Hasznosság és érték.

Az ember a szükségletek egész seregével születik, melyek úgy az egyén mint a társadalom fejlődésével folyton gyarapodnak és fokozódnak.

E szükségletek számtalanok lehetnek és különfélekép osztályozhatók. A gazdasági elmélet szempontjából mindazáltal két megkülönböztetés bír különös fontossággal. Az egyik az emberi természet kettős voltán alapszik, s e szerint megkülönböztetünk anyagi és szellemi vagy erkölcsi szükségleteket. A másik a kielégítés sürgősségétől függ, és e szerint megkülönböztetünk az életre nézve elengedhetetlen első rendű és az életre nézve nem elengedhetetlen, de azt kellemesebbé tevő kényelmi vagy éppen fényűzési szükségleteket. Mindezen osztályozások a dolog természeténél fogva szorosan meg nem vonhatók, hatáiraikon egymásba olvadók, sőt gyakran változók is, de azért nagy szolgálatot tesznek a gazdasági elmélet külön-böző részeiben, nevezetesen a termelés és forgalom terén.

Bárminő legyen azonban az emberi szükséglet természeté vagy foka, mindazt mi annak kielégítésére felhasználható, használhatóságnak vagy rövidebben hasznosságnak nevezzük. A mindennapi kenyér, mely nélkül állati életünket fel nem tarthatnók, egy ritka kép, melyet a műbarát nagy áldozattal megszerez — a didergő koldus megviselt ruhája, a keresett orvos gyors fogatja, a nagyúri delnő ragyogó ékszere — mindezek hasznosságok, mert emberi szükségletek kielégítésére alkalmasak.

Bármennyire különbözzenek is mindezen hasznosságok egymástól, könnyű lesz felismerni egy közös vonásukat, ha szembe állítjuk őket másokkal, melyekből ez a sajátság hiányzik.

A levegő, melyet beszívunk; a víz, melylyel szomjunkat olt-

juk; a fény, mely nélkül szemünk hivatását nem teljesíthetné; a hő, mely nélkül aranykalásztól nem ringana a mező — mindaddig, míg a szükségletnél nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre és minden fáradság nélkül megszerezhető — noha ép úgy hasznosságok, mint a kenyér, kép, ruha, fogat vagy ékszer, mégis lényegesen különböznek ez utóbbiaktól. A kenyér, kép, ruha, fogat és ékszer nemcsak közvetlenül szolgál az embernek az által, hogy egy bizonyos szükségletét kielégíti, hanem az által is, hogy ha esetleg más szükséglete volna, e hasznosságok átengedésével cserében más hasznosságokat is kapna érettök. Azon sajátságát valamely hasznosságnak, melynél fogva cserébe érte más hasznosságot is lehet kapni, nevezzük értékeknek.

A hasznosság és érték fogalmainak megkülönböztetése igen fontos, mert noha e fogalmak igen sokszor találkoznak, még ez esetben sem fedik egymást; ellenben igen sok esetben nem is találkoznak, sőt egyenesen ellentétesek egymással. Hogy e két fogalom találkozva sem fedí mindig egymást, arról meggyőződhetünk, ha látjuk, hogy például a kenyér, mely nagy hasznosságot képvisel, csekély értékkel bír, míg ellenben az ékszer nagy értéket képvisel, de csekély hasznossággal bír. Mind a kenyérben, mind az ékszerben található a hasznosság és érték fogalma; mindegyik hasznos, mindegyik értékes; de a hasznosság és érték fogalma nem fedí egymást, azaz a hasznosság és érték foka egymástól különböző úgy a kenyéرنél mint az ékszernél. Mondtuk továbbá, hogy nem egyszer hasznosság és érték nem is találkozik egymással, a mint erről már meg is győződöttünk, midőn utaltunk a korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló és minden fáradság nélkül hozzáférhető levegőre, vízre, fényre és hőre, melyek hasznosságot képviselnek, a nélkül hogy egyszersem értékek volnának. De tovább mentünk, és azt is mondtuk, hogy hasznosság és érték egyenes ellentétben is állhat egymással, a miről meggyőződhetünk, ha figyelemre méltatunk oly eseteket, melyekben a hasznosság változatlan nagysága mellett az érték növekszik, vagy éppen a hasznosság csökkenése az érték növekvésével és viszont a hasznosság növekvése az érték csökkenésével jár. Így a levegő a buvár harangja alatt semmivel sem hasznosabb, mint a szabad ég alatt, de mégis értékes, míg azelőtt nem volt az. Ha pedig valamely vidéken, mely eddig kizárólag bővelkedett bizonyos ásványvizekben, a források egyszerre kevesebb

és gyöngébb tartalmu vizet adnak, a víz gyógyereje s következőleg hasznossága csökkenhet, noha értéke emelkedhetik. És viszont, ha ily vidéken még több és gazdagabb tartalmu vizre bukkannak, a források gyógyereje következőleg hasznossága emelkedhetik, noha értékek csökkenhetik.

E különbség a hasznosság és érték fogalma közt onnan van, hogy mindegyik *viszonyos* fogalom ugyan, de az egyik azt a viszonyt fejezi ki, mely az emberi szükséglet és annak kielégítése közt mutatkozik, míg a másik annak a viszonyoknak felel meg, melyben a hasznosságokat egymásért cserébe kapni, egymásért adni-venni szokták. Az eltérés oka tehát abban rejlik, hogy a hasznosság mérve a szükséglet nagyságától, az érték foka a megszerzés nehézségétől függ, a mint ez utóbbit az értékről szóló részben még bővebben is ki fogjuk fejteni.

A hasznosság és érték e különböző természete még jobban szemünkbe ötlök, ha egy pillantást vetünk a gazdasági fejlődés menetére és látjuk, miszerint minden haladás abban áll, hogy ugyanakkor, midőn a hasznosság emelkedik, az érték csökkenik; szóval hogy mindig több és több emberi szükséglet elégítették ki kevesebb és kevesebb költséggel. A pamutszövet, melylyel ma testünket fedjük, jobban megfelel rendeltetésének, mint a régiek ruházata, pedig jóval csekélyebb értéket képvisel mint amaz. A szép kiállítású, könnyen kezelhet nyomtatott könyvek, melyekben ma ismeretet vagy szórakozást keresünk, szintén jóval nagyobb mérvben felelnek meg céljuknak, mint ama kacskaringós betűkkel írott, lánczon függő testes foliánsok, melyeket szorgalmas barátok éveken át másoltak, s mind annak daczára, mily óriási különbség van a kétőnek értéke közt.

SMITH még *használati értéket és csereértéket* különböztet meg, de már felhossa a víz és gyémánt példáit, hogy e fogalmak egymással ellenkezhetnek. RICARDO ismétli az osztályozást, és az az előtt gazdag vizek kiapadását hozva fel például, utal arra, hogy a csereérték növekvése a hasznosság csökkenésével járhat, aztán egész munkájában érték szóval mindig csak csereértéket fejez ki. MAC CULLOCH volt az első, ki szigoruan elkülönítette a hasznosság és érték fogalmát. J. ST. MILL ismét használja ugyan a Smith-féle osztályozást futólag, de különben mindig külön beszél a *hasznosságról* és *érték* szóval csak *csereértéket* fejez ki. Ő figyelmeztet

tetett továbbá arra a nevezetes különbségre, hogy a nemzetek vagyónát a hasznosság szerint mérlegeljük. MILL tanítványai, nevezetesen a mindnyájuk közt legkitűnőbb CAIRNES szigoruan ragaszkodnak az elkülönítés szükségéhez. A francziák J. B. SAY óta sokat fáradsanak a *hasznosság és érték* különböző természetének kimutatásán s különösen BASTIAT tett talán e téren legtöbbet, a mennyiben ő mutatta ki azt az eltérést is, melyet a gazdasági fejlődés menete a hasznosságra és értékre gyakorol, mindazáltal magának az érték fogalmának megállapításában nem voltak elég szigoruan tudományosak s a világosság kedvéért szivesen feláldozták az alaposágot, CHERBULIEZ kivételével, kit azonban egész gondolkozásmódja után inkább az angolokhoz kell esatolnunk. A német tudomány végre még ma is SMITH felosztásánál maradt, a két különböző fogalmat egy elnevezés alá foglalja, s az értéket ROSCHER szerint a *javak gazdasági jelentőségébe* helyezi. E meghatározás azonban nélkülöz minden tudományos szigort, mert mindenki azt képzelheti bele, a mi inyének legjobban megfelel. S ez nem is lehet máskép, midőn két különböző sőt olykor ellentétes fogalmat egy kalap alá akarunk foglalni. A fogalmak elkülönítése és egyszerűsítése a tudomány czélja, mert csak így felelhet meg rendeltetésének, mely abban áll, hogy a bonyolult tüneményeket egyszerű elemeikre visszavezesse. Századok előtt pénz, vagyon, érték azonos vagy legalább egymásba folyó fogalmak voltak, még a tudományos világ előtt is; ma ellenben szigoruan elkülönítjük őket, és ez egyszerűsítésben és szabatosításban fekszik a tudomány minden érdeme. Az elmélet mai fejlettségén már szétválasztott s a nyelv szokásában szerencsésen megfelelő szavakkal bíró egyszerű fogalmakat összekuszálni. és egy semmit vagy mindent mondó általános kifejezésbe összefoglalni: egyszerűen ellenkezik a tudomány czéljával és irányával.

2. Jóság, vagyon.

Megállapítva így a közgazdasági elmélet ez első alapfogalmait, egy lépéssel odább mehetünk a fogalmak egy más köréhez.

A hatalom, melynél fogva az ember minél több szükségletét elégitheti ki, nélkülözését és szenvedését elégedettségre és örömmre változtathatja át, a cél, mely annyi millió karnak kölesönöz erőt

és kitartást: a *gazdagság*. A gazdagság egyes alkatelemét, az eszközt, mely az ember szükségleteinek kielégítésére alkalmas, nevezük *jószágnak*; a javak azon *összeségét*, mely egyes természeti vagy jogi személy tulajdonát képezi, *vagyonnak*.

A nemzet az egyes polgárok *összesége*. Mindazáltal nagy tévedés volna azt hinni, hogy a *nemzetvagyon* egyenlő az egyes polgárok vagyonának *összegével*. A nemzetvagyon bizonyos tekintetben nagyobb, bizonyos tekintetben ismét kisebb, mint az egyesek vagyonának *összege*. *Nagyobb* mert vannak javak, melyek, mint a korlátlan mennyiségben rendelkezésünkre álló lég és víz, nem hozhatók egyesek tulajdonába, következésképp nem is képezik egyesek vagyonát. De ha ugyanegy ország különböző lakosaira nézve nem tesz különbséget a lég és víz, két különböző nemzet gazdagságának megítélésénél igenis nagy szerepet játszik annak climája és hydrographiai helyzete. Viszont *kisebb* a nemzet vagyona az egyesek vagyonának *összegénél* annyiban, hogy a pusztá értékek, mint a papírpénz, bankjegy, váltó, adóslévél stb. igenis számot tesznek az egyesek vagyonában, de nem jönnek tekintetbe a nemzet vagyonában, föltéve természetesen, hogy adós és hitelező ugyanegy nemzethez tartozik. Mert minden hitel-okmány tartozást és követelést képvisel egyszerre, s a mennyivel gyarapítja az egyik vagyonát, ugyanannyival csökkenti a másikat.

Az egyéni és nemzeti vagyon e különböző természetét ismét csak a hasznosság és érték különböző természetéből tudjuk megmagyarázni. Az egyén gazdasági tevékenysége a civilisatio mai fokán főleg a cserén alapul. Minden ember abból fedezi szükségleteit, hogy mások számára termel. Egész nemzet ellenben szükségleteinek csak igen csekély részét szerzi be csere útján, míg a legnagyobb részt önmaga által előállított javakkal fedezi. Szóval az egyesek gazdaságában a javak értéke játszsza a főszerepet, míg a nemzetek gazdaságában a javak hasznossága jó mindenek felett tekintetbe.

A gazdasági élet e nevezetes tüneményeit tehát ismét csak az érték és hasznosság fogalmainak szigorú elkülönítése által tudjuk megérteni. Mert a javaknak a német tudományban lévő felosztása *ingyenes* és *gazdasági* javakra, először helytelen, másodszor nem magyarázza meg a tüneményeket. Az *ingyenes* és *gazdasági* fogalom ugyanis nem ellenkezik egymással, mert azért, hogy

a viz ingyenes jóság, még nem következik, hogy nem lehetne gazdasági, ha ugyan a gazdasági szóval azt akarjuk kifejezni, a mit a nyelv mond, hogy tudniillik a gazdaság körébe tartozó, azt közelről érdeklő. *Gazdasági jóság* fogalma alatt, mint lejjebb látni fogjuk, egészen mást kell értenünk, mint az ingyenes jóság pusztá ellentétét, ha a nyelv természetén erőszakot elkövetni nem akarunk. De ha elfogadnók is a javak e felosztását ingyenesekre és nem ingyenesekre, igen kevés hasznát vennők a fönnbbi tünemények megmagyarázásánál, mert ha megértünk is, miért nagyobb a nemzetvagyon az egyesek vagyonának összegénél, azt, hogy miért kisebb a nemzetvagyon az egyes vagyonok összegénél, alig tudnók megfejteni. És még itt sem ér véget az elkülönítés szüksége és fontossága. Mert ha majd tovább megyünk a termelés egyes tényezőihez s nevezetesen a *tőke* különböző fajait akarjuk megállapítani, vagy ha átmegyünk a forgalom tanára és ott a *pénz* magán és közgazdasági jelentőségét vizsgáljuk, a minek felderítése nélkül igen sok fontos kérdés maradna homályban, ismét csak az érték és hasznosság szigorú elkülönítése alapján leszünk képesek eligazodni, mint arról lejjebb bővebben meggyőződhetünk.

3. A termékenység fogalmának történeti fejlődése.

Ismerve a javak természetét, önkéntelenül is az a kérdés tolu fel, vajjon *minden jóság vagy hasznosság a gazdaság körébe tartozik-e, vagy a javaknak csupán egy meghatározott neme?* Más szóval, minden jóság vagy hasznosság gazdasági jóság vagy hasznosság-e, s nincsenek-e olyan javak vagy hasznosságok, melyeket gazdasági javaknak nem tarthatunk? A javak megkülönböztetése gazdaságiakra és nem-gazdaságiakra itt bir igazi jelentőséggel. E kérdéssel egy csapásra megoldunk egy másik vitás kérdést is, mely századok óta foglalkoztatja a közgazdákat, hogy t. i. *mely foglalkozás tekinthető termékenynek és melyik nem?*

Az ember szüksége és annak kielégítése közt egy közvetítő láncszemnek is kell lennie, s ez az illető jóság előállítása, mit egyszerűen termelésnek nevezhetünk. Némelyek még hozzáteszik, hogy ez előállítás *tervszerű* legyen, a mi azonban nem tartozik a dolog lényegéhez. Ez utóbbi értelmezés szerint ugyanis az, ki véletlenül jön

nagy felfedezésre vagy véletlenül talál gyémántot, nem termelt volna semmit, a mi természetesen nem felel meg az igazságnak. Hogy a termelés általában csak úgy vezethet sikerre, ha tervszerű, az bizonyos, de hogy lehet termelés tervszerűség nélkül, az szintén kétségtelen. Mily ellenmondásba vezethet e meghatározás még ezen kívül, azt majd meglátjuk lejjebb; most egyelőre folytassuk a termelésre vonatkozó gondolatmenetet. Minden termelés csak javakat, vagy általános közgazdasági szempontból még jobban mondva, csupán hasznosságokat állít elő. Az ember egy parány anyaggal sem szaporíthatja vagy fogyaszthatja a mindenséget. A mit az ember újat előállít vagy termel, az pusztán a hasznosság: az anyag új *összetétele, alakja* vagy *helyzete*, de nem maga az anyag. A mezőgazda, ki gabonát termel, a tudományok minden fejlettsége mellett is csak irányozza a természeti erőket és csak a föld méhében rejlő és a légkörben nyüzsgő anyagokat vezeti új egyesülésre és szétbomlásra. Az iparos minden műveltsége mellett csak új idomokat kölcsönöz a keze között átváltozó anyagnak. A kereskedő a forgalom minden haladásá mellett is csak egy helyről másira szállítja a már egészen változatlan anyagot. Az anyag tehát örök és halhatatlan, minőségre és mennyiségre nézve változást nem ismerő. A mit az ember erőfeszítése által újat teremthet, az csupán az *összetétel, alak* vagy *helyzet*. Ez új összetétel, alak vagy helyzet azonban új hasznosságot kölcsönöz az anyagnak, melynél fogva új, eddig olthatatlan szükségleteket tud kielégíteni.

A termelés ezen fogalma mellett igen könnyen végezhetünk azon régi előítéletekkel, melyek csak egyes gazdasági foglalkozásokat tartottak *termékenyeknek*, míg másokat *meddőeknek* bélyegeztek. A *mercantilismus*, mely a pénzben és nemes fémekben látta egyedül a gazdagságot, természetesen csak azon mérvben tarthatta termékenyeknek a különböző foglalkozásokat, a mely mérvben azok a pénz szaporítására közreműködtek. Legtermékenyebb foglalkozás volt e szerint a bányatermelés, majd a kiviteli külkereskedelem, aztán az ipar, nevezetesen a kivitelre dolgozó; kevésbé termékeny a belföldi szükségletre dolgozó közönségesebb ipar és mezőgazdaság; meddő a belkereskedelem és egyenesen káros a behozatali külkereskedelem. A *physiocratismus*, mely azon tévedésből indult ki, hogy a mezőgazdaság új, eddig nem létezett anyagokat teremti, s hogy egyedül itt állítanak elő több jószágot, mint a mennyit a

termelés alatt elfogyasztanak — egyedül a mezőgazdaságot tartotta *termékenynek*, míg az ipart és kereskedelmet meddőnek mondta. De itt is tett különbséget, a mennyiben az iparnak előnyt adott a kereskedelem felett. Az ipar szerinte legalább annyival emelte a javak értékét, a mennyibe az iparos munka került. A kereskedelemnél azonban az egyik csak azt nyeri, mit a másik veszít.

Mindezen tévedések egy közös hamis kiindulási pontra vezethetők vissza. Ha tudjuk, hogy a termelés nem új anyagok, hanem új hasznosságok előállításában áll; hogy a hasznosság foka nem függ attól, hogy összetétel, alak vagy helyzet útján jött-e létre; hanem egyedül attól, mily nagy volt a szükséglet, melyet az illető hasznosság kielégített: akkor megszűnik minden különbség a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem termékenysége közt és nem fogjuk meddőnek tekinthetni egyiket sem, mert mindegyik egyformán elegendhetetlen az emberi szükségletek kielégítésére. A gazda, ki az élettelen göröngyből táplálékot varázsol elé; az iparos, ki haszontalan hulladékokból öltözettel lát el; a kereskedő, ki hozzáférhetetlen kincseket bocsát rendelkezésünkre — mindnyájan egyformán termékeny foglalkozást űznek.

A mercantilismus és physiocratismus megczáfolásával azonban még nem tűnik el az ellenmondás a termékenység és ezzel a gazdasági jószág fogalmának meghatározása körül.

4. A termékenység fogalma az angol tudományban.

SMITH s utána az angolok legnagyobb része napjainkig csak azt a foglalkozást tartja termékenynek, melynél a hasznosság *anyagi javakban* jelenkezik; a francziák és németek ellenben azon foglalkozásokat is, melyeknél a hasznosság emberi lényekben vagy pusztá szolgáltatásban mutatkozik. Az első esetben csak az anyagi javak képeznek gazdasági javakat, a másodikban minden jószág; tehát nemcsak az anyagi javak, hanem az ugynevezett személyes szolgálatok. Az angol felfogás sajátos jellege sehol nincs oly szembeötlő és jellemző ellentétben a kevésbbé haladott nemzetek közigazdasági felfogásával. Lássuk tehát a kérdést kissé közelebbről.

Minden hosszabb előzmény nélkül hallgassuk meg miként nyilatkozik e tárgyban tudományunk nagy mestere: „Van olyan

munka, ugymond *Smith*, mely gyarapítja azon tárgy értékét, melyre irányult; van viszont oly munka, melynek nincs ily hatása. Az első, mely értéket állít elő, *termékeny* munkának nevezhető; a másik *nem termékeny*nek.“

„Igy a kézmives munkája azon anyag értékét, melyen e munkás dolgozik, rendszerint gyarapítja bizonyos értékkel, saját fentartásának és mestere nyereségének értékével. A szolga munkája ellenben nem gyarapít semmi értéket. A kézmives, noha mesterétől előlegezett munkabért kap, tényleg mibe sem kerül ez utóbbinak, minthogy munkabére, a mester nyereségével szaporodva, megkerül azon tárgy értékgyarapodásában, melyre a munka irányult. De a szolga által elfogyasztott fentartási költség nem található sehol. A ki egy egész sereg munkást alkalmaz, gazdagszik; a ki egy csomó szolgát tart fenn, elszegényedik. Azért az utóbbiak munkájának is megvan a maga értéke és épügy érdemel jutalmat mint amazoké. De az ipáros munkája megrögzik és megtestesül valamely tárgyban, valamely elárúsítható dolgon és megmarad némi ideig azután, hogy a munka megszűnt. Ez, hogy úgy mondjam, felhalmozott és tartalékba helyezett munkamennyiség, melynek, ha a szükség úgy kívánja, hasznát lehet venni egy más alkalommal is. E tárgy, vagy a mi azzal egyenlő: e tárgy ára, szükség esetén működésbe hozhat ugyanannyi munkát, a mennyit előállítására eredetileg igényelt. A szolga munkája ellenben nem rögzik meg és nem testesül meg semmi oly tárgyon, semmi oly dolgon, melyet később eladni lehetne. E szolgáltatások rendszerint elenyésznek azon pillanatban, melyben szolgáltatnak és majdnem soha nem hagynak maguk után bármi nyomot vagy értéket, melylyel a jövőben hasonló szolgáltatást megszerezni lehetne.“

„A társadalom némely legtisztéletreméltóbb osztályának munkája, miként a szolga munkája, semmi értéket nem termel. Nincs érték, mely megrögzenek vagy megtestesülne bármely tárgyon vagy dolgon, melyet eladni lehetne, mely megmaradna a munka megszűnése után és a melylyel utóbb hasonlónak mennyiségű munkát megszerezni lehetne. Az uralkodó például, valamint az alatta szolgáló minden polgári és katonai tisztviselő, az egész hadsereg, az egész hajóhad, mindmegannyi nem termékeny munkás. Szolgái az államnak és fentartásuk a mások munkásságából eredő évi t r melés egy részébe kerül. Szolgáltatuk, bármily tisztas, hasznos és szüksé-

ges legyen is, nem termel semmi olyat, a mivel később hasonló szolgálatokat lehetne szerezni. A közügy előmozdítása, nyugalma és ótalma, melyek egy évi munkájok eredménye, nem szolgálhat azon előmozdítás, nyugalom és ótalom megvásárlására, mely a jövő évben szükséges. Némely legkomolyabb, legfontosabb és némely legfrivolabb foglalkozás: a papok, jogászok, orvosok, tudósok és írók, a színészek, köztánczosok, zenészek, énekesek és ballettánczosok stb. stb. mind ugyanezen egy osztályba sorolandók. Még a leghaszontalanabb ilyen foglalkozásban is megvan a munkának ára, mely ugyanazon törvényekhez alkalmazkodik, mint bármely más munka; de a legnemesebb és leghasznosabb ilyen foglalkozás nem termel munkájával semmi olyat, a mivel később hasonló mennyiségű ilyen munkát megvásárolni vagy előállítani lehetne. Mindnyájuk munkája, mint a színész szavallata, a szónok előadása s a zenész accordjai, elenyézik abban a pillanatban, melyben előállítatik.*

„A termékeny és nem termékeny munkásokat, valamint azokat is, kik semmit nem dolgoznak, mindnyájukat az ország földjének és munkájának évi termelése tartja el. Bármily nagy legyen e termelés, végtelen nem lehet, hanem bizonyos határokhoz kötött. Minél nagyobb vagy kisebb részt fordítanak tehát évenként e termelésből a nem termékeny emberek fentartására, annál kisebb vagy nagyobb lesz azon rész, mely a termékeny emberek számára megmarad, és annál kisebb vagy nagyobb lesz a jövő év termelése, minthogy az évi termelés, a föld önkéntes termelésétől eltekintve, a termékeny munka gyümölcse.*

Ha e higgadt és elfogulatlan előadással összehasonlítjuk azt, mit egyes német tudósok, nevezetesen Liszt ellenébe felhoztak midőn felkiált: „A ki disznókat tenyészt termékeny; a ki embereket nevel nem termékeny!“ — akkor kénytelenek leszünk elismerni, hogy a kik Smith megkülönböztetését ez alapon megtámadták, vagy nem tudták, vagy nem akarták őt megérteni. Sem Smith, sem bármely utána következő angol közgazda nem állította azt soha, hogy a tanár, orvos, bíró stb. foglalkozása igen nemes vagy hasznos nem volna. Nem az a kérdés. Az a kérdés, anyagi javakat állít-e elő vagy sem? S erre a kérdésre mindenki azt kénytelen felelni, hogy a tanár, orvos, bíró stb. nem állít elő anyagi javakat. Senkinek sem juthat eszébe tagadni azt, hogy ismeretünk fejlesztése, egészségünk védelme, jogbiztonságunk fokozása, szóval, hogy a tanár, orvos, bíró és sok más szellemi foglalkozás munkája ne volna nagy

befolyással a közgazdaságra. Minél bővebbek ismereteink, minél hosszabb az átlagos élettartam, sérthetlenebb a személy és nagyon szentsége; szóval minél magasabb az általános műveltség, annál magasabb lesz a külön gazdasági fejlődés is. A gazdasági fejlődés haladásával mindig több és több dologban ismerjük fel a hasznosságot, emberi szükségletek kielégítésére alkalmas voltukat. A guttapercha, petroleum és jutta, a gőz és villamosság ajándékait senki sem vitatja el a tudománytól; a közegészségügy terén kifejtett munkásságot senki nem kicsinyli; a hitel milliárdokat mozgató erejét senki nem tudná jogrend nélkül elképzelni. Azt tehát igen is szívesen elismerjük, hogy a szellemi foglalkozások számtalan neme szintén *elősegíti közvetve* a gazdasági javak termelését; de *közvetlenül* gazdasági javakat *nem termel*, mert a tanár, orvos, bíró stb. munkája nem testesül meg anyagi dologon; nem őrizhető meg; nem képesít jövőben hasonló munka megszerzésére; s következőleg nem becsülhető meg súly, mérték és szám szerint; nem képezheti per, letét, zálog vagy kölesön tárgyát; nem szerepelhet leltárban statistikai kiszámításban; szóval nem anyagi, nem gazdasági jószág. De aztán hol állapodunk meg, ha mellékesnek véve a javak anyagiságát, nem tekintjük azt a határnak, melyen túl a gazdaság nem terjeszkedhetik? A SMITH-féle magyarázat ellenesei, az igaz, csak azon tisztos és hasznos szellemi foglalkozásokra hivatkoznak, melyek legalább közvetve előmozdítják a gazdaságot. Az alap azonban, a mire hivatkoznak, az, hogy mindaz, mi emberi szükséglet kielégítésére alkalmas, egyszersmind gazdasági jószág, szóval mindazok, kik ilyenek előállításával foglalkoznak, gazdaságilag termékeny munkát végeznek. ROSCHER ugyan hozzáteszi, *igazi* emberi szükséglet, de ez ismét oly meghatározás, melyet igen önkényesen lehet alkalmazni. Ha a gazdaságilag termékeny foglalkozást űzők közé tartozik a tanár, orvos, bíró, hogyan zárjuk ki az énekest és kőtéltánczost, a katonát és hóhért. Mindnyájan emberi szükségleteket elégítenek ki, és sokszor égetőbb és fontosabb szükségletet, mint sok anyagi jószág, például a pezsgő és ékszer, csak hogy a mit előállítanak, az nem anyagi, nem gazdasági jószág. S hogy LIST kifejezésével végezzük: a tudós, ki embe-
reket nevel, lehet műveltebb, hasznosabb tagja a társadalomnak, mint a sertésenyészítő; de a sertésenyészítő tevékenysége a gazdaság körébe tartozik, a tanáré pedig nem.

5. A termékenység fogalma a francia tudományban

Sokkal szellemesebb, habár szintén felületes érvelés, melylyel a francziák, nevezetesen DUNOYER, az angol felfogást megtámadták. A termelés, mondják ők, tulajdonképen a hasznosság előállítása. A hasznosság azonban nem valami anyagi dolog, hanem egy sajátság, tehát anyagtalan. A termelést tehát nem lehet anyagira és anyagtalanra osztani, mert tulajdonképen minden termelés anyagtalan, s különbség csak az, hogy az anyagtalan sajátság egyszer anyagi javakban, máskor személyeken jelentkezik. De tovább menve tagadták azt is, hogy az ugynevezett anyagtalan vagy szellemi termelésnél a termelés és fogyasztás *egyszerre* történik, mert a mi termelés közben elfogyasztatik, az szerintök a munka: a gazdánál például a szántás-vetés stb., a tanárnál vagy orvosnál: a beszéd, oktatás, figyelmeztetés. És ezen tovább építve vitatták azt is, hogy az ugynevezett anyagtalan termelésnél is marad megőrizhető eredmény, mert a mi a gazda munkája után a gabna, az a tanár és orvos munkája után az okulás, gyógyulás.

Egy kis gondolkozás mellett mindjárt meglátjuk, hol a tévedés. Hogy a munka, az erőfeszítés anyagtalan, az igaz; de azt nem is vonta kétségbe senki. — A kérdés csak az, hogy a gazdaság körébe tartoznak-e azon javak is, melyek nem anyagiak, s arra az okoskodás első része mit sem felel, mert hogy némely hasznosság az anyagon, mások a személyeken jelenkeznek, ez szintén nem válasz a kérdésre. A mi az okoskodás további részét illeti, itt a tévedés abban rejlik, hogy az úgynevezett anyagtalan termelésnél a előállított jószágot magát összetévesztik annak hatásával. Az okulás, a gyógyulás nem a tanár vagy orvos munkája által előállított jószág, az csak annak hatása. Ép oly kevésbé, mint például az éhség csillapítása nem a gazda vagy pék munkája által előállított jószág, a részegség nem a szőlőtermelő munkája által előállított jószág. Mert a mi ez utóbbi esetben a gabna, kenyér vagy bor, az a tanár és orvos munkájánál a beszéd, figyelmeztetés, rendelés. Ez pedig csakugyan a termeléssel egyidejűleg fogyasztatik, fel nem halmozható és meg nem őrizhető; szóval nem olyan, melyért cserébe idővel hasonló mennyiségű munkát lehetne megszerezni, mint a mennyi munkát a termelés igényelt.

Szigoru körvonalak és határozott jelleg nélkül nem képzelhető semmi ismeretkör. A közgazdaság pedig éppen ezt vesztené el, ha abba a tudományba, mely a vagyon termelését, forgalmát és megosztását van hivatva fejtegetni és törvényekre visszavezetni, mindazt felvonnók, mi az emberiség felvilágosodásával, egészségével, jogbiztonságával, vagy éppen erkölcsiségével és boldogságával összefüggésben áll, de a vagyont és gazdagságot csak közvetve érinti. Azon kísérletekről, hogy a közgazdaság körébe minden az emberi jólétet érdeklő jelenséget felvegyünk, s azt egy általános társadalmi tudományná kibővítsük, már szóltunk a bevezetésben. Itt csak ismételhethetjük, hogy a tudomány haladása az elkülönítést kívánja, s azért nem vehetünk föl mi a közgazdaság körébe más jelenségeket, mint az melyek az embert egyenesen az anyagi vagyonra irányuló tevékenységében mutatják. Jól tudjuk, hogy a mindennapi életben az egyes tüneményeket bajos osztályozni, és nehéz megvonni a határt, hol kezdődik és hol végződik valamely emberi érdek, például a gazdaság határa. De ép azért, mert ez a nehézség megvan, nehogy olyakat is felvegyünk tudományunk körébe, melyek ide nem tartoznak, csak azon alapon szabad osztályoznunk, hogy egyedül a leglényegesebb jellemvonásokkal felruházott jelenségeket vesszük kiindulási pontul, ha csak különböző, sőt ellentétes jelenségeket nem akarunk összezavarni.

Ragaszkodva tehát SMITH és az angol iskola felfogásához, azt mondhatjuk: gazdasági jószágnak csak azt tekinthetjük, melyben a hasznosság anyagilag megtestesült, bizonyos időre megőrizhető, átruházható, áruba bocsátható, és ebből folyólag gazdaságilag termékenynek csak azt a foglalkozást tekinthetjük, mely ily anyagi javakat állít elő. Minden más foglalkozás, bármily nemes vagy hasznos legyen is, csak annyiban termékeny, a mennyiben ily anyagi javak előállítását előmozdítja.

6. A termékenység mérve.

A termékenység fogalmának megállapítása után nem lesz nehéz megtalálni annak mérvét vagy fokát. Minél nagyobb a termelés eredménye vagyis a termék, a termelés alatt felhasznált javakhoz képest, annál termékenyebb lesz az illető munka vagy foglalkozás. S habár e tantételre még visszatérünk a *munka* fejezetében, annyit már most is

megjegyezhetünk, hogy a hasznosság és érték fogalmának megkülönböztetése, itt is nagy fontossággal bír. Mert ha közgazdasági szempontból mérlegeljük valamely foglalkozás termékenységet, akkor a hasznosságot kell alapul venni. Ha ellenben magán gazdasági szempontból mérlegeljük a termékenység fokát, akkor az értékekről indulunk ki. Például ha egy iparos termékenységét akarom tudni, akkor összehasonlítom egymással az iparos költségeit, tőke, és munkabeli kiadásait az előállított termék árával. Ha ellenben a közgazdasági szempontból indulok ki, akkor a termelés alatt elfogyasztott és előállított hasznosságokat és nem a költségeket tekinthetem. Így látjuk igazolva azt, hogy a *termelési költség* egészen más közgazdasági, mint magán gazdasági szempontból, a mi igen fontos, mint hogy a közgazdaság legtöbb tévedése onnan ered, hogy a magán gazdaság fogalmait egyszerűen átviszi a közgazdaságra. A termelési költség egészen új elméletére CAIRNES más úton jött ugyan, melylyel behatóan majd a forgalom szakaszában foglalkozunk, itt csak egy újabb bizonyosságot akartunk felhozni az érték és hasznosság megkülönböztetésének szüksége mellett.

Teljesen hibás a termelés azon megítélése, melyet LIST állított fel, ki a nemzetek gazdagságát nem az előállított javak, hanem a termelési erők szerint akarta meghatározni; így remélve igazolni az ipari termelés erőltetését ott, hol az kevesebbet hoz, mint a mezőgazdaság. Az erő mérve mindig az eredmény, a termelése a termék: az az erő, mely nem termel, egyszerűen nem erő.

II. FEJEZET.

A TERMÉSZET.

1. A természet szerepe a termelésben.

A termelés csak bizonyos tényezők közreműködésével mehet végbe. E tényezők a *természet*, *tőke* és *munka*, melyeket egyenként fogunk tárgyalás alá venni.

A természet fontosságát a termelés terén mi sem bizonyítja inkább, minthogy attól függ a *talaj*, az *éghajlat*, a *földrajzi helyzet*, mely viszonyok befolyása oly nagy, hogy újabb történetírók egyenesen arra vezetnek vissza az emberi művelődés menetét. Így BUCKLE a *talajt* illetőleg kimutatja, hogy népek, melyek terméketlen országokban nomádok voltak, termékeny országokban magas műveltségre emelkedtek. Az arabok, kik Arábiában barbak voltak, Éjszak-Afrikában és Spanyolországban fényes kulturát alapítottak. Az *éghajlatra* vonatkozólag ugyancsak BUCKLE utal arra, hogy minden civilizáció csak a forró égöv alatt keletkezhetett, de természetszerűleg rabszolgaságra vezetett, úgy hogy az igazi civilizáció csak a mérsékelt égöv alatt veszi kezdetét. S miért? Azért, mert minden művelődés csak bizonyos tőketelhalmozás után keletkezhetik, tehát legelőször ott, hol a természet legpazarabbul ontotta kincseit. Minthogy azonban másrészt az olcsó táplálék és ruházat szükségkép gyors szaporodásra, ez utóbbi nagy munkakináltra vezetett, ugyancsak a forró égöv alatt mindig alacsony volt a munka és magas a föld és tőke jövedelme, a mint azt az indiai és kínai ezredéves törvények ma is bizonyítják. A nemzeti jövedelem e szükségszerű mostoha megoszlása vezetett délen mindenütt zsarnokságra; s a drágább táplálék és ruházat, más szóval a lassúbb szaporodás és kisebb munkakinálat, a mérsékelt vagy hidegebb égöv alatt, a nemzeti jövedelem helyesebb megoszlására és ezzel emberiesebb állapotok keletkezésére. A *földrajzi helyzetet* illetőleg, egy más kiváló újabb tudós, az amerikai DRAPER arra utal, hogy minden forgalom és ezzel minden civilizáció a folyamok s még inkább a tengerek partjain indult meg. E két felfogás csak kiegészít

szi egymást, annál is inkább, mert mindegyiket megerősíti a történelem.

És mi által éri el a természet ezt a nagy befolyást az emberre és sorsára? Az által, hogy ő *szolgáltatta az anyagokat és erőket, melyeket az ember mozgásba hoz.* A természet közvetlenül is nyújt ugyan szükségleteink kielégítésére alkalmas anyagokat; de még a legkezdetlegesebb cultura mellett is, az ember használat előtt bizonyos változások alá veti az *anyagot*. S minél magasabb a cultura, annál nagyobb a különbség az anyag eredeti állapota és azon állapota közt, melyben azt az ember szükségletei kielégítésére használja. A vadember is bizonyos változtatások után használja csak a lelőtt állat bőrét, de a változtatásoknak mily hosszú láncolata van például a művelt ember ruházatának eredeti és végleges állapota között. Mindezen változtatások azonban ismét csak a természet által nyújtott *erők* felhasználása mellett hajthatók végre. A cultura igen alacsony foka az, hol a termelésben az ember saját erőfeszítése nagy szerepet játszik. Minél előbbre halad a gazdasági fejlődés, annál nagyobb szerepe lesz a termelésben más természeti *erők*, az állatok, a szél, víz, hő és gőz közreműködésének. A természeti erők e munkássága azonban ott dolgozik magában az anyagok sajátágaiban, azok vonzódásában és taszításában, nehézkedésében és áthatlanságában. S mihelyt az ember bizonyos alkalmas összeköttetésbe hozza egymással az anyagokat, az anyag *sajátságai* végzik el a munka legnagyobb részét. A gazda például, ki földén szántvet, trágyáz és boronál, csak bizonyos összeköttetésben hozza egymással a magot s a trágyát a földdel, a többit a természet végzi el. Az ember összes hatása a természetre tehát abban áll, hogy mozgásba hozza a természeti anyagokat és erőket. Minél fejlettebbek az ember ismeretei, annál czélszerűbb és sikeresebb lesz ezen általa előidézett mozgás, annál nagyobb hatalma a természeti erők felett.

A természeti tényező minden fontossága daczára fölmerült az a kérdés, vajjon a természet mindazáltal *önálló* tényező-e, mit némelyek azzal igyekeztek bebizonyítani, hogy a természet magától is termel javakat, a mennyiben például a bor és szivar pusztá fekvés által is emelkednek értékükben. Részünkről azt hiszszük, hogy sem a kérdés, sem a felelet nem szerencsés. Ahhoz, hogy a bor és szivar fekvés által minőségében javuljon, úgy előlegesen mint a fekvés alatt,

438. K. { munka és tőke egyaránt szükséges. Az tehát, hogy a természet ön-
maga termelne gazdasági értelemben, csakugyan nem áll, mert hi-
szen még a vadon termett gyümölcsöt is előbb le kell szedni leg-
alább, hogy elfogyaszthassuk.

Ily értelemben véve tehát a természet nem önálló termelő elem, de a másik két termelési tényező, a munka és tőke sem az. Termeléshez mind a három tényező kell, egyik oly elengedhetetlen mint a másik, mint arról a tőke és munka szakaszai alatt még jobban meggyőződünk. Az *önállóság* felett folytatott vitának tehát tulajdonképen semmi jelentősége nincs.

2. A csökkenő termékenység.

A természeti tényező, nevezetesen a *föld* az által különbözők minden más termelési tényezőtől, hogy gyarapítása csak fokozott áldozattal lehetséges. Föld, különösen termékeny föld csak korlátozott mennyiségben áll rendelkezésünkre, a minek következtében minden újabb munka csak kevesebb hozadékot ad. A termelés azon végső határát, melyen túl újabb munka már nem volna gyümölcsöző, még nem érték ugyan el sehol, de ebből csak az következik, hogy 'e határ, mint MILL igen szépen mondja, nem egy egyenesen álló falhoz hasonlít, mely mozdulatlanul áll helyén, hanem egy ruganyos és nyújtható szalaghoz, melyet alig feszítenek meg bármikor annyira, hogy valamivel még jobban ne lehetne megfeszíteni, mely azonban érzeteti nyomását, mielőtt még a legszélső határig eljutna, és pedig annál inkább, minél jobban közeledünk e határhoz.

Egy bizonyos fokon túl a föld hozadékát vagy úgy szaporítják, hogy rosszabb minőségű vagy kedvezőtlenebb fekvésű, tehát mindig több munkát igénylő földet mivelnek meg; vagy úgy, hogy ugyanazon földön jobb, azaz gondosabb, tehát ismét több munkát alkalmaznak. Az a körülmény, hogy nemcsak a legtermékenyebb, de a soványabb földeket is eke alá vonják, eléggé mutatja, hogy nem lehet a vetőmag szaporításával a termést ugyanazon arányban szaporítani; szóval hogy van bizonyos határ, melyen túl a legtermékenyebb föld is minden újabb munka után kevesebbet ad.

A föld e csökkenő termékenységével szemben működik egy másik hatás, mely épen az ellenkező irányban működik. E hatás a

civilisatió haladása. Értjük ez alatt a mezőgazdasági ismeretek terjedését, a felfedezések és találmányok szaporodását. Minden mezőgazdasági haladás a hozadék gyarapításában vagy a munka kevesbitésében áll. Az elsőhez tartozik az ugargazdaság megszüntetése s a váltógazdaság behozatala; a különböző kereskedelmi növények meghonosítása; a mélyebb szántás, a jobb trágyázás vagy éppen új trágyanemek felfedezése stb. A másodikhoz tartozik jobb és tökéletesebb szerszámok, ekék, majd gőzgépek behozatala. Az utóbbiakhoz sorolható azon kívül a közlekedési eszközök tökéletesbedése és minden olyan haladás a törvényhozás vagy közoktatás terén, melyek mint a robot és dézsma megszüntetése vagy az iskolai kényszer behozatala, az emberi munkát sikeresebbé és gazdagabbá teszik. Mindezen javítások azonban sokkal kisebb mérvben érezhetők a mezőgazdaság mint az ipar terén, mert csak az által hatnak, hogy a munka termékenységét fokozzák, a mezőgazdaságban pedig a munka mindig kisebb szerepet játszik mint az iparban.

Bármily nagy szolgálatokat tegyen is azonban a civilisatió haladása az által, hogy az ember hatalmát a természeti erők felett mindig szélesebbé és nagyobbá teszi, egészben véve csak mérsékli, de egészen meg nem szüntetheti azt a törvényt, hogy bizonyos fokon túl a föld minden munka után kevesebb hozadékot ad. E törvényt, melyet röviden a csökkenő termékenység (*diminishing productiveness*) neve ismer az angol tudomány, legkirívóbban azon jelenségben látjuk, hogy idő haladtával minden gazdasági termék drágább s minden ipari cikk olcsóbb lesz.

III. FEJEZET.

A TÖKE.

1. A tőke fogalma és elemei.

A tőke fogalmának szigorú megállapításában és nagyfontosságú szerepének kiváló hangsúlyozásában az angol iskola ismét igen eltér a szárazföldi, nevezetesen a német közgazdasági íróktól. E körülmény szolgáljon előre is igazolásul a miatt, hogy a látszólag igen egyszerű és minden vitán felül álló fogalomnak aránytalanul több tért szentelünk, mint az irodalmunkban szokás. A tudományos szigor sehol sem elengedhetlenebb, mint az egyszerű fogalmak megállapításánál, mert a szabatosság legkisebb hiánya ép e téren vezethet a legnagyobb és legkárosabb tévedésekre.

Csak igen kevés és kezdetleges jószágot állíthat elő az ember egyedül a munka és a természeti tényező közreműködésével. Még a halászatból és vadászatból élő vadnak is vannak bizonyos eszközei, fegyverei, melyekkel a természet ingyen adományait, gyümölcseit és állatait hatalmába keríti, s a melyek nélkül e kezdetleges termelés vagy épen nem, vagy csak igen nagy munkáldozattal mehetne végbe. Minél magasabb fokra emelkedett azonban a gazdasági művelődés, annál bonyolultabb lesz a termelés, és annál több oly terméket igényel a munka és természet mellett, mely már egy korábbi termelés eredménye. Az ujabb termelésre alkalmazott terméket nevezzük tőkének.

A tőke fogalma különböző *elemeket* foglal magában, a termelésnél felmerülő különféle szükségletek szerint. Minden rendszere-sebb termelés bizonyos *nyers anyagot* feltételez, melyre az ember munkája irányulhat. Az órák például csak kész kerekekből, rugókból, lemezekből és szögekből állítja össze az órát; e különböző alkatrészeket ismét már megtisztított érczekből készítették korábbi munkások; az illető érczeket végre csak ércztartalmú kövekből olvaszthatta ki a kohász.

De ezen többé-kevésbé nyers anyag sikeres feldolgozása bizonyos *eszközöket* is kíván. Nagyító üveg, ráspoly, fűrő, kalapács

nélkül, szóval bizonyos *szerszámok* és *gépek* nélkül az emberi munka egy maga képtelen volna czélt érni. A szerszámok és gépek azonban az eszközöknek csak egy nemét képezik. Az érczek kiolvasztására bizonyos *tüzelő szerek* és *folyadékok* is szükségeltettek, melyek következőleg szintén a munkaeszközök fogalma alá tartoznak. Az új termékekbe egyik sem olvad bele, de az egyik megmarad, a másik elenyészik; az egyik alakját, a másik anyagát változtatja az új terméknek. Amazokat *alaki*, ezeket *anyagi eszközöknek* nevezhetjük.

Az anyagok és eszközök mellett még egy harmadikról is kell gondoskodnunk, ha a termelést állandóan foglalkoztatni akarjuk: ez a termelésnél alkalmazott munkások *élelmezése*. Az élelmet itt azon tág értelemben véve, melynél fogva nemcsak a táplálkozást, de a ruházkodást, lakást, szóval az egész fentartást magában foglalja.

Anyag, eszköz és élelem képezi tehát a tőke három elemét.

Anyag, eszköz és élelem nélkül a természet és munka nem képes termelni. Viszont csak az a termék használható újabb termelésre, csak az a termék lehet tőke, mely anyagul, eszközüll vagy élelmül szolgálhat.

Az anyagok és eszközök alakjában jelenkező termékek rendszerint termelésre fordítatnak. Ezekre nézve tehát e megkülönböztetés nem bír fontossággal. A munkások élelmére és fentartására szükséges tőkétet azonban ritkán adja a termelő természeti alakjukban. A termeléshez szükséges tőke ezen részét a termelő vagy pénzével, vagy kész áruival szerzi be. De ha a termelő — legyen az gazda, iparos vagy kereskedő — pénzének és áruinak egy részét munkások élelmezése helyett fényűzésre vagy valamely jótékony célra fordítja, akkor kevesebbet fog termelhetni, következőleg kisebb lesz azon értékeknek összege, melyek tőkéjét képezik; mert tőke csak azon termék, mely termelésre fordítatik. S az a körülmény: mily arányban alkalmazza a termelő pénzét és áruit, szóval javait termékeny és meddő kiadásokra? — nem marad befolyás nélkül az ezentul előállítandó javak természetére sem. Mert minél többet fordítanak a termelők a munkások élelmezésére, annál több élelmi cikk vagyis élelem, azaz tőke fog előállítani a következő évben. Ellenben minél többet fordítanak a termelők pénzükből és kész áruikból pusztán élvezeti cikkekre, annál több ilyen merő fogyasztási cikk és annál kevesebb újabb termelésre alkalmas termék vagyis tőke fog előállítani a jövőben. Az tehát, hogy a termelő pénzét és kész áruit

tőkének tekintjük-e vagy sem? — egyedül attól függ, termelésre fordította-e vagy nem. Hogy esetleg az az áru valamint a pénz egyáltalában nem szolgálhat közvetlenül élelemre, munkások fentartására, hanem előbb még becsereendő e célra alkalmas javakra, gabonára husra, ruhára, lakásbérré stb. — ez a körülmény nem változtat a dolog lényegén. Ha a termelő arra akarja használni pénzét és áruit, mi sem állhat e csere útjában, mert a tőke és nem tőke közötti különbség nem rejlik a javak minőségében, hanem egyedül a termelő azon elhatározásában, hogy termelésre akarja-e azokat alkalmazni vagy nem.

2. A tőke osztályozása.

Tőke tehát azon termék, mely újabb termelésre fordíttatik. Ha szigoruan ragaszkodunk e magyarázathoz, elejét veszszük sok tévedésnek, melylyel a közönséges életben, sőt az elméletben is találkozunk. Így nem fogadhatjuk el azon osztályozást, mely megkülönböztet anyagi és szellemi tőkéket, s az utóbbi alatt bizonyos emberi sajátságokat vagy képességeket ért, melyek szintén közreműködnek a termelésnél. A tőke azonban anyag, eszköz vagy élelem, tehát merő anyagi jószág és semmi más. A mi ezenkívül közreműködik a termelésben, az természet vagy munka, és e másodikhoz tartozik nevezetesen minden emberi erő, sajátság és képesség. Ez utóbbi a használat által erősödik, míg minden anyagi termék a használat által csak romlik. Az emberi erőt összetéveszteni a tőkével, annyi volna, mint összezavarni a munkát és tőkét, s az azok keletkezésére és alakulására vonatkozó minden törvényeket.

47 8 K.
(Hasonlókép nem tartható fenn egy másik osztályozás, mely megkülönböztet használati és termelési tőkéket, az előbbiekhöz sorolva azokat, melyek tartós használatra, az utóbbiak közé azokat, mely közvetlen termelésre szolgálnak. Tőke csak az lehet, mi valósággal és közvetlenül termelésre fordíttatik. Az olyan javak tehát, melyek termékeny emberek fentartására szolgálnak, az üzleti célokra szolgáló helyiségek és butorok, az anyagi javakat termelő emberek ruházata, lakása és butora, az tőke, mert noha tartósabb használatra szolgál, olyan emberek elengedhetlen szükségleteit képezi, kiknek közreműködése a termeléshez elengedhetetlen. A termékeny emberek egyéb szükségleteinek fedezésére szolgáló minden más javak azonban, szolgálnak bármily nemes vagy hiú célra,

csak élvezetül szolgálnak. De ez az élvezet nem ezen javak terméke, hanem azon termelés eredménye, mely ezen használati javakat előállította. Maguk ezen termékek nem állítanak elő semmi újat, s azért ép úgy mint a nem termékeny emberek bármily szükségleteit kielégítő javak, nem szolgálnak újabb termelésnél anyagul, eszközül vagy termékeny embereknek élelmül, következőleg nem is lehetnek tőkék. Mindkét hibás és czéltalan megkülönböztetést a tudományunk körül különben sok érdemet szerzett J. B. SAY honosította meg.

Még nagyobb tévedés a pénzt egyszerűen tőkének tekinteni. A tőke jellege egészen attól függvén, termelésre fordíttatik-e valamely jószág vagy sem, a pénz csak annyiban tőke, a mennyiben a termeléshez szükséges javak beszerzésére alkalmazzák; ha pusztá élvezeti javak beszerzésére fordítják, akkor nem tőke, mert nem szolgál a termelésnél anyagul, eszközül vagy termékeny embereknek fentartásul.

A magángazdasági és közgazdasági termelés eltérő jellegénél fogva a magángazdasági és közgazdasági tőke fogalma sem fedi mindig egymást. A legtöbb esetben a magángazdasági tőke közgazdaságilag is az; lehet mindazáltal eset, melyben az a jószág, mely a magán emberre nézve termelő tőke, a közgazdaságra nézve nem az. Ha én például egy szorgalmas gazdának jelzálogra kölcsönzők 100,000 forintot, s ő azt befekteti, földjét, felszerelését javítja, akkor az én 100,000 forintommal új javakat termel, s az én nekem járó kamatot abból fizeti, a mit az én tőlem kölcsön vett tőkével előállított. Ebben az esetben a 100,000 forint tőke nekem a magánembernek, és tőke a közgazdaságnak, mert új termelő tényező. Ha ellenben hasonló biztosság mellett egy eladósodott vagy éppen pazarló gazdának kölcsönzőm azt a 100,000 forintot, a ki azt a legjobb esetben régi adósságok törlesztésére vagy éppen merő élvezetekre fordítja, akkor az én 100,000 forintom meghozza nekem a kikötött kamatot, mert azt biztosítottam számára, de az a kamat nem kerül azon javakból, melyeket adósom a tőlem kölcsönvett tőkével termelt. Az általam adott 100,000 forint elenyészett a nélkül, hogy valamit termelt volna, és a mi engem kárpótól, az az illető birtokos vagyonának bármi más része, melylyel az szegényebb lett. Az én 100,000 forintom rám nézve mint magán emberre tehát tőke maradt; de a közgazdaságra nézve nem, mert nem szolgált új termelésnél anyagul, eszközül vagy élelmül, hanem megsemmisült.

Sokkal fontosabb és helyesebb azon osztályozás, mely álló és

forgó tőkét különböztet meg. A tőkék egy kisebb része olyan, melyeket a termelő nem bocsát ki kezéből, hanem megtart továbbra is, mert használhatóságukat egy alkalmazás nem meríti ki. Ezek az álló tőkék. Ilyenek a felszerelésekben, épületekben s az alaki eszközökben vagyis szerszámokban és gépekben rejlő tőkék. A tőkék egy nagyobb része ellenben olyan, mely egyszer alkalmazva elveszti tőke jellegét, nem alkalmas további termelésre, vagy legalább nem azon alakban és módon. Ezek a forgó tőkék. Ilyenek az anyagokban, az anyagi eszközökben és élelemben jelenkező tőkék.

E megkülönböztetésnek nagy gyakorlati jelentősége van; a nemzet nyers jövedelmének megoszlását illetőleg. Minden forgó tőke átalakul a termelés folyama alatt. Minél nagyobb része van tehát a termelésben a forgó tőkének, annál nagyobbak kell a nyers hozadéknak lenni, mert annál több oly tőke működött közre, melyet azok azért áldoztak föl, mert ujjakkal remélik pótolni. Minél nagyobb lesz azonban a nyers hozadék, annál nagyobb lesz az új termelésre szánt tőkék mennyisége, s ezzel azon rész is, mely a munkások fentartására szolgál. Minél nagyobb szerepe lesz ellenben az álló tőkéknek s főleg a gépeknek, annál kevesebb tőke marad forgó tőke, annál kevesebb lesz a munkások fentartására szolgáló rész. Ha például egy iparos, ki eddig ezer munkással dolgozott oly gépet talál föl, melynek segélyével eddigi munkásainak felét nélkülözheti, s a gép beszerzése nem kerül neki többre, mint amaz 500 munkás egy évi bére, akkor ő elbocsáthatja munkásainak felét, és a megmaradó 500 munkással s az illető gép segélyével legalább is ugyanoly haszonra tesz szert, habár nyers jövedelme kisebb is lenne. Minden ily esetben az álló tőkék gyarapodnak a forgó tőkék és ezzel a munkások fentartására szolgáló tőkék rovására. A termelés fokozása nagyobb mérvben gyarapítja ugyan a tőkét is, úgy hogy rövid időn a nemzet forgó tőkéje és ezzel a munkások fentartására szolgáló rész is nagyobb mérvben növekszik, mint a mennyivel az első pillanatban csökkent. Sőt a legtöbb esetben a gépek beszerzése és az ezzel hasontermészetű javítás, szóval a tőkék állósítása, jóval korábbi felhalmozások alapján történik. Mindazáltal kétségtelen, hogy átmenetileg legalább a tőkék minden állósítása a munkás osztály megrövidítésével jár, mert utóljára a sikeresebb termelés folytán gyorsabban szaporodó tőkék meddő élvezetekre is

fordíthatnak vagy legalább az illető termelési ágtól hosszasabban elvonathatnak.

Már a termelés sikere érdekében is mindig fontos, hogy a tőke elemei: az anyagok, eszközök és élelem egymással megfelelő arányban legyenek. Egyik résznek veszteglése a többiek növekvése daczára is akadályozhatja a termelést. Élénk forgalom mellett ez egyenetlenség nem tarthat soká, de ép azért a forgalom minden mesterséges akadály, így nevezetesen a kivitel és behozatal minden korlátozása késlelteti az egyensúly helyreállítását, és ezzel megbénítja a termelés sikerét.

3. A tőke szerepe és fontossága.

Bármily különbség legyen is az álló és forgó tőke átlagos tartama közt, végelemzésben minden tőke *elfogyasztatik*. Nemcsak az anyagok, az anyagi eszközök s az élelem, hanem a tartósabb alakú eszközök, a szerszámok, gépek, sőt a házak és egyéb épületek is.

A tőkék tehát folytonos megsemmisülés, keletkezés folyamában vannak. Gazdaságilag haladottabb országban a házak, épületek kivételével majdnem minden tőke egészen új eredetű, s a nemzet ingó vagyona folytonos átalakuláson megy keresztül. A tőkék, mondja MILL, olyanok mint az emberek, folyton születnek és meghalnak, csak hogy mindig több születik, mint a mennyi meghal. E folytonos átalakulásnak köszönhető, hogy az elemi csapások és háborúk okozta legnagyobb pusztulások után oly hamar összeszedik magukat népek úgy mint egyes városok. Ha ilyen szerencsétlenség nem érinti magának a lakosságnak számát s az emberek csak anynyi vagyont tudtak megmenteni, a mi egy évi fentartásukat valahogy biztosítja, nélkülözés és megfeszített munka s a mindig megmaradó föld közreműködése mellett aránylag rövid idő alatt ugyanannyi tőkét tudnak előállítani, a mennyi elveszett. Bármily nagy segítségül szolgáljon azonban ily csapások kiheverésére a tőkék gyors átalakulása, merő sophisma volna azt állítani, hogy ilyen pusztulás előmozdítaná a termelést. A tőke átváltozási folyamának sebessége enyhíti a bajt, de a baj azért megvan s mindaz, mit annak orvoslására fordítunk, rendes körülmények között gyarapította volna a társadalomnak meglevő gazdagságát.

A tőke *folytonos átalakulásban* lévén, nagy tévedés azt hinni, hogy csak a költekező ember vagyona jut a nagy közönség kezébe. A legjobb gazda javai szintén nem maradnak nála, azok is a közönség kezébe kerülnek. Mert ha ő maga annyira félténe vagyonát, hogy azt készpénzben tartaná fiókjában, az utódok bizonyosan forgalomba hozzák, s legtöbbször maga a legaggodalmasabb tulajdonos legalább takarékpénztárba fekteti, hol aztán mások forgathatják. A félreértést főleg a pénz szereplése okozza. A költekezőnél látják, mint megy az ki az ő kezéből mások kezébe, a takarékosnál ellenben nem követheti a szem oly könnyen a tőke átalakulását. S innen van, hogy a tömeg a bőven költőt a közjólét előmozdítójának tekinti, még akkor is, mikor utoljára már csak a mások tőkét fogyasztja. Ámde a valóság egészen más képet tár elénk. A jó gazda tőkéje csakúgy elfogyasztatik, mint a bőven költőé, csakhogy az első esetben az elfogyasztott tőke helyett keletkezik egy másik tőke, melyet ő maga vagy az, kinek tőkét kölcsön adta, ezzel előállított; míg a bőven költőnél az elfogyasztott tőkeérték után nem marad semmi. Az az 1000 forint, melyet én mezőgazdaságba, iparba fektetek, szóval termelésre fordítok, előállít egy új tőkét, gabonát, posztót, melyet vagy eladhatok, vagy közvetlenül újabb termelésre, kenyér vagy ruha előállítására fordíthatok, úgy hogy az én első 1000 forintom bármily változásokon menjen keresztül, mindig megmarad és egy újabb termelésnél tőke gyanánt szolgálhat. Ha ellenben azt az 1000 forintot elköltöm szivarra, pezsgőre, a szivar és pezsgő elfogyasztása után nem keletkezik semmi újabb érték, melyet tovább is termelésre fordíthatnék. Látszólag lehetne ugyan azt az ellenvetést tenni, hogy a szivar és pezsgő fogyasztója hasznos azért, mert kenyeret ad annak a munkásnak, ki e javakat előállítja. Csakhogy ez okoskodás meg van fordítva. Mert nem azért fogyaszt a bőkezű szivart és pezsgőt, hogy az illető munkásokról gondoskodjék, hanem azért állítanak elő szivart és pezsgőt, mert vannak emberek, kik ily meddő javakat fogyasztanak. Minél több ily bőven költő lesz, annál több ilyen meddő jószágot fognak előállítani, s annál kevesebb tőkét fognak termékeny javak előállítására fordítani. Ez tehát nem igazolás. A meddő javakra kiadott tőkék fogyasztása nem gazdagítja, hanem csak szegényíti a társadalmat. Van azonban egy körülmény, mely némileg enyhíti az ilyen bőlköltekezők tőkepusztítását. S ez az, hogy sok érték nem enyészik el egészen kezeik között, hanem sértetlenül

megy át másokra. Az a körülmény, hogy rendszeren minden dolgot drágábban vesznek, hogy cselédcik elül-hátul csalják-lopják őket, hogy vagyonuk egy jó részét kártyán veszítik el, értéküknek legalább egy részét megmenti a közvetlen megsemmisüléstől. Csakhogy az ilyen megmentésben, eltekintve annak erkölcstelen természetétől, merő gazdasági szempontból is ritkán van köszönet. A bőven költő ember javainak legnagyobb része elenyészik nyomtalanul, míg a jó gazdáé csak más alakot vesz föl.

Nem a kész termékek fogyasztására fordított javakkal, hanem a fogyasztástól elvont és közvetlenül termelésre fordított tőkékkel használunk a termelésnek, csakis ezzel adunk kenyeret a munkásnak. A termelést a tőke táplálja és nem a kész termékekre irányuló kereslet. A vevő izlése csak irányozza a termelést, csak azt határozza meg, hogy a már meglevő tőkék melyik termelési ágba menjenek, szóval a meglevő tőkéből mennyi ilyen vagy amolyan termék állíttassék elő. De a termelés mennyiségét, szóval magát a termelést csak a tőke határozza meg. Gondoljunk például, hogy valamely élvezeti tárgy, pl. pezsgő iránt igen nagy a kereslet, és ugyanakkor nincs tőke, mely azt termelni hajlandó volna. Mi lesz a következés? Az, hogy a pezsgő termelése elmarad, hacsak a vágy azt fogyasztani nem oly nagy, hogy maguk a vevők fordítsák arra tőkéiket. Tegyük fel viszont, hogy vannak rendelkezésre álló tőkék, de nincs kereslet pezsgőre. Mi lesz a következés? Ismét nem fognak pezsgőt termelni, mert hiszen a termelők nem a maguk kedvteléséből fordítják munkájokat és tőkéjüket egyik vagy másik jószág előállítására. De azért hogy nem állítanak elő pezsgőt, tőkéjük nem vészett el, nem szenvedett csorbát. A tőke megvan. A termelő fordíthatja azt más jószág előállítására, ha arra irányul a kereslet; vagy fordíthatja saját szükségleteinek kielégítésére szolgáló javak előállítására, ha ilyen kereslet nincs. Szóval a mi a termelés lehetőségét megadja, az nem a kereslet, hanem a tőke.

A mi a tévedést okozza, az főleg az a körülmény, hogy e tünemény vizsgálatánál a kereslet irányának *hirtelen* változását veszük alapul. A vizsgálok szeme ahhoz a pillanathoz tapadt, midőn a termék már előállított s a kereslet egyszerre megszűnik. Így állítva oda a példát, persze ugy látszhatik, mintha a kereslet tartaná föl a termelést. De ilyenkor is felejtik azt, hogy a termelés végleg azért szünetel, mert a tőke elhasználtatott és újabb tőke

nincs. Hogy erről még jobban meggyőződjunk, lássuk e kérdést közelebbről két ellentétes példában.

X jövedelmének egyik felét pezsgő fogyasztásra, másik felét posztó gyártásra fordítja. A közönséges felfogás szerint mindegyik esetben előmozdítja a termelést, tényleg azonban csak az utóbbiban. Mert tegyük föl, hogy abba hagyja a posztó gyártást és egész jövedelmét pezsgő fogyasztásra fordítja. Mi lesz a következés? Több pezsgőt fognak előállítani, következésképp több tőkét kell e termelésbe fektetni. Igen, de azt a tőkét valahonnan venni kell, mert mielőtt X fogyasztaná a pezsgőt, elő is kell állítani azt. Minden valószínűség szerint tehát más iparágban pl. a vászongyártásban ugyanannyival kevesebb tőkét fognak alkalmazni, mint a mennyivel most a pezsgő gyártásnál több kell, és ugyanekkor szükségképp kevesebb munkást is alkalmazhatnak ebben az iparban. Azért tehát, hogy X minden jövedelmét pezsgőre költi, tőke és így foglalkozás nélkül maradtak azok a munkások, kik azelőtt posztót állítottak elő. S ezért nincs semmi kárpótlás. Mert ha a pezsgőgyártásba több tőkét fektettek és következésképp több munkást foglalkoztattak, azt a tőkét is el kellett vonni más iparból s azzal foglalkozás nélkül kellett hagyni más munkásokat, ez esetben a vászoniparosokat. A vászonipar csökkenéseért tehát nyújthat kárpótlást a pezsgő ipar gyarapodása; de a posztó ipar csökkenése nincs kiegyenlítve semmivel.

Most fordítsuk meg a példát. X, ki eddig jövedelmének egyik felét pezsgő fogyasztásra, másik felét posztó előállítására fordította, abba hagyja a pezsgő fogyasztást és egész jövedelmét posztó előállításra alkalmazza. A közönséges felfogás szerint nem gyarapította a termelést, tényleg azonban igen. Jövedelmének eddig pezsgő fogyasztásra fordított fele olyan tőke, mely eddig nem termelt, mely közvetlenül munkások fentartására nem szolgált. Ezzel a tőkével tehát nagyobb lesz a termelés, s ezzel arányban nagyobb lesz azon javak összege, mely munkások fentartására fordítható. Igen ám, fogja valaki mondani, de a pezsgőből kevesebb fogy, következésképp ezen iparágban kevesebb tőkét alkalmaznak, kevesebb munkást fizetnek, s így az eredmény egyre megy. Itt rejlik a tévedés. Ha a pezsgőgyáros lassanként kevesebbet termel, s a kész termékért cserébe kapott tőkék egy részét lassankint kivonja és más iparágba, például a vászoniparba fekteti, akkor a mennyivel a pezsgőgyártás csökkent, a vászonipar ugyanannyival emelkedhetik. Az által tehát,

hogy X pezsgőfogyasztás helyett posztógyártásra fordítja tőkéit, egyrészt több tőke helyzetetett el termékenyen, több munkás nyert kényeret, a nélkül hogy másrészt a termelés vesztett volna tőkében s a munkás keresetben, mert a mennyivel kevesebb tőkét és munkást lehetett alkalmazni a pezsgőgyártásnál, annyival több tőkét és munkást lehetett alkalmazni a vászoniparban.

Mindent összefoglalva tehát, világos, hogy az a fogyasztás, mely a termelésre előleget nem nyújt, hanem csak a termelésre fordított tőkéket szolgáltatja vissza, nem szélesíti a termelés körét, mert nem szaporítja a termelésre szolgáló tőkék mennyiségét.

De vajjon, ha mindenki kevesebbet fog fogyasztani, fogja mondani az olvasó, kinek számára fogják a termelők javaikat előállítani? Egy figyelmeztetés s mindjárt észrevevesszük az okoskodásba becsuszott hibát. Az élvezeti cikkek fogyasztásának korlátozása nem jelenti még a fogyasztás általános korlátozását. Merő élvezeti javakat, minő a pezsgő, csak a jobb módu vagy dúsgazdag osztály fogyaszt, s ha ez korlátozza élvezeteit, az még igen kis változást idéz elő a lakosság összes fogyasztásában. A vagyonos osztályok kis töredéke mellett ott van a szegényebb sorsu osztály nagy serege, melynek tagjai legegyszerűbb szükségleteiket sem tudják fedezni. A mit a gazdagabb osztályok a fogyasztásuktól megvonva újabb termelésre fordítanak, az nemcsak az ő vagyonosodásukat mozdítja elő, hanem egyszersmind a szegényebb osztályét is. Mert a termelés minden gyarapodása részben a javak olcsóbbodására, részben a munkabér emelkedésére is fog vezetni. Mindkettő arra képesíti a szegényebb osztályt, hogy elsőrendű szükségleteiből többet és fokozottabb mérvben elégythessen ki. A termelés tehát fokozható végtelenül a nélkül, hogy a fogyasztás elmaradásától kelten tartani.

A *határ* tehát, melyen a termelés nem mehet túl, a tőke. Az ember gazdasági tevékenysége nem terjedhet tovább, mint a mennyi anyagról, eszközről és élelemről tud gondoskodni. Minden nép csak befejezett és nem most folyó munkájának gyümölcséből él. A most folyamatban levő termelés eredményéből csak egy kis rész fog a termelés újabb bővítésére szolgálni. Annyi tudniillik, a mennyit a fogyasztástól elvonhatnak. Ennyivel gyarapodhatnak csak a termelés és nem többel, mert a termelés végső határát a tőke képezi.

De mi következik ebből? Az, hogy a nemzeti munkának mesterséges erőszakolása egy vagy más irányban, vámok és tilalmak, jutalmak és kitüntetések nem gyarapítják a nemzet termelését, ha csak nem fokozzák a nemzet munkaerejét vagy tőkegazdagságát. A házi ipart, mely nem igen igényel anyagot és élelmet, lehet mesterségesen is fejleszteni. Minden más ipari tevékenység fejlődése azonban, ha a munka mennyiségében és erélyében változás nem történik, csak a tőke gyarapodása által érhető el. Ámde a mesterséges rendszabályok legnagyobb részének semmi hatása sincs a tőkék gyarapodására, s azért elejétől fogva tehetetlenségre van kárhóztatva az ipar fejlesztése körül is.

4. A tőke keletkezése és szaporodása.

Minden tőke *takarítás* eredménye. A takarítás, az igaz, előbb termelést föltételez, de akármilyen termékből csak úgy lesz tőke, ha azt a fogyasztásból elvonjuk és termelésre fordítjuk. Szokták ugyan mondani, hogy tőkék keletkezhetnek *gazdasági haladás* folytán, például új utcák vagy vasutak megnyitása által, a telkek és házak fokozott értékében, egészen maguktól. De ez *tévedés*. A gazdasági haladás csak az értéket termeli, szóval csak a terméket állítja elő. Arra, hogy abból tőke váljék, szükséges, hogy az el ne fogyasztsassék és további termelésre fordíttassék. A termék maga még nem tőke, azzá csak az alkalmazás, a tulajdonos termelő szándéka által válik. De a takarítás rendes előfeltétele a *munka* sem állít elő közvetlenül tőkét, hanem csak termékeket, melyek egyedül a takarítás, a fogyasztástól való elvonás és a termelésre való alkalmazás által lesznek tőkék. „Takarékosság és nem szorgalom képezi a tőke gyarapodásának közvetlen okát, — mondja már tudományunk nagy mestere. — A szorgalom tulajdonképen csak az anyagot szolgáltatja, melyet a takarítás felhalmoz. Mert bármennyit szerezzen a szorgalom, ha a takarékoság ezt félre nem rakja és össze nem gyűjti, a tőke soha nem lenne nagyobb.“ Még az is, ki saját szükségleteinek közvetlen fedezésére egy maga miveli a legegyszerűbb mezőgazdaságot, csak úgy folytathatja gazdálkodását, ha munkája termékeiből félretesz annyit, a mennyi egy bizonyos ideig saját fentartására és legalább a vetőmagra szükséges. A ki

ellenben mások munkáját is akarja gazdaságában alkalmazni, annak félre kell tenni annyit, hogy mindazok fentartásáról gondoskodhassék, kiknek munkáját igénybe venni akarja. És ezen a lényeges vonáson mit sem változtat a socialisták ellenvetése, hogy a gazdagnak könnyű takarékoskodni, a szegénynek ellenben sokszor lehetetlen. Ez igaz lehet, de azért igaz marad az is, hogy tőke csak takarékosság utján keletkezik. S ha a socialisták kifakadásai miatt eltérnénk ezen határozott és szabatos meghatározástól, azzal csak a tudomány elengedhetlen szigorát áldoznók föl oktalan érzelmőségből. A takarékossgot azonban nem szabad egészen egyértelműnek venni a megtartóztatással és lemondással. Mert akkor az következne, hogy a tőkék gyarapodása csak fokozott megvonás és nélkülözés árán lehetséges. Pedig lehetséges, hogy a termelés nagyobb bősége mellett nagyobb mennyiségű értékeket lehet félrerakni kisebb áldozattal. Ámde takarítás nem is jelent egyebet, mint félretételt, a közvetlen fogyasztástól való elvonást és egy jövő termelésre való alkalmazást. S ezen értelemben csakugyan teljesen kétségbevonhatatlan a tantétel, hogy minden tőke takarítás eredménye.

Ha minden tőke csak a takarítás eredménye, úgy a tőke mennyisége kettőtől függ: először a *termelés tiszta hozadékának nagyságától*; másodsor a *takarító ösztön erejétől*. Az első mutatja a határt, melyen a takarékoság túl nem mehet, mutatja azt, mennyit lehet megtakarítani. A második mutatja azt, mennyire megy a takarékosság tényleg. Minél nyereségesebb a termelés, minél több marad a termelőnek minden költség levonása után, annál többet takaríthat meg. S a takarítás e nagyobb lehetősége egyszersmind befolyásolja a takarítási ösztönt is. Mert minél kedvezőbb alkalom nyílik a takarékosagra, annál valószínűbb, hogy az emberek hajlandók lesznek a rögtöni élvezetről lemondani. A termelés bőségén s a tiszta hozadék nagyságán kívül azonban vannak egyéb okok, melyek még sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak a takarékosági ösztönre, s a melyek főleg az általános *társadalmi és műveltségi állapotokra* vezethetők vissza.

Minden takarítás lemondás. Lemondás a jelenről a jövő érdekében. A jelen és jövő szembeállításánál azonban mindig nagy szerepet játszik az utóbbinak bizonyossága vagy bizonytalansága. Mindaz, mi a *jövő bizonyosságát* emeli, emeli a jelenről való lemond-

dás erejét. Egészséges vidéken vagy biztos viszonyok közt élő emberek nemcsak tovább élnek, de számítóbbak, szóval higgadtabbak, mint azok, kik folytonos veszélyeknek vannak kitéve. Háború és dögvesz mindig pazarlásra vezet. Rendezett viszonyok és egészséges élet ellenben oly nagy befolyást gyakorolnak, hogy rendesebbé tesz az embert még akkor is, ha korábban már könnyelmű élethez szokott. A katoná, ki polgári foglalkozásra tér, a kalandor, ki aranytermő vidékekről üres kézzel térve vissza, itthon mesterségre adja magát, gondosabb és előrelátóbb lesz. A természeti és jogi biztosság minden neme élénkitőleg hat a takarító ösztönre.

A biztosság mellett hasonló szerepet játszik az *értelmi fejlettség*, melynél fogva a jövő iránt érdeklélünk. Mert csakis bizonyos műveltség mellett várható, hogy az ember saját jövője vagy épen mások jövője érdekében áldozatokat hozzon. Csak bizonyos társadalmi fejlettség mellett igyekszik az ember magát biztosítani öreg napjaira. Csak bizonyos erkölcsi nevelés után igyekszik az ember gondoskodni gyermekei és hozzátartozói jólétéről, mi mindmegannyi áldozatot és lemondást kíván részéről. Az értelmi fejlődés fokától függ, mily messze jövőre terjed az ember lemondási képessége. Az alacsony műveltségű népek csak oly munkát végeznek, melynél a jutalom időpontja közel esik az áldozat pillanatához; minél műveltebb azonban valamely nép, annál inkább lesz hajlandó oly munkát is végezni, melynél a gyümölcszedés napja messze távol esik a munka és fáradság napjaitól.

A gazdasági fejlődésnek ugyyszólván első foka az állandó megtelepedés és az azzal járó földmivélés. Minden földmivés nép hasonlíthatatlanul termékenyebb és takarékosabb, mint a nomád és vad törzsek. S ha az átmenet a barbárságból a művelődés első fokára oly lassú, ezt nem annak kell egyedül tulajdonítani, hogy a földmivélés több munkával és erőfeszítéssel jár. A nomád népek vadászata és halászata sok munkát igényel, de nem kívánja azt, hogy egy csomó jószág közvetlen élvezetéről lemondjanak; és a mi a fő, rögtön jutalmaz, nem egy távoli jövőben. A földmivélés legnagyobb akadálya tehát a gyümölcsözés késő bekövetkezése és nem a megkivántató munka nagyobb mennyisége.

Igen jellemző például szolgálunk e részben a chinaiak, kik a gyors hozadékot nyújtó rizs földeket a legnagyobb áldozatokkal termelik. A legkisebb földet sem hagyják mivélés nélkül, siksággá

alakítanak dombokat, mesterséges vízművekkel látják el a folyóktól távol fekvő mezőket, sőt úszó szigeteket is állítanak elő fáradtságos földhordással — de másrészt meddően hevertetnek meszeterjedő mocsarakat, mert itt a befektetett munka csak jóval hosszabb idő mulva gyümölcsözőnek. Ugyanerre az eredetre vezethető vissza egy másik érdekes tünemény, hogy t. i. minél magasabb a gazdasági műveltség vagyis az előrelátás, annál költségesebb, de tartósabb szerszámokat és lakházakat építenek az emberek.

A gazdasági műveltség magasabb fokán az *előrelátás* mellett még egy más fontos társadalmi tényező is nagy szerepet gyakorol a tőkék szaporodására. E tényező a *vagyonnak mindinkább gyarapodó társadalmi fontossága*. Minél messzebb hagyjuk el magunk mögött a középkori hűbérrendszert, annál nagyobb hatalom lesz a gazdagság, annál nagyobb lesz annak kiegyenlítő ereje a születés és rang különbözőségeivel szemben. A hatalom és az abból eredő tekintély, a magunkról és szeretteinkről való gondoskodásból folyó előrelátás mellett, hatalmas rugója az ember megfeszített tevékenységének és takarékoságának. E hatalom és tekintély utáni törekvésnek gazdaságilag előnyös hatását sok tekintetben viszont ellensúlyozza a vágy, e tekintélyt *fitogtatni*, mi sokszor költekezésre csábít sokakat, kik abban különben közvetlen élvezetet nem találnak. Ez magyarázza meg, miért nem oly takarékos Anglia mint Hollandia, habár talán az előbbi munkásabb, mint az utóbbi. A minden ízében kalmár nép nem ismeri azon előítéleteket, melyeket Angliában egy nagy és hatalmas aristocratia társadalmi szereplése maga után von. A tőkegyarapodást még inkább akadályozza azonban e csillogási vágy akkor, midőn pusztá elvhajhászattal párosul, mint ezt hazánkban és minden olyan országban látjuk, mely csak igen szerény mérvben ismeri az előrelátást, a jövőről való gondoskodást, minden gazdasági erények szülő anyját.

IV. FEJEZET.

A MUNKA.

1. A munka fogalma és hatálya.

Az ember közreműködése a termelésben adja a termelés harmadik tényezőjét, a munkát. Azok után, miket a termelésnél e részben már mondtunk, szinte fölösleges ismételni, hogy szorosan véve csak azon munka tartozik a gazdaság körébe, mely anyagi javakat, vagy jobban mondva anyagi javakban megtestesült hasznosságot állít elő. Minden egyéb munka, bármily hasznos vagy haszontalan legyen, nem tartozik e tudomány körébe.

A gazdasági munka anyagok új összetétele, átalakítása vagy áthelyezése által termel javakat. E megkülönböztetésen alapszik a gazdasági tevékenység legfontosabb és legrégebb osztályozása mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre. Mindhárom foglalkozásban új hasznosságokat állít elő, s következőleg egyformán termékeny az emberi munka.

Minden termelés munkát föltételez, minél hatályosabb és nagyobb mennyiségű az emberi munka, annál sikeresebb lesz a termelés is. Lássuk tehát egyelőre mitől függ a munka hatálya általában, hogy aztán áttérjünk azon különböző társadalmi és gazdasági intézményekre, melyek azt szintén befolyásolják s végül megismerjük azon törvényeket, melyek a munka mennyisége fölött döntenek.

A munka hatálya általában függ a természeti viszonyoktól, még inkább az ember erélyétől, s mindenek felett ismereteitől és értelmiségétől.

A természeti viszonyok befolyása az emberi munka hatályára sokkal szembetűnőbb és ismeretesebb, semhogy azzal hosszasan szabadna foglalkoznunk. A nemesebb, mert az emberi munkát dúsan jutalmazó növények csak a mérsékelt, vagy meleg égöv alatt tenyésznek; a sarkvidéken az ember mindig barbár nomád marad. És nem elég hogy ugyanegy munka mennyiség több eredményt hoz létre délen, mint éjszakon, a munka fentartása is sokkal kevesebbe kerül ott mint itt. A hideg égöv lakója több táplálékot, jobb ruhát,

szilárdabb lakhelyet is igényel; mert a míg a meleg égöv lakójának csak a tengéleti szervezet táplálékáról kell gondoskodnia, amaz sok oly eledelt fogyaszt, mely pusztán az állati meleg fentartására szolgál, mit délen a nap melege ingyen végez el.

Bármily nagy szerepet játszszerk azonban a természet kedvezése, a munka hatálya jóval inkább függ egy más körülménytől, melyet röviden a munka erélyének mondhatnánk, értve alatta nemcsak a munka erejét, hanem állandóságát és kitarását is. Erélyt a munkának csak a szükségletek gyarapodása és azok nehezebb kielégítése kölcsönöz. A forró égöv alatt, hol az embernek ugyszólván csak kezét kell kinyújtani, hogy kénye-kedve szerint válogathasson a természet ingyen adományaiban, az ember soha sem fejt ki azt az erélyt, mint ott, hol verejtékével fűszerezheti mindennapi kenyereét. S a barbár nép, melynek a táplálkozáson kívül alig vannak szükségletei, soha nem fog kitarással dolgozni. Az éhség, a pillanatnyi szükség rendkívüli erőfeszítésre vezetheti, de állandó munkát ne várjunk tőle. Minél mostohább tehát a föld, egy bizonyos fokon belül, és minél míveltebb a nép, annál nagyobb erélyt fog munkájában kifejteni. Innen van, hogy csak a mérsékelt égöv alatt látunk igazán munkás népeket, s hogy itt is viszont a természettől szegényebb országok népei munkásabbak s következőleg gazdagabbak. Az elmélet ez általános törvényeit igazolva látjuk hazánkban is, mely minden természeti gazdagsága daczára annyira kedvezőtlenebb képet mutat a munka erélye dolgában, mint sok más nép, melynél a munka kevesebb gyümölcsöt hoz. Ha tovább folytatjuk a vizsgálatot és nézzük, minő munkaerélyt tanusítanak hazánk különböző nemzetiségei, még jobban megerősítve látjuk a fönnebbi tantételt. „Hogy megbámulják, mondja már az öreg CSAPLOVICS, nagyzolásból, csurgó izzadásig dolgozik a magyar; csakhogy nincs mindig hozzá kedve. A tót és a német kevesebb erőfeszítéssel, de sokat és kitaróan dolgozik. Az oláh, ha egyáltalán kapható, ami azonban nem mindig történik, a munka vége felé mutat nagy szorgalmat. A ruthén tettetésre hajlandó; sohajt, nyög, mintha a munka roppant erőfeszítésébe kerülne, de azért nem igen erőlteti meg magát, hacsak nem kényszerítik rá.“ Még részletesebben szól ugyan ezen tárgyról egy újabb író, DITZ, a magyar mezőgazdaság egyik legalaposabb ismerője. „Mindannyi közt az oláh a leglustább; ő dolgozik legkevesebbet és legrosszabbul, és csak akkor, ha a szük-

ség szorítja, s ez esetben minden áron, akár a pusztá élelemért; ha azonban a szükség nem kergeti, akkor semmi áron nem kapható. A szerb nem szorgalmas és nem friss munkás, de legalább jóakaratu, munkája mindazáltal keveset ér. A magyar pontos és gondos mindenben a mit tesz, azért valamivel lassabb s a darabmunkánál nagyobb hasznára van a munkaadónak, mint bárki más, mert rossz munkát nem végez. Egyáltalán nem ellensége a semmittevésnek és heteken és havakon át is képes Szent Heverdelte tartani; ott azonban hol dolgoznia kell, emberfeletti munkát tud végezni. Egyes pillanatokban felülmul minden mást, de ha elosztjuk szorgalmát a tétlen órákra, úgy átlag kevesebbet dolgozik, mint a német és tót, kik szorgalmasabbak és kitartóbbak, de nem oly pontosak. Tót és német munkás napszámra, a magyar darabszámra felel meg leginkább a munkaadó érdekének. — Az oláh csak éhségből dolgozik, a szerb nyomorból, a magyar nyugalmas életért, egyedül a német és tót dolgozik a nyereségért.“

Nem a munka ereje, a kitartás és szorgalom a döntő elem. Azért mondja MILL igen szépen, igyekezzünk életünket úgy berendezni, hogy ha már egyszer dolgozunk, dolgozzunk egész erőnkkel és szívvél-lélekkel, hogy így a pusztán pénzkeresésért űzött munkának minél kevesebb órát kelljen szentelnünk egy napon, minél kevesebb napot egy évben, s minél kevesebb évet egész életünkön át.

A munka hatályát fokozó elemek közt legutóljára hagytuk a legfontosabbat: a munkás ismereteit és értelmiségét, melyek még erkölcsiségére is a legnagyobb befolyással vannak. Ide sorozhatók még e szempontból azon tisztelet és védelem, melyben a munkát s annak gyümölcseit az állam részesíti.

2. A munka sikerének feltételei : A szabadság.

Szabadság alatt általában értjük minden kényszer hiányát. Közgazdasági szempontból tehát szabadság alatt értjük az ember azon állapotát, melyben őt semmi külső kényszer nem szorítja munkára. E meghatározás azonban csak nemleges, a melynek mindazáltal vannak igenleges folyományai. Ilyen először az, hogy az ember szabadon rendelkezék munkája gyümölcse felett, mert különben a szabad ember nem dolgozik; és másodsor az, hogy az ember sza-

*Jan östermelis
nie*

badon választhassa foglalkozását, mert különben a dolgozó emiatt nem volna szabad. Az első folyomány vezet az egyéni tulajdonra, a második a verseny-szabadságra. Lássuk most a gazdasági szabadság mind három nyilatkozatát egyenkint.

A *szabadság* védelmére alig kell bizonyítanunk, hogy a rabszolgának csupán erőszak és félelem által kicsikart munkája soha nem lesz oly kiadó, mint a szabad embernek saját és hozzátartozói érdekében felvállalt fáradsága. S habár igaz, hogy a társadalom bizonyos állapotában rabszolgaság nélkül a legegységesebb munka sem végeztetnék; szóval, hogy bizonyos cultura mellett a rabszolga munka az egyedüli munka, következőleg minden további gazdasági haladás alapfeltétele: ép oly igaz másrészt az is, hogy a rabszolgaság mellett a munka soha nem éri el azt az erélyt és finomságot, mely nélkül magasabb gazdasági műveltséget nem képzelhetünk. A rabszolga-munka mindig durva és műveletlen marad, már csak azért is, mert az ur félni fog rabszolgájának szellemi kimivvelésétől. A munkát végző néposztály nyomorult és alázas helyzete azonkívül visszahat magára a munkára, a szegény bélyegét sűt minden keresetre, mi által elfojtja a gazdasági haladás minden csiráját a felsőbb és műveltebb osztályokban is.

A rabszolgák szabadon bocsátásának, a szolgaság fokozatos eltörlésének, és az intézménynek a jobbágyság által való helyettesítésével kezdődik a gazdasági műveltség egy magasabb foka. S minél tovább halad a cultura, annál enyhébb lesz maga a jobbágyság is. Az eleinte röghöz kötött és a földes ur kénye-kedvének kiszolgáltatott jobbágy idővel szabadon költözködhetik, csak bizonyos meghatározott szolgáltatásokra köteleztetik, ezek megtartása mellett javai felett majdnem szabadon rendelkezik, s vitás kérdésekben habár kivételes, de mégis törvényes bíróság védelmében részesül, s előbb csak a földes ur hozzájárulása mellett majd, végül kötelező módon még ez enyhébb bilincsek alól is felszabadul. A jobbágyi munka azonban a hűbéri terhek viszonylagos szelidsége daczára, a mily üdvös átmenetet képez a civilisáltabb mezőgazdaságra, ép oly áthághatatlan akadályt képez az ujjabb korban a külterjes és belterjes gazdaság között. Egészen eltekintve a polgári szabadság politikai és erkölcsi követelményeitől, hazánk a jobbágyság eltörlése nélkül soha nem emelkedhetett volna a mezőgazdasághoz csak azon fokára sem, melyen ma áll. A szabad ember munkáját átlag hatszor oly kiadó-

nak veszik, mint a jobbágyét, a mi bőségesen kipótolja az utóbbinak olcsóbb voltát. Azonkívül valamint a rabszolgaságnál ugy a jobbágyságnál is, a munkát végző osztály megvetett helyzete megbecsteleníti a munkát, s elidegeníti attól a társadalom minden magasabb osztályát. Egy kiváltságok által tündöklő s kizárólag hadi és politikai babérokért esengő nemesi osztálytól soha nem lehet remélni, hogy a mezőgazdasággal behatóan foglalkozzék, annál kevésbbé azt, hogy az anyagi cultura egyéb, még nagyobb megvetésben részesülő kérdései iránt érdeklődjék. S ha hazánk birtokos osztályának nagy része még oly messze áll a modern gazdasági eszméktől, s főleg azok gyakorlati érvényesítésétől, nem szabad feledni, hogy alig három évtized választ el a jobbágyság eltörlésétől. Harmincz év még nem is egy nemzedék, s az előítélet szívósabb életü mint az ember.

Más kérdés: vajjon a rabszolgaság és a jobbágyság eltörlése egy adott időpontban érdekében áll-e magának a rabszolgaparasztnak vagy földes uri osztálynak? S erre a legtöbb esetben nemmel felelhetünk. A jobbágyság eltörlése hazánkban szintén nem mehetett végbe a birtokos osztály nevezetes sérelme nélkül. Eltekintve attól, hogy a megváltás fejében kiszolgáltatott papirok tőkéje és kamatja alig felelt meg az elveszett földnek, felszerelésnek és munkabérnek, s hogy azonkívül a papirok igen alacsony árfolyam mellett voltak beválthatók — eltekintve ezen és más bajoktól, az átmenet elválaszt-hatatlan és talán legnagyobb nehézsége abban mutatkozott, hogy a fölszabadult paraszt jó ideig a semmittevésben látta boldogságát és a legnagyobb bérért is alig volt kapható. Bármily fájdalmas és sérelmes volt legyen maga az átmenet, a változás elengedhetetlen és üdvös volt.

3. A munka sikerének föltételei: Az egyéni tulajdon.

Az *egyéni tulajdon* szüksége, mint már jeleztük, azon alapszik, hogy a szabad embertől csak ugy várható erőfeszítés, ha az erőfeszítés eredményét biztosítva látja. A jog és igazság ez elvén kívül az egyéni tulajdon mellett szól még a *gazdasági hasznosság*, a mennyiben minden történeti tapasztalat a mellett szól, hogy a különböző ingó és ingatlan javak csak ugy értékesíttetnek valóban, ha magánosok, és nem egész családok, testületek, községek vagy

nemzetek tulajdonát képezik. Az önérdék, a gazdasági tevékenység e hatalmas rugója, csak a magántulajdon mellett jut teljes érvényre.

A javak különböző természete hozza magával, hogy némelyeknél a kizárólagos tulajdon nagyobb mérvben szükséges a termelés sikeréhez, mint másoknál. Így az élelem, ruházat, szerszám stb. jóval nehezebben hasznosíthatók közös tulajdon mellett, mint például a telek. Innen van, hogy az *ingó* javakon az egyéni tulajdon jóval hamarabb fejlett ki, mint például az *ingatlanokon*.

Az ingó és ingatlan javak közti különbség még nagyobb hordert nyer az egyéni tulajdon szempontjából, ha kissé közelebről vizsgáljuk azok természetét. Az ingó jószág a munka eredménye. Az egyéni tulajdon ebben az esetben semmi kételynek nincs alávetve, s ép azért megvédhető a társadalmi hasznosság érve nélkül is. Ha azonban az ingatlan javakat, nevezetesen a *földet* tekintjük, nem fogjuk azt állithatni, hogy a föld maga a munka eredménye volna. A földnél tehát az egyéni tulajdon nem védhető csupán a jog és igazság érveivel. A földnél segítségül kell hívunk azon támogatást, melyet a társadalmi hasznosság nyújt.

Ha a természeti erők, melyek a földben a termelésnél közreműködnek, minden munka és tőke nélkül termelnének, az egyéni tulajdon elvét alig lehetne e téren igazolni. Tudjuk azonban, hogy e természeti erők működése sok előleges munkát és tőkét, következőleg a földnek háborítlan birtokát igénylik, mert különben bárki is alig volna hajlandó munkáját és tőkét a földbe fektetni. Azok, kik a föld és az abban rejlő természeti erők egy bizonyos részét kizáró tulajdonukban tartják, olyas valamivel rendelkeznek, mit ők nem termelnek, mi tulajdonkép az összesség elidegenedhetetlen tulajdonát képezi. Hogy a föld más valami, mint a többi gazdasági javak, azt önkéntelenül érezte minden társadalom, midőn a földbirtokot nemcsak nagy kiváltságokkal, de nagy kötelezettségekkel is ruházta fel. De még napjainkban is, hol ezen kiváltságok és kötelezettségek legnagyobb része elenyészett, a föld birtokosa bizonyos értelemben az összesség megbízottja. A tőkés, ki meddően heverteti vagy épen pazarul vesztegeti vagyonát, megkárosítja a társadalmat, de csak annyival, a mit ő maga vagy ősei termeltek. A földbirtokos ellenben, ki nem tudja kellőleg kiaknázni a földében rejlő kincseket, vagy épen rablógazdasággal elpusztít százados örökségeket, olyas valamit hagy parlagon vagy semmisít meg visszavonhatatlanul, mit

sem ő, sem más emberi kéz nem termelt, mit a természet ingyen adománykép ajándékozott az emberiségnek.

E körülmény különös fontosságot nyer hazánkban, hol oly túlzott aggodalmakkal kísérik a nemesi földbirtok egy töredekének más kezekbe történő átvándorlását. E jelenség merő gazdasági szempontból minden inkább mint káros. Az eladósodott birtokos, ki földét nem tudja és nem akarja kellőleg hasznosítani, egyenes megkárosítója a társadalomnak. A helyébe jövő szorgalmasabb utód megfelelő ismereteivel és tőkeerejével csak nyereség a termelés szempontjából. Igaz, hogy a gazdasági érdekeken kívül politikai érdekek és szerepelnek ez aggodalmakban. De nem szabad feledni a föld asszimiláló erejét, mely egy-két nemzedék élete alatt teljesen átalakítja a családokat. Valamint nem szabad felednünk azt sem, hogy attól, ki legegyszerűbb gazdasági kötelességének nem tud megfelelni, nagy önámítás magasabb és nagy önfeláldozással járó kötelességek teljesítését remélni. A szomorú jelenség ott székel, hogy sokan elszegényednek, s a mellett földjüket kellőleg nem művelik, s nem abban, hogy jönnek utána mások, kik azt jobban hasznosítják. S ha a régi birtokosok nagy része a földet sújtó terhek nagyságának tulajdonítja e kétségtelen csapást, jusson eszünkbe az, mit hasonló panaszokra J. Sr. MILL az irlandi lordokról mond, hogy t. i. „a föld legnagyobb terhe az a birtokos, ki azt maga, családja és nemzete érdekében kellőleg értékesíteni nem tudja vagy nem akarja.“ — Mit kelljen egyébiránt a hazánkban most végbemenő nagy gazdasági átalakulásról tartanunk, mily mérvben kelljen azt egyesek hibájának, s mily mérvben nagy és változtathatlan gazdasági törvényeknek tulajdonítanunk, arra lejjebb a *fényűzé. ről* szóló fejezetben fogunk tüzetesebben visszatérni.

A socialisták és communisták azon vádja, hogy a vagyon egyenlőtlen megoszlása és minden abból származó nyomor és igazságtalanság az egyéni tulajdon intézményében rejlik, elveszti minden alapját, ha meggondoljuk, hogy egyéni tulajdon nélkül nincs valódi termelés. S ha igaz is, hogy a vagyon egyenlőtlen megoszlása csak a termelés bizonyos magaslatán lesz észlelhető, viszont tagadhatatlan az is, hogy a baj nem a termelés nagyságában, hanem annak egyenlőtlenségében áll, szóval azon körülményben, hogy a javak egy nagy részéből még mindig kevesebbet állítottunk elő, mint a mennyit az emberiség nagy részének emberibb táplálkozása

és fentartása megkíván. A socialistáknak és communistáknak igazuk lehet abban, hogy az egyéni tulajdon nélkül nem érjük meg a gazdasági civilizáció mai árnyoldalait, de csak azért, mert nem érjük meg annak fényoldalait sem. Az egyéni tulajdon nélkül az emberiség ma is szegény és barbár marad vala.

Az egyéni tulajdon szüksége azonban nem zárja ki annak korlátozhatóságát. Mint nagyrészt a közérdek által igazolt intézmény természetesen korlátozandó ott, hol magasabb társadalmi vagy gazdasági érdekek az egyéni tulajdon alapvének sérelme nélkül úgy kívánják. Így a kisajátítás megfelelő kárpótlás mellett korlátozza ugyan, de meg nem tagadja az egyéni tulajdon elvét s majdnem minden államban gyakoroltatik úgy az állam, mint közösségek védelmi, forgalmi és különböző kulturai céljainak előmozdítása érdekében. J. St. MILL tovább megy és ki akarja azt terjeszteni a földjeiket rosszul kezelő birtokosokra. S ugyan ő ajánlja az öröklési jog korlátozását bizonyos rokonsági ízen túl, a minek következtében az ily felszabadult javak közszélokra fordíthatnának.

4. A verseny.

A *verseny* azon állapot, melyben mindenki szabadon választhatja azon foglalkozást, melyet magára nézve legelőnyösebbnek tart.

A közgazdaság ez alapelve abban gyökerezik, hogy a javak és élvezetek csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésünkre, s minden ember a lehető legnagyobb mértékben kíván bennök részesedni. Az ebből kifejlődő vetélkedés az ember vele született ösztöne, mely élni fog mindaddig, míg csak a javak és élvezetek korlátlan mennyiségben nem állnak rendelkezésünkre.

A verseny egészben véve üdvös és elengedhetetlen, habár megvannak a maga fogyatkozásai is. Csak a versenynek köszönhetjük, hogy minden termelő megfeszíti igyekezetét és a lehető legjobbat akarja nyújtani a fogyasztónak. Verseny nélkül a termelő nélkülöznél a haladás e nagy sarkantyuját, és nem gondolna sem termelési eljárásának javítására, sem termelésének tökéletesítésére, a mint azt mindenütt láthatjuk, hol a verseny elve nem működik.

A verseny kétségtelen *fogyatkozásai* részint az emberi természet gyarlóságából, részint az embertől független körülményektől erednek. Az előbbieket elkerülhetetlenek, de egészben véve enyhé-

bek; az utóbbiak esetlegesek, de annál súlyosabbak. A verseny minden előnye mellett tagadhatatlan, hogy gyakran a ravaszság és csalás diadalmaskodik a tisztességen. Ámitó külsőségek és hazug hirdetések, csalárd olcsóság és hamis mérték nem egyszer megvesztegetik a fogyasztót. Nem szabad azonban felednünk, hogy ezen az az emberi gyarlóságból eredő fogyatkozásai a versenynek mindig kisebbek lesznek a műveltség terjedésével, ha nem is általában, de legalább viszonylagosan, miként az utazási szerencsétlenségek száma is az utazók nagy számához képest csekélyebb ma, mint a minő volt a gőz alkalmazása előtt.

E fogyatkozások azonkívül nem egyformán éreztetik hatásukat. Igazán sokszor *hanyatló* vagy nagy válságok által feldult társadalomban lépnek fel. Midőn a kereset forrásai kiapadással fenyegetnek, midőn nem a megélhetés többé-kevésbé kedvező föltételeiről van szó, hanem a lét vagy nemlét kérdése forog kockán, akkor a verseny élethalál-harcz lesz annak minden erőszakosságával és kegyetlenségével, nyomorával és gyalázatával. *Egészséges* és fejlődő gazdasági viszonyok között ellenben a verseny is kiméletesebb és emberiesebb formában lép föl. És még ott is, hol lehullottak mind e korlátok, legtöbbször nem a verseny teljességében, hanem annak akadályaiiban rejlik a csapás egyik legfőbb oka. Mert éppen a hanyatló és küzködő társadalmakban látjuk legtöbbször, hogy az erősebb nemcsak természeti előnyeivel, de egyéb törvényhozási és mesterséges előnyökkel rendelkezik a különben is gyöngye felett, és akkor lesz a verseny „csatatér, melyen az erősebb felkonczolja a gyöngébbet.”

A verseny elyének nagy *fontosságát* csak *akkor* ítélhetjük meg igazán, ha kellő figyelembe vesszük modern gazdasági életünk természetét. A gazdasági élet kezdetleges korszakában mindenki magának termel, mindenki a maga termékét fogyasztja. Fejlett gazdasági viszonyok közt ellenben mindenki mások számára termel és mindenki a mások termékeit fogyasztja. A szükségletek kielégítése a javak cseréjének folytonos lánczolatát képezi, mely annál bonyolultabb, minél fejlettebb a gazdasági élet. E csere azonban csak a javak kölcsönös *mérlegelése* és *megbecsülése* alapján történhetik. Ámde a javak anyagra és alakra, eredetre és előállításra nézve annyi elszámálhatóan változatban mutatkoznak, hogy viszonylagos értékük megállapítása mesterséges uton alig gondolható. Mert azt

tudjuk ugyan, hogy minden jószág csak úgy termelhető, ha az előállító megkapja termelési költségeit. De ki fogja e termelési költségeket minden egyes jószágra nézve megállapítani? Hol van az a tudományos testület vagy törvényhozás, mely arra képes lenne? Pedig e megállapítás nélkül elmaradna a javak nagy részének termelése, megakadna a csere szakadatlan láncolata s az ember igen sok szükséglete kielégítés nélkül maradna. E nagy, nélkülözhetetlen és senki más által el nem végezhető munkát ismét a verseny hajtja végre.

A csere folytonossága érdekében azonban nem elég, hogy a csere mértéke megállapíttassék. Szükséges az is, hogy a javak különböző nemei tényleg *elő is állíttassanak*. A termékek legnagyobb része mielőtt a végleges fogyasztó kezébe jutna, a termelők egy egész sorozatán megy keresztül. Így midőn a gyapjuból ruha lesz, a gazdán kívül egy csomó iparos: fonó, szövő, szabó közreműködése is szükséges. Ha csak egy is hiányzik e láncolatból, a többiek munkája egyenesen kárba vész. Erről ismét nem gondoskodhatik semmi törvényhozás vagy kormányzat; itt ismét egyedül a verseny végzi az egész feladatot. De hogyan? Az által, hogy figyelemmel kísérve minden kereseti alkalmat, megragadja azt, melyet a legkedvezőbbnek tart. Ezer meg ezer szem vizsgálja így folyton a társadalom minden szükségletét, s vizsga tekintete előtt semmi házag nem marad felfedezetlenül.

S még ezzel sines kimerítve a verseny tevékenysége. Azonkívül, hogy gondoskodik minden szükséglet kielégítésére alkalmas termékek előállításáról, gondoskodik arról is, hogy azok termelésében a kellő *arány* is megtartassék. A társadalom szükségletei változnak; újak keletkeznek, régiek elenyésznek. Midőn a verseny mindenütt keresi a kedvező alkalmat, természetesen oda irányozza a tevékenységet minden foglalkozásba, melyben még kevesen dolgoznak és elvonja a tevékenységet minden oly foglalkozásoktól, melyben többen dolgoznak, mint a hogy azt a társadalom szükséglete megkívánja.

A verseny tehát nemcsak a *haladás*, hanem a *rend* elemét is képviseli a gazdaságban. Gondoskodik arról, hogy az emberek szükségletei mindig jobban, lehető teljesen és arányosan elégíttessenek ki. A verseny a termelés sarkantyúja és féke, a gazdasági élet legfontosabb szervező eleme.

Ami a munka szabadsága az őstermelés terén, ugyanaz a verseny szabadsága az iparban és kereskedelemben. Mint ott a rab-szolgaság és hűbériség, úgy itt a czéhek és forgalmi korlátolások képezik a termelés bilincseit. Egy okkal több, hogy kellő súlyt fektessünk e nagy elvre, midőn ép hazánkban úgy az ipar mint forgalom terén igen sokan megfelelkezni hajlandók ez elv nagy szolgálatairól és elengedhetlenül szükséges voltáról.

5. A munka-megosztás.

Az erők *egyesítése* fokozza azok hatalmát. Két ember együtt nagyobb terhet bír el mint kettő külön, s ugyanugy nagyobb tevékenységet is tud kifejtteni.

A munka egyesítésének ez egyszerű alakjánál termékenyebb egy másik, midőn több ember több különböző foglalkozásra adja magát. A kezdetleges gazdasági életben minden család maga állítja elő minden szükségletét, élelmét és ruházatát, fegyvereit, eszközeit és lakását. Idővel mindazon javak, sőt azok egyes különböző nemei is külön foglalkozásokká alakulnak. Minden ember a javaknak csak egy bizonyos nemét állítja elő, de azért száz mai ember, ki száz különböző jószágot termel, többet állít elő és jobban gondoskodik szükségleteivel mint az az egykori száz ember, ki minden szükségletét önmaga állította elő. A munka egyesítésének e második neme, melyet a *társadalmi munka megosztásának* is nevezhetnénk, nemcsak nagyobb termékenysége, hanem az által is különbözik az egyszerű munka-egyesítéstől, hogy a legtöbb esetben öntudatlanul történik. Innen van, hogy az emberek legnagyobb része nem igen ad magának róla számot, nem látja szembeszökőleg a belőle eredő hasznot és bánatosan gondol vissza a patriarchalis időkre, midőn a háziasszony süttött, főzött, mosott, varrt, font, szövött, s még azonkívül maga termelt egy csomó házi szükségletet, baromfit, tejet, vaját, turót, szappant és zsirt. Napjainkban a közép és felsőbb osztályokban legalább, az ilyen mindenben kontárkodás csak az erők és javak egyenes pazarlásával járhat. Az otthonn előállított jószágok legnagyobb része nemcsak rosszabb, de egyszersmind drágább is. A gyermekek ápolása és nevelése a nő legszebb és legnagyobb hatásköre, melynek kellő betöltésével jobban megfelel a társadalmi munkamegosztás nagy elvének, mint a régi gazdasszony ámitó majmolásával.

A társadalmi munkamegosztás minden gazdasági haladás első alapfeltétele. Csak a foglalkozások megoszlása után fejlődik ki igazi gazdasági termelés, és csak az ipari foglalkozások kiválása és bizonyos tökéletesedése után emelkedik magasabbra a mezőgazdaság. Ez azonban nem azt jelenti, hogy bármely országban csak úgy juthat magasabb virágzásra a mezőgazdaság, ha abban előbb nagy ipart fejlesztettünk ki. A foglalkozások megoszlásának jótékony hatása a cserében rejlik. Abban tudniillik, hogy mindenki csak egy foglalkozásra szorítkozhatik, s minden egyéb szükségletét csere útján szerezheti be. Ez a jótékony hatás azonban szabad forgalom mellett megvan akkor is, ha más ország fejlett iparával érintkezünk.

A munka egyesítésének harmadik és a munka eredményét még inkább fokozó neme végre az, melynél ugyanegy termék különböző részeit is különböző emberek állítják elő. A munka egyesítésének e neme az, mely *munkamegosztás* neve alatt ismeretes, s a melyre ADAM SMITH hívta fel a figyelmet, azzal kezdve meg világhírű munkájának első fejezetét. A példa, melyet ő használt, azóta átment minden tankönyvbe, maradjunk meg mi is mellette. „A gombostűgyártás körülbelül tizennyolcz különböző műveletre oszlik. Az egyik kihúzza a drótot, a másik kiegyenesíti, a harmadik elvágja, a negyedik kihagyzi, az ötödik megköszörüli azt a végét, melyre a fej jön; maga a fej két vagy három műveletet vesz igénybe; a fej fölterése, s a tű fehéritése ismét mindegyik egy külön művelet; még a papírba rakás is egy külön foglalkozást képez. Láttam egy kisebb ilyen gyárt, hol csak tiz ember dolgozott és közvetkezőleg némelyik két-három műveletet végzett. S noha az emberek szegények voltak, s a szükséges gépekben sem igen bővelkedtek, némi erőfeszítés mellett mégis vagy tizenkét font gombostűt tudtak előállítani naponként. Egy font több mint 4000 tű. E tiz ember tehát több mint 48,000 tűt tudott előállítani naponként. Minthogy továbbá egyre egyre a negyvennyolcezernek tizedrésze esik, úgy vehetjük, mintha mindegyik négyezernyolczszáz tűt állított volna elő. Ha mind a tiz ember egymástól függetlenül dolgozik a nélkül, hogy külön-külön műveletre tanítatott volna, úgy bizonynyal egyikök sem állít elő napjában húsz vagy talán egyetlen egy tűt sem.“

ADAM SMITH példája minden kitünősége mellett a munkamegosztásnak csak egyik hatását mutatja, azt t. i. hogy a gyakorlat útján oly ügyességet fejleszt ki az emberben, melynél fogva ugyan-

azt a műveletét végtelenül többször tudja végrehajtani mint különben.

Van azonban a munkamegosztásnak más hatása is, az t. i. hogy különböző részekre osztva fel a termelést, minden embert arra a munkára alkalmazhat, mely természeti vagy szellemi *képességének legjobban megfelel*. Némelyik munka nagy erőt, másik nagy finomságot; ez gyorsaságot, amaz kitartást igényel; nem is említve a különböző szellemi és erkölcsi tehetségeket, melyek következtében az egyik jó gazda, a másik kiváló tudós, a harmadik nagy művész, a negyedik jeles katona lehet, de akármilyen más pályán csak középszerű vagy épen semmi sikert nem tudna felmutatni. Minden képesség, minden munka a maga helyén alkalmazva lesz csak igazán gyümölcsöző. De minden munkát a maga helyén alkalmazni csak a kellő munkamegosztás szerint lehetséges.

gyors
jobb
olcsó

Azáltal azonban, hogy a munkamegosztás *először* a munkás ügyességét mesésen fokozza, más szóval ugyanegy emberrel sokkal többször tud végeztetni ugyanegy műveletet, továbbá azáltal, hogy *másodszor* a munkamegosztás mellett minden erő és képesség a maga helyén alkalmaztatik, *harmadszor* még azt is eredményezi, hogy időt és anyagot kimél meg.

A munkamegosztás e hármias hatása következtében a termelés hasonlíthatatlanul *gyorsabb, jobb és olcsóbb* lesz. Az elsőt főleg az ügyesség által elért szaporaságnak, a másodikat főleg a megfelelő alkalmazásnak, a harmadikat az idő- és anyagkimélesnek köszönhetjük.

Bármily kívánatos legyen is ezek következtében a munkamegosztás terjesztése, megvannak annak a maga áthághatatlan *korlátjai*. Ilyen mindenek előtt a *piacz nagysága*. Minél nagyobb a piacz annál terjedtebb lehet a munkamegosztás, minél kisebb a piacz, annál szűkebb lesz a munkamegosztás is. Így nagy városban nemcsak, hogy külön kereskedő árul fűszert, vasat, posztót és vásznat, hanem még azok egyes nemeire is vannak üzletek, sőt az egyes czikkek nagyban való eladását is mások végzik, mint azok kicsinyben való árulását. Kis városban ellenben vagy épen faluhelyt mindannyit egy boltban találjuk, még egy csomó más czikk társaságában. Ugyanaz áll természetesen az iparra és mezőgazdaságra is.

A munkamegosztás egy másik korlátját a *foglalkozás természete* alkotja. Minden munkamegosztás abban állván, hogy a termék

különböző részeit más és más ember munkálja, a munkamegosztás csak annyiban valósítható meg, a mennyiben az egyes műveletek egymástól függetlenül hajthatók végre. Az iparban meg ez elválásztás, de a mezőgazdaságban, hol éjjeli munka nem igen lehetséges, hol azonkívül az időjárás oly sokfélekép köti meg a gazda kezét, a munkamegosztás is szűkebb korlátok közé szorul, anélkül azonban, hogy egészen megszűnnék. Sőt a gazdasági haladás még e korlátok tágítására is sokat tehet. Így az aránylag olcsóbb villanyos világítás meghonosítása mellett, ha egyszer éjjel-nappal folyhat a szorgos munka, mint az Mezőhegyesen már most is történik, itt is honosabb lesz a munkamegosztás; itt is gyorsabb, jobb és olcsóbb lehet a termelés.

6. A nagytermelés és a társulás.

Minél nagyobb mérvben üzetik a termelés, annál több tért enged a munkamegosztásnak, a munkának gépek által való helyettesítésének, szóval a munka kimélésének. S e munkakimélés nemcsak a közönséges természeti munkánál, hanem a magasabb szellemi munkánál, a felügyeletnél és vezetésnél is mutatkozik. A munka mellett hasonló kimélésnek van helye nyersanyagban, világításban és tüzelésben, szóval mindennemű *tökében*. A munka és tőke ily kimélése mellett, a nagy termelés szükségképp gazdaságosabban és olcsóbban végzi feladatát, mint a kistermelés.

A nagytermelés lényege a munkamegosztás megvalósítását képezvén, természetesen, hogy a nagytermelés *határa* ugyanaz, mint a munka megosztás határa, tudniillik a piacz korlátoltsága. Szintugy következik, hogy a nagytermelésnek sokkal tágabb tere van az *iparban*, mint a mezőgazdaságban, mert az első nagyobb tért enged a munkamegosztásnak, mint a második.

Hol a nagytermelés a *kistermeléssel sikra száll*, ott mindig a nagytermelés van előnyben s a kistermelés előbb-utóbb kénytelen visszavonulni. A kisebb vállalkozó áldozatok árán egy ideig feltartóztathatja e szükségszerű folyamatot, mert az önállóság érdekében szívesen lemondanak az emberek sok egyéb előnyről s inkább beérik kisebb haszonnal, csakhogy másoktól függő állásban ne kelljen élniök. Idővel azonban mindig a nagytermelés marad a győztes. Ez átalakulás a termelés bősége szempontjából s a fogyasztó érdekében

mindig előnyös, habár társadalmilag sok hátránnyal is van összekötve.

E bajok legszerencsésebb orvoslását a *társulás* nyújtja, a vállalkozás azon formája, melynél a szükséges tőkét nem egy nagy tőkés nyújtja, hanem a kis tőkések egész serege. A társulás, midőn egyrészt módot nyújt a kis tőkének önállóságát megőrizni, másrészt tudniillik a termelés szempontjából még jobban kifejti a nagytermelés minden előnyét, mert sok oly nagy vállalatot, például vasutat tesz lehetővé, melyet az egyesek tőkéje akár magának a vállalatnak, akár csak a kockázatnak nagysága következtében soha nem kísérzene meg.

A társulásnak azonban viszont megvannak a maga *korlátjai* vagy inkább árnyoldalai, melyek következtében az egyéni nagytermeléssel szemben bizonyos tekintetben hátrányban áll. A társulásban hiányzik az *önérdek*; a gazdasági élet e hatalmas rugója itt nem működik oly nagy erővel, mint az egyéni vállalkozásban. Nem követi oly gyorsan a termelés szükségleteit, nem oly gazdaságos a munka és anyag értékesítésében. Igazi fölénye tehát az egyéni termeléssel szemben csak ott lesz, hol a tőke nagysága a föltényező.

7. A munka szaporítása.

Bármily nagy legyen a munka szerepe a termelésben: munka és termelés nem egy. Termelés munka nélkül alig képzelhető, de munkát olyat, mely nem termelt, erőfeszítést, mely kárba veszett, eleget látunk a mindennapi életben.

Gazdaságilag azonban csak a termékeny munka bir becsesel. Munka és gazdagság tehát, még kevésbé egy jelentőségű fogalmak. A moralista szemében annál érdemesebb lehet az ember, minél többet dolgozik, a közgazda előtt azonban az a termelés lesz legdicséretebb, mely legkevesebb áldozatot igényel. Ki éjjeli és nappali fáradságával olyas valamit állít elő, mit senki sem használhat szükségletei kielégítésére, a gazdaság szempontjából czéltalanul pazarolta el izmainak erőfeszítését, s a termelés szempontjából meddő leszen. Az ellenben, ki kényelmes pamlagán végig heverve jut egy közhasznú vállalat eszméjére, termékeny munkát végezett és gazdagította a társadalmat. Minél kevesebb áldozattal, minél nagyobb eredményt

felmutatni, vagy mint CHEVALIER találóan mondá, a *legkisebb tevékenység elvében* (principe de la moindre action) rejlik a termelés becase.

Ebből láthatjuk, mily nagy tévedést követett el LIST, midőn a munka egyoldalú szaporításában látta a nemzet gazdagságát. Ez író megtámadta SMITH iskoláját azért, hogy a csereértékekben kereste a gazdagságot, míg ő a termékeny erőkből látta a gazdagság mérvét. Okoskodása a tévedések egész sorozata. Ép az angol közgazdák nem keresték a csereértékben a nemzetek gazdagságát, mert ép ők érezték legelőször az érték és hasznosság különbségét. Ők. helyezték először a javak lényegét a hasznosságba, s midőn a javakat vették a gazdagság alapjául természetesen a hasznosság és nem a csereérték lebegett szemek előtt. Különbben is láttuk már fennebb, hogy mi különbség van e két fogalom közt, és miért kell az egyesek vagyonát a csereérték, s a nemzetek gazdagságát a hasznosság szerint megítélni.

De tévedett LIST nem csak ellenfelei czáfolatában, midőn olyas valamit tulajdonított nekik, mit azok nem mondanak, hanem tévedett saját elméletében is. A munka nem lehet a gazdagság mérvé, mert a munka a termelésnek csak egyik eleme, s maga a termelés sem a gazdagság, hanem csak annak eszköze. A gazdagság a termelés kisebb-nagyobb eredményétől, szóval a javaktól függ, s azért a gazdagság mérvét is csak a javak képezhetik.

Hová vezethet a munka e félszeg felfogása, azt legjobban mutatja BASTIAT két kítűnő satyrája: a *Gyertyamártók kérvénye* és a *Chinai mese*. Az elsőben a gyertyamártók minden ablak, ajtó, szóval minden oly nyílás betömését kérik, melyen a nap világa behatolhat, s a gyertyamártóknak és minden világító iparnak roppant versenyt támaszt. A nyílások betömésével, mondja a kérvény, nappal is kellene minden szobát világítani, a mi óriási lendületet kölcsönözne minden iparnak, mely a világítással közvetve vagy közvetlenül foglalkozik. A chinai mesében egy tudós mandarin még egyszerűbb eszközt talál a nemzeti munka szaporítására. Lekötteti az emberek jobb kezét, hogy csak a balkézrel dolgozhassanak, így aztán ugyanannak a csatornának a kiépítése háromszor annyi munkába kerül, háromszor annyi nemzeti munkát hoz tevékenységbe.

Ilyen sophismán alapszik LIST egész rendszere, hogy minden nemzet lehetőleg minden foglalkozást üzzön vagy rövidebben mondva az iparra adja magát, bármely kedvezőtlenül is fizessen abban mun-

kája és tőkéje más foglalkozásokhoz, nevezetesen a mezőgazdasághoz képest. Az elfogulatlan elmélet azonban csak azt a foglalkozást találhatja előnyösnek valamely nemzetre nézve, melyben minél kevesebb tőkével és munkával tud termelni, és következőleg sokkal gazdagabbnak fogja tartani azt a népet, mely csak ezekre korlátozza termelését, minden egyéb javakat pedig a csere útján szerez be más nemzetektől, melyek azt olcsóbban tudják előállítani.

8. A népesedés.

De ha a munka szaporítása még nem egyértelmű a sikeres termeléssel, másrészt kétségtelen, hogy a termelés soha sem mehet túl azokon a korlátokon, melyeket a rendelkezésre álló munka mennyisége, más szóval a népesség száma eléje szab. A népesség szaporodásának alapelveit MALTHUS-nak köszönheti a tudomány. Adjuk tehát itt az ő okoskodását, a mennyire a terjedelem engedi sajtát szavaival.

„A természet mindenütt pazar kezekkel hinté el az állati és növényi élet csiráit, de igen takarékos volt a térben és élelemben. Ha csak a földben rejlő életesírák szabadon fejlődhetnének, millió világokat tölthetnének be rövid pár ezredév alatt. A szükség, a természet e parancsoló, mindenek felett uralkodó törvénye azonban előírt korlátok közé szorítja őket. A növények és állatok fajai öszszesugorodnak e nagy korlátozó törvény alatt, s az ember értelmének minden megfeszítése daczára szintén nem menekülhet előle.“

„Növényeknél és értelmetlen állatoknál igen egyszerű e folyamat. Hatalmas ösztönök vezetik őket fajuk szaporítására, és ez ösztönüket nem zavarja semmi aggodás utódaik sorsa felett. Itt tehát a végtelen elszaporodást egyedül a tér és élelem közvetlen hiánya okozza.“

„Az emberre ható akadályok sokkal bonyolultabbak. S habár őt is hajtja ösztöne fájának szaporítására, az értelem feltartóztatja utjában, oda állítva eléje a kérdést, miért szaporítsa a világot olyan emberekkel, a kiknek fentartásáról nem tud gondoskodni. Ha hallgat értelmére, gyakran bünt fog elkövetni. Ha ellenben nem hallgat, az emberi nem mindig hajlandó lesz tovább szaporodni, mint azt az életfentartási eszközök megengedik. S minthogy a népesség soha nem terjedhet azon határon túl, melyet az életfenn-

tartási eszközök eléje szabnak, természetes, hogy az életfentartási eszközök hiánya erős akadályként folyton működésben van, s majd mint valóságos nyomor majd, mint félszem a nyomortól jelenkezik az emberiség nagy részénél.“

Ez MALTHUS tantételének expositiója, egész könyvének bevezetése, melyet a következőkben még alaposabban fejt ki.

„A hol az emberiség szaporodásának semmi akadályja nincs, hol az ember korán házasodik és könnyen keres, hol erkölestelen életmód, nagy városok, egészségtelen vagy tulszigoru munka nem pusztítottak az élők sorában, az amerikai gyarmatokban, huszonöt év alatt megduplázódott a lakosság. Ha a kedvező állapot fenmarad, fel kell tennünk, hogy újabb huszonöt év alatt újból megduplázódik a népesség. Más szóval az ember pusztán a nemzés szempontjából geometriai vagyis *mértani* arányban szaporodik.“

„Azon arány, melyben a föld termelése szaporodik, nem határozható meg oly könnyen. Annyi bizonyos, hogy egy meghatározott területen a termelés nem gyarapodhatik oly hamar, mint a népesség. S habár igaz, hogy még sok föld hever miveletlenül vad bárbar törzsek birtokaiban, kétségtelen az is, hogy e törzsek kipusztítása sok időt fog még igénybe venni, s ha egyszer csakugyan mivelet alá vesszünk a föld kerekéségén minden telket, minden további terjeszkedés lehetősége megszűnik. Egy korlátolt darab földet, egy országot véve tehát az okoskodás alapjául, alig tehetjük föl, hogy ha valamely ország például 1 millió mérő gabonát képes termelni, 25 év múlva képes legyen ugyanazon talajon a technika bármily tökéletesedése mellett ugyanannyival többet vagyis 2 millió mérőt termelni. De ha elmegyünk is az engedékenység e szélső határáig és felteszszük, hogy újabb 25, már most 50 év múlva ismét egy millióval többet, vagyis 3 millió mérőt tud ugyanaz a föld előállítani, a legkedvezőbb föltevés alapján is csak arithmetikai vagyis *számtani* arányban fog szaporodni az elengedhetetlenül szükséges *élelszerek mennyisége*. Kiterjesztve már most okoskodásunkat az egész földtekére, csak nyolcszor huszonöt vagyis 200 év alatt az ember szaporodnék 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 arányában, az élelszerek ellenben 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 arányában.“

Hogy az ember nem szaporodik oly gyors arányokban, annak végső oka mindig a táplálék korlátoltságában rejlik. E végső akadály azonban a valóságos éhséget kivéve, nem egyszersmind

a közvetlen akadály. A közvetlen okok, különböző szokások és nehézségek, melyek a táplálék korlátoltságában rejlenek; továbbá minden egyéb erkölcsi vagy természeti okok, melyek a táplálék korlátoltságától függetlenül gyöngítik és pusztítják az emberi nemet. Mindez akadályok két csoportra oszlanak; az egyik az előzetes, a másik a tényleges akadályokat foglalja magában.

Az előzetes akadály, mint önkéntes akadály egyedül az embernél fordul elő. Az ember nem nézheti részvét nélkül a nyomort, mely a nagyszámu családokat oly gyakran sújtja. Nem lehet, hogy vakon kövesse ösztöneit, ha látja, hány darabra hull szét az a kis vagyon, melyből ma egy család is alig tud megélni. S nem lehet hogy érintetlenül hagyja a félelem, hogy ő maga is kénytelen lejjebb szállani a társadalmi lépcsőzet ama fokáról, melyet eddig elfoglalt. Ez aggodalom és félelem vezeti az embert arra, hogy a könnyelmű gyermeknemzéstől tartózkodjék. Ez az, mit MALTHUS moral restraintnek, erkölcsi megtartóztatásnak nevez, a gyermekszaporodás különféle mesterkelt és erkölcstelen gátolásával szemben.

A tényleges akadályok magokban foglalják mindazon okokat, melyek mint a bűn vagy nyomor szülöttei bármi módon pusztítják az emberi nemet: az egészségtelen vagy tulszigoru munka, szegénység, gyermekek rossz táplálkozása, nagy városok egészségtelen levegője és lakása, mindennemű kicsapongás, járvány, háboru és éhség.

A végkövetkeztetés, mit MALTHUS ezen itt lehetőleg hiven visszaadott elméletéből vont, az erkölcsi megtartóztatás ajánlása volt mint a nyomor és pauperismus egyetlen vagy legalább legfőbb ellenszere.

A támadások, melyet e tan ellen a socialisták és ujabban főleg CAREY intéztek, inkább az érzelmek felizgatására, mint az értelem meggyőzésére szánvák. Hogy méltó és emberies tanács-e a szegény munkást legerősebb ösztönének fékezésére, késő házasságra és kevés gyermek nemzésére ösztönözni, arról sokat lehet vitatkozni, a nélkül, hogy a vita eredménye bármit is enyhítene a megtartóztatás szükségén. A tárgyilagos érvek, melyeket ellene felhoztak, megépen nem állhatnak meg. CAREY azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem 25, hanem 30 év kellett Amerikában a lakosság megduplázódására. Lehet, hogy igaza van. De még ezzel mit sem bizonyított az elmélet ellen. Mert mindaddig, míg azt nem bizonyítják be, hogy az életszerek époly gyorsan gyarapodhatnak, mint az ember; mindaddig, míg kétségtelen, hogy az ember gyorsabban szaporodhatik:

kétségtelen az is, hogy csak akkor nem lesz kénytelen előbb-utóbb a nyomorral szembezállni, ha az erkölcsi megtartóztatást gyakorolja.

Még kevesebb értelme van CAREY egy másik *életteni ellenvetésének*, hogy az emberi szervezetnek azon része vesz igénybe mindig több és több táplálékot, mely legtöbb munkát végez; következőleg minél civilizáltabb az ember, annál erősebb lesz agya és annál gyöngébbek egyéb szervei. Ez okoskodás lehet szellemdus, de nem bizonyít semmit, mert a szervezet viszonylagos gyöngülése még nem akadály a szaporodásnak.

Csupán CAREY jellemzésére hozzuk föl egy harmadik, még gyöngébb érvét. Az amerikai író ugyanis hosszasan foglalkozik annak bizonyítgatásával, mily képtelenség azt hinni, hogy az anyag gyorsabban vegye föl az emberi szervezet magasabb alakját, mint a répa, konyhavetemények alacsonyabb szervezetét. Ilyen sophismákra vezet a különböző tudományok összekeverése, melynek rendesen az a következése, hogy a szerző egyikkel sem foglalkozik kellő komolysággal.

MALTHUS népesedési elméletét egyébiránt a legtöbbször félreértették. A legtöbb író azt kereste benne, mintha MALTHUS a mivélés alatt nem álló területek nagysága daczára attól tartana, hogy az emberiség maholnap nem tud a föld hátán megélni. Még tulnépesedett országokban is utaltak Amerika mérhetetlen szűz földére, mint a népesedési elmélet minden kétségen felül álló czáfolatára. Olyan országokban pedig, hol épen gyér a népesség, mint hazánkban, semmi gyakorlati fontosságot nem tulajdonítottak az elméletnek. Mindezen félreértés onnan ered, hogy nem ismerték föl MALTHUS tantételének lényegét. E lényeg az, hogy az ember tápszerek nélkül nem élhet. Ez egyszerű és senki által kétségbe nem vonható igazságnak megvannak azonban a maga folyományai, melyek nemcsak akkor birnak gyakorlati fontossággal, ha egyszer az egész földön ember ember hátán nyüzsög; nemcsak akkor, midőn a tulnépesedés valamely országban lábra kap: hanem akkor is, midőn a népesség rendes viszonyok közt él, vagy épen csekély számban lakja az országot. Mert mi annak a következése, hogy az ember táplálék nélkül meg nem élhet? Az, hogy a munkához, termeléshez elengedhetlenül szükséges a munkás fentartása, mi több, felnevelése. A dolgozó ember többet termel, mint élleme, ruházata és lakása megkövetel. De mielőtt az ember dolgozni, termelni tudna, az évek

hosszu sorozata következik, melyen át az ember nem termelő munkás, hanem a többieket megrövidítő fogyasztó. Születésével még nem szaporítja az ember a termelők számát. Termelő csak akkor lett, ha mások fentartását előlegezték. De e mások, a szülők ismét csak úgy képesek erre az áldozatra, ha többet termelnek, mint fogyasztanak, szóval, ha valamit maguktól megvonnak, megtakarítanak. A rosszul nevelt gyermek mindig tovább marad a szülők terhére és ritkán fizeti vissza a társadalomnak azt, a mibe nevelése került. A rosszul táplált gyermek meg épen elvész, mielőtt csak egy fillért visszaszolgáltatót volna abból, a mit reá áldoztak. Amaz csak ritkán pótolja ki a társadalom tőkevesztését; emez mindig megrövidíti a társadalom tőkéjét. De hogy a gyermekből hasznos munkás, a társadalmi vagy nyarapítója és nem megrövidítője váljék, ahhoz a nemzés nem elég, ahhoz tőke szükséges. A szapora születés nem növeli még végül a népesség számát, mert lehet, hogy a halálozás meghaladja a születést. Csak azok a szülők járulnak a nemzeti létszám s ezzel a nemzeti munka gyarapításához, kik gyermekeiket tisztességesen fel is nevelik. Gyermekeiket tisztességesen felnevelni azonban csak a szorgalmas és takarékos szülők képesek. Valósággal szaporodni tehát a lakosság csak ott fog, hol az emberek szorgalmasak és takarékosak.

Igy nyer nagy gyakorlati fontosságot MALTHUS elmélete a gyérbb népességű országokban, nevezetesen hazánkban is. KELETI Károly kiváló statisztikusunk igen gazdag adatokkal mutatta ki egy akadémiai értekezésben, hogy hazánkban a magyar, német, tót és orosz nemzetiség szaporodik, az oláh és szerb ellenben fogy.

Mint KELETI írja, (*Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint*) 1870-től 1876-ig Magyarország lakossága általában a következőleg alakult :

<i>Szaporodtak</i>	magyarok	89,511 lélekkel	
"	tótok	57,808	"
"	németek	31,822	"
"	horvátok	7,500	"
"	orosok	6,271	"
<i>Fogytak</i>	oláhok	82,197	"
"	szerbek	1,170	"

Százalékokban pedig:

<i>Szaporodtak</i>	horvátok	3·58 ^o / _o
"	tótok	2·84 ^o / _o
"	németek	1·66 ^o / _o
"	magyarok	1·44 ^o / _o
"	oroszk	1·33 ^o / _o
<i>Fogytak</i>	oláhok	3·08 ^o / _o
"	szerbek	0·30 ^o / _o

Hogy miért van ez így? — arra megfelel MALTHUS elmélete, mert — eltekintve a horvátoktól — az elsőknél jobban megvan a szaporodás feltételét képező életszerek mennyisége, más szóval az elsőök szorgalmasabbak és takarékosabbak, mint az utóbbiak. De tovább is mehetünk. Minden vallásfelekezet közt köztudomásulag a zsidó szaporodik legjobban. Miért? Talán azért, mert kitünőbb physikai sajátságokkal rendelkezik, mint a többi vallásfelekezet? Ezt bizonyly senki nem fogja állítani. A magyarázatot itt ismét MALTHUS elmélete adja meg. A zsidó legjobban szaporodik, mert legjobban gondoskodik gyermekeiről, mert a család szetete erősebb nála, mint bármely más felekezetenél. Szorgalom és takarékoság a népek szaporodásának alapja; minden egyéb tetszetős phrasis, ámitó illúsió.

V. FEJEZET.

A FOGYASZTÁS.

I. A fogyasztás általában.

J. B. SAY óta a francia és német irodalom a fogyasztással külön önálló rész gyanánt foglalkozik. Az ezen czim alatt tárgyalható gazdasági jelenségek aránylag kicsiny száma mind a francziákat, mind a németeket oda kényszerítette, hogy szorosan véve ide nem tartozó, sokszor ellentétes tüneményeket hordtak össze a hibásan különválasztott szakaszban. A francziák itt tárgyalják az állambáztartást, a németek a biztosítási és szegényügyet, mind oly kérdések, melyek vagy egy önálló tudomány, vagy legalább a gyakorlati közgazdasági politika, és nem a közgazdasági elmélet tárgyát képezik. E mellett mind a francziák, mind a németek elhanyagolták a fogyasztás elméletének legfontosabb kérdéseit. Kövessük mi itt is az angolok példáját, kik a fogyasztást a termelés szakaszában tárgyalják, mint a jelenségek oly körét, mely a termeléssel a legszorosabb összeköttetésben áll.

A fogyasztás a termelés czélja és végeredménye, mondta már ADAM SMITH, mit azzal egészíthetünk ki, hogy viszont a fogyasztás a termelésben találja a maga végeczélját. Mert termelés és fogyasztás a gazdasági élet két végpontja, ugyanegy folyamatnak két egymást szükségkép fedő oldala. Minden termelés csak úgy felel meg a közgazdaság érdekeinek, ha fogyasztásra szolgál; s minden fogyasztás csak akkor közgazdasági, ha a jövő termelést előmozdítja. Így lesz a termelés és fogyasztás egymásnak feltétele és valóságos próbaköve.

Ez egyszerű és kétségbevonhatatlan igazságnak két természetes és mégis igen gyakran félreismert következménye van. Az első, hogy minden termelés csak annyiban felel meg a társadalom érdekének, a mennyiben a fogyasztók érdekeinek is megfelel. A másik az, hogy minden fogyasztás csak annyiban felel meg a társadalom érdekének, a mennyiben a termelés érdekének megfelel. Lássuk e tételeket egyenkint.

2. A fogyasztás mint a termelés próbaköve.

A termelő és fogyasztó érdeke általában és állandóan teljesen megegyezik egymással. A termelő érdeke azt kívánja, hogy a fogyasztó jövőre is fogyaszthassa az általa, a termelő által előállított czikkeket, mert a pillanatnyi fogyasztás nem biztosítja a termelő jövőjét. A fogyasztó érdeke viszont azt követeli, hogy a termelő jövőre is előállíthassa jószágát, mert a szükséglet pillanatnyi kielégítése nem biztosítja a fogyasztót arról, hogy jövőben nem fog-e szüksége kielégítés nélkül maradni. Termelőnek és fogyasztónak tehát kölcsönösen engedékenységet kell egymás iránt tanusítaniok, mert csak így biztosítja magának a termelő a termelés s a fogyasztó a fogyasztás biztosságát és állandóságát.

Egyénileg és pillanatnyilag azonban a termelőnek és fogyasztónak érdekei ellentétben is állhatnak egymással, ami annál fontosabb, mert az emberek mindig hajlandók egyéni és pillanatnyi, általános és állandó érdekek tekinteni. Egyénileg és pillanatnyilag a termelő érdeke az, hogy az általa előállított jószágot minél kevesebben termeljék és minél többen fogyasztsák. A fogyasztó egyéni és pillanatnyi érdeke ellenben az, hogy az általa fogyasztott jószágot minél többen állítsák elő és minél kevesebben fogyasztsák.

Mindegyik álláspont önző és elfogult, és mégis mily nagy különbség van közöttük. Ha a termelő titkos vágya teljesednék, ő maga kétségkívül nyerne, de az összes emberiség, a mennyiben az általa termelt cikket, búzát, posztót vagy vasat fogyasztja, kénytelen volna szükségletei körét korlátozni, rosszabbul táplálkozni és ruházkodni, kevesebb és hitványabb szerszámokkal és gépekkel termelni. Ha ellenben a fogyasztó titkos vágya teljesednék, a fogyasztó nyerne ugyan, de vele mindazok, kik szintén búzát, posztót és vasat fogyasztanak; szóval az emberiség jobban táplálkoznék, ruházkoznék és jobb és tökéletesebb szerszámokkal és gépekkel termelne. Röviden tehát a termelő önző álláspontja ellentétben áll a társadalom s az általános gazdasági haladás érdekével; a fogyasztó önző álláspontja ellenben teljesen megfelel a társadalom és a gazdasági haladás érdekének. Más szóval a termelő érdeke csak annyiban egyezik meg a társadalom érdekével, a mennyiben megegyezik a fogyasztó érdekével is; ha ezzel ellenkezik, ellenkezik a társadalom érdekével is.

BASTIAT, ki a legerősebb dialektikával bizonyította e fontos tételt, még egy más okoskodással is támogatja azt.

Az emberi szükséglet és annak kielégítése közt egy csomó *akadály* merül föl, melyek legyőzése a munka feladatát képezi. Míg az ember megfutja azt a hosszú utat, mely bölcsőjétől sirjához vezet, egy csomó élelemre és ruházatra van szüksége, hogy az éhség és az időjárás zordonsága ellen megvédhesse magát. Az éhség, az időjárás zordonsága mind megannyi akadályok, melyeket le kell küzdenie. Míg az ember nomád állapotban él és maga termeli mindazon javakat, melyek szükségletei kielégítésére alkalmasak, semmi sem zavarja itéletét, és mindig előnynek fogja tartani mind azt, mi ezen akadályoknak, az éhségnek s az idő zordonságának erejét enyhítik. A mint azonban a csere közbe jő és a társadalmi munkamegosztás létrejő, minden ember egy meghatározott ilyen akadálnak, az éhségnek, az idő zordonságának vagy más hasonlónak legyőzésére fordítja munkáját, szóval az egyik buzát, a másik posztót a harmadik más valamit termel. Mindegyik munkájának haszna ez akadály legyőzésében áll, de lassanként mindegyik megszokja azt az akadályt, ez esetben az éhséget vagy az idő zordonságát olyannak tekinti, minek fentartását és megélhetését köszöni. A csere megzavarja az emberek elfogulatlan itéletét s a míg azelőtt, míg mindenki maga állította elő a maga szükségleteit, mindenki nagyon jól érezte, hogy az akadályok erejének enyhítése csak hasznára lehet, most mindazok, kik valamely meghatározott akadály legyőzésével foglalkoznak, ez esetben a buza és posztó termelői, veszélyt fognak abban látni, ha ez akadályok, ez esetben az éhség és hidegség ereje enyhül, mert akkor kevesebb buza és kevesebb ruha kell az emberiségnek.

A termelő érdeke tehát ebben a példában az, hogy az akadályok, melyek az emberi szükségletek kielégítése elé gördülnek, minél nagyobbak legyenek. Ez akadályok minden enyhítése, történéjék, ez akár belföldi, akár külföldi verseny útján, ellenkezik a termelő érdekével, de megfelel a társadalom érdekének, mert a termelő csak annyiban képviseli azt, a mennyiben a fogyasztó érdekével nem ellenkezik.

3. A termelés mint a fogyasztás próbaköve.

Minden fogyasztás csak úgy igazolható a közgazdaság szempontjából, ha újabb termelésnek szolgál alapul. Csak a termelésnél hasz-

nált anyagok és eszközök fogyasztása, s a termékeny emberek fenntartására szolgáló élelem, ruházata, lakás fogyasztása nevezhető *termékeny* fogyasztásnak. Minden a termelést elő nem mozdító fogyasztás, *meddő* fogyasztás, vagy mint közönséges nevezik, *fényűzés*.

A fényűzés a művelődés különböző fokain más és más irányban nyilvánul.

Alacsony cultura mellett a fényűzés főleg az ételek és italok nagy számában, nagy lakomákban és dorbézolásokban, nagy számu cselédségben, külső csillogásban, drága ruházatban jelentkezik. Az ember általában rosszabbul él, egyes alkalmakkor azonban szívesen pazarol el annyit, mennyit különben hónapok alatt nem költött el. Ilyen civilisatió mellett virágzik legjobban a vendégszeretet, mely tulzásaiban is erény, de csak egy barbár cultura érénye. A nagy lakmározások, az ételek és italok pazar bősége alatt roskadozó vendégségek ma is jellemzik társadalmi életünket. Nagy hátrányára a társas élet kifejlődésének. A míg a művelt külföldön egy eszeze thea, s egy kis hideg hus mellett minden este összejönnek a jobb osztályok tagjai vidító szórakozásra, s olykor tanulságos eszmececsére, nálunk minden ilyen érintkezés lehetetlen azon álszemérem következtében, hogy senki nem merné erszényéhez mért egyszerűséggel fogadni vendégeit. Az egészben szegényes életmód mellett ki-kitörő és tékozlásig menő dorbézolással még léptenyomon találkozhatunk kisebb városokban és magyar fürdőhelyeinken, főleg ha zeneszó mellett buzdúl föl a lelkesedés. A cigányzene határtalan kedvelését rendszeren nemzeti sajtáságnak szeretik felmutatni. Én inkább csak egy civilisationalis fokot látok benne. Romániában az oláhok ép úgy „mulatnak“ a cigányoknak majdnem ugyanazon nótái mellett mint mi.

Hanyagló cultura mellett szintén a dorbézolásban és pompaházaszatban mutatkozik a fényűzés, csak hogy mesterkéltbb és természetellenesebb formában. A pávanyelves ebédek; a felolvasztott gyöngyökkel drágitott bor; a ruházatnak oly gyakori változtatása, hogy még az étkezést is meg kell a miatt szakítani, — ez a fényűzés képezi ez izlés legjellemzőbb nyilatkozatait.

Az egészséges és fejlődő cultura fényűzése részint abban mutatkozik, hogy a szellemi élvezeteknek előnyt ad az anyagiak felett, részint abban, hogy magában az anyagi élvezetekben nem a külső csillogást és hivalkodást, hanem a kényelmet és tisztaságot keresi.

Minél műveltebb valamely nép: annál nagyobb szerepet játszik fényűzésében a tudomány és művészet; annál egyszerűbben, de jobban étkezik és ruházkodik; annál többet költ lakásának nem csak csinjára, de egészségére is. A közép- és ó-korban nagy lakmározásokat csaptak, de ételeik sokkal kevesebbet szolgáltattak az egészségnek mint a mi egyszerű táplálékunk. Selyemben és bársonyban jártak, de nem ismerték az inget, pedig a vászon alsó ruha a tisztaság és egészség első feltétele. A lakások végre ma nemcsak szebbek és szellősebbek, de sok egyéb a tisztaságot előmozdító kényelemmel, jó világítással, vízvezetékkel és fürdőkkel dicsekedhetnek. Mindezen fényűzés inkább az állandóbb használatra mint a könnyen elfogyasztható tárgyakra irányul, és ép azért sokkal jobban megegyezik a takarékoság szellemével mint minden más cultura fényűzése. Gyakran fogjuk látni az életben, hogy igen takarékos, majdnem fősvény emberek rendkívül tisztán öltözködnek és laknak, míg ellenben igen bőköltő emberek elhanyagolják ruházatukat és lakásukat. A magasabb cultura fényűzésének legnemesebb vonása végre az, hogy nemcsak egyes osztályokra, hanem az egész népre kiterjed. Legjobban láthatjuk ezt akkor, ha megtekintjük azon óriási gyarapodást, melyet műveltebb országokban a legfőbb élelmi szerek, a buza és hús fogyasztása mutat, s a mely főleg az ocsóbb osztályok javára esik. A modern cultura legszebb oldala éppen abban rejlik, hogy a szegényebb osztályok aránylag többet nyernek általa mint a felsőbbek, s ha szegénységüket ma még is jobban érzik, azt főleg nagyobb műveltségüknek, felébredt öntudatuknak kell tulajdonítani.

A fényűzés s a gazdasági haladás e szoros összefüggése lebeghetett homályos sejtelem gyanánt azok előtt, kik a multban még elméletileg is akarták igazolni a *meddő fogyasztást*. Azt az okoskodást, melyet e mellett felhoztak, hogy tudniillik a fogyasztó kényeret ad a munkásnak, kellő értékére szállítottuk le egy korábbi, a tőkéről szóló fejezetben. A termelő és nem a fogyasztó ad a munkásnak kényeret. A meddő fogyasztó értékeket semmisít meg, s legfőlegb egyszerű segíti elő a termelést, a takarékos ellenben tőkékkel gazdagítja a társadalmat, melyek minden további termelést gyámolíthatnak.

Igy tekintve tehát a fényűzés meddő értékfogyasztás, mely föltétlenül megrövidíti a termelést. Tényleg azonban még sincs ugy,

mert a fényűzés közgazdasági szempontból is igen nagy szolgálato-
kat tehet. Hol rejlik a látszólagos ellenmondás kútfeje?

Mondottuk, hogy csak az a fogyasztás felel meg a közgazdaság
érdekének, mely termelésre szolgál. A fényűzés általában és közvet-
lenül nem mozditja elő a termelést, de bizonyos esetekben legalább
közvetve szolgál mégis a termelésnek. S mikor történik ez? Akkor,
midőn a fényűzés oly irányban tágitja az ember szükségleteit, mely
az emberi lét magasabb céljaival összhangban van. Minden fényűzés
terjeszti az emberi szükségletek körét s ezzel a vágyat azok kielé-
gítésére, az igyekezetet és erőfeszítést azok elnyerésére, szóval min-
den fényűzés fokozza bizonyos fokig az ember munkaerőjét. Ezért
helyesli még J. St. MILL is a fényűzést barbár népeknél, mint a
különbben szendergő munkaösztön hatalmas ébresztőjét. De ha ez
igaz is, nem minden fényűzésnek lehet tartósan ily üdvös hatása.
A dorbézolásban és természetellenes élvezetek hajhászatában nyilván-
uló fényűzés előbb-utóbb sorvasztólag hat az idegekre és eltom-
pitja az ember minden nemesebb törekvését. Az a fényűzés ellen-
ben, mely az ember *egészségi* és *szellemi* szükségleteinek tágitásá-
ban, a jobb táplálkozásban, a megfelelőbb ruházkozásban és tisztes-
séges lakásban, a lelkének magasabb célok és erkölcsi eszmények
íránt fogékonyságot kölcsönző tudományban és művészetben győke-
rezik — ez a fényűzés nemcsak fölébreszti az embernek különben
szendergő munkaösztönét, hanem egyszer fölébresztve azt, folyton
ujabb és újabb tápot is ad annak.

A modern fényűzésnek az emberi természet nemesebb ösztö-
nein alapuló nagyfontosságú szerepe leginkább ott ötlük szemünkbe,
hol valamely nép már elhagyott egy alacsonyabb kulturai fokot, de
még nem ért el teljesen egy magasabbat, szóval ott, hol az egész
nemzeti élet egy nagy *átalakulásban* vajudik, mint ezt ma hazánk-
ban láthatjuk.

Minden magasabb cultura többet termel és többet fogyaszt,
mint az alacsonyabb cultura. Számtalan oly szükséglete van a mo-
dern embernek, melyet a barbár nem ismer, de viszont hasonlitha-
tatlan több munkát is végez az, mint emez. A fejlődés rendes me-
nete az volna, hogy az ember előbb többet termeljen s azután
fogyasztson is többet. Tényleg azonban a fejlődés egy circulus vi-
tiosus, melyben a gyarapodó szükséglet nemcsak okozat, hanem
igen gyakran ok, a magasabb erőfeszítésre készítő ösztön. A ma-

gasabb cultura nagy szorgalma és munkássága tiszteletre és bámulatra ragadhatja az alacsonyabb cultura népeit, de a mi által e magasabb cultura hódít, megveszteget, az nem a termelés gazdagsága, hanem a fogyasztás bősége, az új, eddig nem ismert élvezetek serege. Az új élvezetek olthatatlan szomja megrontja a társadalom nagy részében a háztartás mérlegét, és sehol annyira, mint a középrendben, mely egyrészt fogékonyabb az élvezetekre, mint az alsóbb osztály és másrészt kiadásaiban mindig közelebb jár jövedelme korlátaihoz, mint a felsőbb rendek. S e pusztulás láttán félelem szállja meg a legjobbak szívét, mert kevesen tudják, hogy csak egy szükségszerű átmenetnek minden convulsiói daczára is emelkedésre vezető válságában élnek.

A *jövedelem tágitása*, a munka és kereset megbecsülése minden tisztességes alakjában segíthet itt egyedül. A munka, de a kereső, szerző munka fokozása az emberiség legnagyobb áldása is, mert egyedül ezzel emelkedhetünk a civilisációnak mind magasabb fokára. A munka erélyét azonban csak a szükségletek tágitásával lehet tartósan és biztosan fokozni. Ha csak több erőfeszítéssel és gonddal járna a magasabb cultura, melyik népet tudná akkor magával ragadni különben feltartóztathatatlanul előretörő árja? Bironynyal egyet sem! De a magasabb cultura több élvezettel is jár. Élvezetekkel, melyek megvesztegetik az önzőt, ki azokat meg akarja szerezni magának; élvezetekkel, melyek nem hagyhatják érintetlenül az önfeláldozó családapa szívét, ki meg akarja azokat hódítani szerettei számára; akár azért, hogy valódi szükségleteket elégítsen ki, akár azon nem kevésbé hatalmasan ösztönző látszat kedvéért, hogy az övéi se nélkülözzék azt, a miben más hozzá hasonlók dús-kálkodni látszanak. Az igazi és képzelt szükségletek; a durva önzés és önfeláldozó szeretet; a vastag érzéki élvhajhászat és a nemes szellemi és erkölcsi ösztönök kielégítése: az emberi érzések és indulatok egész skálája egyformán közreműködik arra, hogy az emberiség szükségletei körét, költekezésének tényezőit, gyarapítsák, hatványozzák. Ily körülmények között a kiadások és bevételek egyensúlya sokszor félrebillen, s az egyensúly megzavarása sok szomorú catastrophával jár. De másrészt kétségtelen, hogy csak ilyen erős és fájdalmas sarkantyúk hajtják előbbre az emberiséget. Az egyszer megszokott élvezetekről ki sem tud többé lemondani, s ha azok nyo-

morba taszitanak igen sokat, rendkívüli erőlyt kölesönöznek még többnek, megacézolva a következő nemzedékek idegeit.

Ilyen átalakulásban látjuk ma hazánkat is, s a mi itt segíthet, az nem a szükségletek egyoldalú korlátolása, hanem a munka, a kereső és szerző munka minél nagyobb kifejtése és minden tisztességes alakjában való megbecsülése. Azt az embert, ki többet költ, mint keres, soha nem fogja védelmezhetni a közgazdaság. Azzal azonban, hogy kiadásainkban megmaradunk apáink egyszerűségében, szintén nem segítünk a bajon, ha vagyonunk hasznosításában és földjeink megmivélésében is ott maradunk, hol apáink voltak. Az embernek igyekezni kell mindig többet és többet termelnie, azaz keresnie, mert csak így fedezheti önmagának és családjának fizikai és erkölcsi szükségleteinek mindig táguló körét. Csak így felel meg kötelességének önmaga, családja és az emberiség iránt. Az emberi szükségletek folytonos tágulásában, más szóval a termelés bővítésében rejlik minden emberi haladás.*)

*) A fényűzés e szerepének behatóbb méltatását hazánk szempontjából másd szerző munkájában: *A társadalmi deficit*, Budapest, 1881. Kilián Frigyes.

II. RÉSZ.

A JAVAK FORGALMA.

I. FEJEZET.

A F O R G A L O M.

I. Csere és szállítás.

A fogyasztás a termelés végcélja. Mielőtt azonban a javak a termeléstől a fogyasztásig jutnának, egy nagy utat kell megtenniök. Minél fejlettebb a gazdasági élet, szóval minél nagyobb a munkamegosztás, annál kevesebb termelő fogyasztja önmaga termékeit, annál távolabb esik egymástól ugyanegy termék termelése és fogyasztása, annál bonyolultabbak azon tünemények, melyek a termelést és fogyasztást közvetítik. E tünemények összessége képezi a forgalmat.

Hogó forgalom keletkezhecsék, arra nézve legalább két ember megegyezése kívántatik az egymás birtokában levő javak cseréje iránt. Igaz ugyan, hogy a csere nem az egyetlen mód, melyen javakat szerezni lehet, mert hiszen elég példa van arra, hogy valaki ingyenes ajándék, család vagy erőszak útján jut vagyonhoz. De ha a csere nem is az egyetlen természetes vagyonszerzési mód, mindenestre a leggyakoribb, és az egyetlen, mely a közgazdaság körébe vág. A társadalmi élet, úgymond CHERBULIEZ igen találóan, a kölcsönös cserék szövete, melyre csak itt-ott vet egy kis himzést a nagylelkűség és ejt némi szakadást a zsarolás.

De a megegyezéssel a csere iránt még nincs befejezve a forgalom. Ahhoz szükséges még annak megvalósítása, az illető javak kölcsönös átadása, esetleg szállítása. Az átadás vagy szállítás követheti vagy megelőzheti a csere iránti megegyezést. Az elsőre például szolgálhat a kereskedő, ki a vevő által kialakított portékát utólag elküldi és annak árát fölveszi. A másodikra például szolgálhat a gyáros, ki jószágait egy kereskedőhöz bizományba küldi, és azok árát csak azután követeli, midőn a kereskedő azokat el-

adta, sőt az ár magasságát is attól teszi függővé, többet vagy kevesebbet sikerült-e a fogyasztó közönség kezeibe juttatnia. Magában véve azonban sem a csere iránti megegyezés, sem a szállítás nem képez forgalmat. Így ha a kereskedő csak bizonyos föltét alatt tudott eladni, de ez a föltét be nem következett; — ez esetben volt ugyan megegyezés a csere iránt, de még sincs forgalom, mert hiányzik az átadás vagy szállítás. S viszont, ha a gazda távol fekvő földjeinek termékeit saját kocsiján haza szállítja — ez esetben ismét történt ugyan szállítás, de még sincs forgalom, mert hiányzik a csere. A forgalomhoz tehát kettő kívántatik: megegyezés a csere iránt, és annak tényleges megvalósítása átadás vagy szállítás által. Röviden mondhatjuk tehát: a csere és szállítás.

A forgalom e kettős nyilvánulásán alapszik a forgalmi iparok megoszlása egyrészt oly iparágakra, melyek főleg a cserével foglalkoznak, minők a kereskedés és banküzlet — és másrészt oly iparágakra, melyek főleg a szállítással foglalkoznak, minők a különböző közlekedési vállalatok: fuvarozó, hajózási vagy vasuti intézetek, posták és távirdek. Noha azonban az egyes iparágak főleg a forgalomnak egyik alakjában jelenkeznek, s majd csupán a csere, majd csupán a szállítás közvetítőinek látszanak, a forgalom másik nyilvánulásának, persze kisebb mérvben, szintén eleget tesznek. Így a kereskedés és banküzlet cseréje mellett mindig ott szerepel az átadás pénzben, értékpapirban vagy más javakban; míg a közlekedési vállalatok szállítása mellett ott szerepel a csere, a mennyiben ez intézetek bizonyos kikötött díj mellett helyváltoztatási szolgáltatokat nyújtanak. Szóval minden esetben azt tapasztaljuk, hogy csere és szállítás csak együttvéve képeznek forgalmat.

II. FEJEZET.

A Z É R T É K. = *viszonylat*

1. Az érték fogalma.

A forgalomban, cserében jutunk először az érték tiszta fogalmához. Megtaláljuk ugyan más körülmények közt is, de csak úgy, ha azok viszonylatot képeznek, és így legalább eszmeileg cserére vezethetők vissza. Ha például valaki tűzvészben két dolog *A*. és *B*. közül csak egyet menthet, azt fogja választani, melyet értékesebbnek tart. E választás azonban összehasonlítást és így legalább eszmeileg cserét, vagyis viszonylatot föltételez. Az érték tehát viszonylat, mert bármely jószág értékét csak más jószágban tudjuk kifejezni. Így mondhatjuk, hogy *A* ugyanannyit, többet vagy kevesebbet ér mint *B*, hogy *A*-ért megkapom *B*-t, vagy azonkívül még valamit, vagy annál valamivel kevesebbet; de a nélkül, hogy valamely más jószághoz ne viszonyítanám, nem vagyok képes *A* vagy bármely más jószág értékét meghatározni.

Mennyire viszonyos fogalom az érték, legjobban mutatja az, hogy midőn e szót elvontan s látszólag abszolút értelemben használjuk, alattomban akkor is viszonylatot fejez ki. Így pl. midőn azt mondjuk, hogy valakinek vagyona nagy értéket képvisel, noha általános kifejezéssel élünk, mégis viszonylatot, cserét jelölünk, mert alpjában azt mondjuk, hogy az illetőnek vagyonaért sok más tetszés szerinti jószágot lehetne cserébe kapni.

Hogy viszonylatot jelölő fogalmakat elvontan s absolute is szoktak alkalmazni, arra elég példát találhatunk. Így e szó hatalom mindig csereviszonylatot fejez ki, a mennyiben e szóval az erők bizonyos viszonyát jelöljük, s mindannak daczára használjuk elvontan és önállólag, noha senki sem lehet hatalmas magában, hanem csak más gyöngébbhez viszonyítva.

Az értéknek imént kifejtett természetéből következik, hogy általános értékelkedés teljes lehetetlenség, jobban mondva: ellenmondás. Ha pl. *A* emelkedik *B*-hez képest, akkor *B*-nek hanyatlania kell *A*-hoz képest, de *A* és *B* nem emelkedhetik vagy csök-

kenhetik ugyanegy alkalommal egymás irányában. S a mi áll két mennyiségről, az áll többekről is. De ha a javak nem is emelkedhetnek vagy csökkenhetnek mind egyszerre egymás irányában, emelkedhetik vagy csökkenhetik a javak bizonyos mennyisége más javak irányában. Nevezetesen emelkedhetik vagy csökkenhetik a javak értéke az arany vagy ezüst értéke irányában, más szóval emelkedhetik vagy csökkenhetik a javak ára. Mert az ár nem más mint az érték pénzben kifejezése. S a míg a javak értékének általános emelkedése vagy csökkenése egyszerűen képtelenség, az utóbbi, t. i. a javak árának egyetemes emelkedése vagy csökkenése csakugyan gyakrabban fordul elő.

Az érték természetéből folyik még egy fontos következés. Ha két jószág értéke változást szenved, úgy az vagy arra vezethető vissza, hogy az egyik emelkedett, vagy arra, hogy a másik csökkent. Pl. tegyük föl, hogy a gabona ára fölment. A legtöbb ember csak a gabona megdrágulásának fogja a magas árt tulajdonítani, pedig az értékváltozás eredhet onnan is, hogy a pénz olcsóbbá lett, tehát a pénz értéke lejjebb szállt.

2. Az érték elemei.

} *hasznosság*
szociális jelszavak

Az érték a cserében nyilvánul, s azért itt a csere indokaiban, vagyis azon körülményekben kell keresnünk az érték magyarázatát, melyek a cserét kívánatosá teszik és megvalósítják.

Minden érték először is keresletet feltételez, különben nem lehetne érte valamit cserébe kapni. De miért keresletet? Mert van bizonyos emberi szükséglet, melynek fődözésére alkalmas. Szóval hasznos.

Másodszor minden kereslet kínálattal jár, és pedig egy szintén hasznos jószág kínálatával, melynek átengedése az illető részről áldozatot képez, a melyre senki nem szánná magát, ha a keresett jószágot minden erőfeszítés nélkül megkaphatná. Hogy tehát valamely jószágot cserébe adni lehessen, elkerülhetlenül szükséges, hogy annak megszerzése bizonyos fáradsággal járjon

Tehát e két körülmény, hogy t. i. az illető jószág bizonyos szükségletet kielégítsen, s megszerzése bizonyos fáradsággal járjon — e két körülmény képezi az érték elemeit vagy feltételeit. Az első körülmény subjectív, mely csupán a cserétől, egyéni felfogás-

szociális magyarázat
előzetes szükséglet

tól függ; a második objectiv, mert bizonyos anyagi, a cserétől, egyéni szükséglettől egészen független föltételektől függ.

Ily anyagi körülmény, melynél fogva az értékes dolog csak áldozat árán szerezhető meg — kettő van. Az egyik a jóság korlátolt mennyisége, a másik a megszerzésére szükséges munka. E két körülmény a legtöbb cserében összeesik és egyet képez, a mennyiben a második fenforgása az első föltételezi, s az első hiánya a másodikat kizárja. A munka által előállítható jóság mindig korlátolt mennyiségben létezik csak, minthogy maga a munka is korlátolt. De másrészt mégis vannak javak, melyek korlátlan mennyiségben léteznek, és mégis csak bizonyos fáradtsággal szerezhetők meg, pl. a víz folyamokban.

Igen gyakran majd a javak korlátolt mennyiségét vagyis ritkaságát, majd ismét az előállításukra szükségelt munkát állítják oda az érték közvetlen föltételül. Pedig ezek — mint láttuk — csak a közvetett okok. Az érték közvetlen oka egyrészt az illető jóság *hasznos volta*, vagyis a kielégítés, melyet a jóság nyújthat, a vágy, melyet ébreszt; s másrészt azon *kényszerűség*, melybe jutnánk, ha azt nem csere útján kellene megszereznünk. A cserélő igen keveset törődik azzal, vajjon az illető jóság korlátolt vagy korlátlan mennyiségben létezik-e, munkával állítottatott elő vagy más-ként keletkezett-e. A mi őt érdekli, az csupán a szükséglet, melyet kielégít, s áldozat, melybe megszerzése kerül.

Az érték e két eleme azonban nem gyakorol egyenlő befolyást annak alakulására. Rendes körülmények közt ugyanis nem a szükséglet nagysága, hanem a *megszerzés nehézsége* az, mi úgyszólván egyedül szabályozza az értéket. A kenyér az éhezőre, az orvos segélye a halálos betegre nézve bizonynyal égetőbb szükségletet elégít ki, mint egy gyémánt ékszer a leghiúbb asszonynál, s mégis a kenyér, az orvos segélye kisebb értéket képeznek, mint a gyémánt ékszer, mert megszerzésük kevesebb áldozattal jár.

Vannak mindazáltal esetek, hol egyedül a *szükséglet mérve* határozza meg a jóság értékét, nevezetesen akkor, midőn az illető jóságot kevés helyütt vagy épen csak egy embernél lehet megszerezni. Ellenségtől körülzárolt várban vagy vasuti vendéglőben, ha maga a hatóság nem intézkedik, minden jóság ára főleg attól fog függni, mily nagy az a szükséglet, melyet az illető jóságok kielégítenek, és pedig annál nagyobb mérvben inkább, minél kevesebb

kézben központosulnak a javak. Egészen a szükséglet mérvétől fog függni a javak értéke, ha azok egy kézben fekszenek, szóval, ha azok monopoliuma teljes. Így pl. csupán a szükséglettől függ a dohány és szivarok ára ott, hol az állam e czikkeket maga gyártja és idegen dohány behozatalát egészen meggátolja.

De már ebből is látjuk, hogy a szükséglet mérve csak kivételkép, verseny híján, szabályozza az értéket. A legtöbb esetben a megszerzés nehézsége képezi a döntő elemet. S már itt találkozunk azon nagy közgazdasági tétel csirájával, melyet RICARDO állított föl először, és CHERBULIEZ és CAIRNES fejtettek ki egész világosságában, hogy t. i. a javak értéke átlag a termelési költségektől függ. E tantételnél sok ugyan a megszorítás és kivétel, mint azt később látni fogjuk, de így is egy újabb bizonyosságát képezi ama sokszor félreismert s általunk már hangsúlyozott igazságnak, hogy nem a kereslet, hanem a kínálat a döntő momentum.

Ha a hasznosság szabná meg egyedül a javak értékét, akkor az értékesebb arany, ezüst egyszersmind hasznosabb volna, mint a kevésbé értékes réz és vas, az értékesebb réz hasznosabb, mint a kevésbé értékes vas. Az életben azt tapasztaljuk, hogy a leghasznosabb dolgok kevés értékkel bírnak, s viszont a legértékesebb dolgok csekély mérvben hasznosak. Így a levegő, víz stb. nagyon hasznos, de nem értékes, míg viszont a gyémánt értékes, de nem nagy mérvben hasznos. SAY volt az első, ki SMITH e nézetét: a hasznosság és érték viszonyát illetőleg, megtámadta, s az értéket a hasznosságba helyezte, de RICARDO már ismét visszatért SMITHhez s őt követte. Kétségtelen, hogy a víz hasznosabb, mint a pálinka, a mi nélkül könnyen ellehetne a világ, s hogy a gyémánt nem oly hasznos mint a kőszén, s az arany nem oly hasznos mint a vas. Szóval az érték nem függ egyedül a hasznosságtól. Igaz, hogy ezzel szemben némelyek hasznosság alatt nem azt akarják kifejezni, mit a közönséges életben értünk, hanem valami új fogalmat, pl. a gazdasági jelentőséget. Így tesznek J. B. SAY és ROSCHER. Ily értelemben lehetne mondani, hogy a víz nem hasznos, vagy mint ROSCHER mondhatná, gazdaságilag nem oly *jelentékeny* ott, hol korlátlanul áll rendelkezésünkre, de hasznos a nagy városokban, hol vízvezetéki társulatok csak ellenszolgáltatás mellett adják. De akkor a javak hasznossága nem a kielégített szükséglet mérvétől függ, hanem attól, mit lehet értök cserébe kapni. S ez esetben egy posztó ruha ma kevésbbé

hasznos, mint 100 év előtt, mikor drágább volt; a kenyér kevésbé hasznos mezőgazdasági országban, hol sok a buza, mint iparos országban, hol messziről hozzák; sőt minden ipari javítás lejjebb szállítja a javak hasznosságát, mert előállításuk kevesebb költséggel jár. Így alkalmazva, a hasznosság szó nem fejez ki mást, mint csereértéket, tehát egészen mást, mint a közönséges életben, s akkor csakugyan lehetne mondani, hogy a víz hasznosabb nagy városokban mint falun, a levegő hasznosabb a buvár harangja alatt mint a szabadban, a ruha hasznosabb volt régen mint ma, a kenyér hasznosabb iparos országban mint mezőgazdasági országban, s az iparcikkek hasznosabbak az ipar fejletlen korában mint előhaladott állapotában. S noha igaz, hogy a tudományos kifejezések sokszor eltérnek a közönséges nyelvszokástól, de erre úgy hiszszük, csak akkor van ok, midőn azzal a tudományos nyelvet gazdagítjuk s a fogalmakat tisztázzuk. Azért azonban, hogy egy fogalmat elcserejlünk s a többit összezavarjuk, e czéllal bajos volna a közönséges nyelvszokástól való eltérést igazolni.

3. Az érték mérve.

(A kínálat és kereslet.)

A javak hasznossága és fáradságos megszerzése képezvén az érték föltételeit és elemeit, természetes, hogy ugyanezen mozzanatok gyakorolnak befolyást az érték nagyságára is. Minél hasznosabb, vagyis minél több és fontosabb szükségletet elégít ki valamely jószág, más szóval: minél jobban keresik, annál nagyobb lesz értéke. És minél könnyebben lehet hozzájutni, más szóval: minél inkább kínálják, annál kisebb lesz viszont értéke.

A kínálat és kereslet e törvénye oly természetes, hogy nem csoda, ha a legutóbbi időkig bővebben nem is foglalkoztak vele. A legtöbb esetben nemcsak olybá vették, mint a mely mindent megmagyaráz, hanem olybá is, mely maga semmi magyarázatra nem szorul. Senkit nem tartottak oly tudatlannak, hogy értelmét ne ismerné, vagy oly korlátoltnak, hogy erejét föl ne fogná. Valóságos varázsigenek tekintették és nem tudományos fogalomnak, melyet behatóan meg kellene fejteni. És innen van, hogy nincs közgazdasági tantétel, melyre többször hivatkoznának, és a melyet kevésbé értenének, mint ép a kínálat és kereslet törvényét.

Még a legkiválóbb elmék, így J. St. MILL sem definiálta kel-
lőleg e fogalmakat, habár alkalmazásukat legtöbbször jól kezelte,
és a nem ismeresök által származott téves következtetéseket dia-
dalmasan megczáfolta.

Vizsgáljuk mindenek előtt, mit kell e szavak alatt érteni.
J. St. MILL szerint kereslet: a vásárló erővel párosult vágy bizo-
nyos jószágot megszerezni (effectual demand); kinálat ellenben:
azon javak összessége, melyeket más javakért cserébe felajánlunk.
Szerinte az első: vágy, tehát szellemi tényező; a második: bizonyos
jószágmennyiség, vagyis anyagi tényező, úgy hogy a kettő közt,
mint két különneű mozzanat közt, nem is képzelhető igazi össze-
függés. MILL tévedése vezette a német tudósokat a további téve-
désre, hogy a keresletben két külön elemet különböztessenek meg,
a javak hasznosságát és a vásárlók fizetőképességét.

MILL tévedése azonnal világos lesz előttünk, ha elképzeljük a
csere folyamatát. Egyrésztől keresnek bizonyos javakat. Miben nyil-
vánul ez? A vágyban, melyet a javak bírása támaszt? Bizonynyal
nem. Mert hiszen akkor a koldus, ki palotáért és uradalmakért
sovárog, szintén támaszthatna keresletet. Tehát miben? A vágy
kielégítésére felajánlott javakban, vagyis anyagi dolgokban. A vágy
maga nem képez keresletet, hanem csak a vásárló erővel párosult
vágy. Szóval a keresletben szellemi és anyagi mozzanatok együtt
működnek. Másrészt mit látunk a kínálatnál? Vajjon itt pusztán
csak a felajánlott anyagi javak szerepelnek-e, és nem egyszersmind
az a vágy, hogy azokért cserébe bizonyos más javakat kapjunk?
Mindent összevéve tehát a keresletben csak úgy mint a kínálatban,
anyagi és szellemi tényezők egyaránt járnak közre, és azért termé-
szetes, hogy egynemű, összehasonlítható és egymáshoz viszonyítható
fogalmakat képeznék.

Az eddigiekből egy igen fontos tétel folyik, melyet egész vilá-
gosan csak CAIRNES formulázott, és a melynek ismerete mellett
elkerülhetünk sok súlyos tévedést, melyektől még kiváló újabb
tudósok sem voltak mentek. Mínthogy a kereslet mérvét azon javak
képezik, melyeket cserébe felajánlunk, és a kínálat mérvét ismét
ugyanazon javak, melyeket cserébe átadni hajlandók vagyunk —
természetes, hogy a kínálat és kereslet ezen összege, melyet egyes
ember úgy mint egész nemzet támaszthat, csakugyan egy dolgot
képeznek, két különböző oldalról tekintve. Az egyik nem csökken-

het vagy nem emelkedhetik a nélkül, hogy a másik is ne csökkenne, vagy ne emelkednék. Minden változás, mely az egyiknél mutatkozik, szükségkép átmegy a másikra is.

Hogy világosabban lássuk a tétel helyességét, nézzük meg a csere folyamatát. Mindenki kínálatot támaszt abban, a mit maga termel, és keresletet abban, a mit fogyaszt. Egyszerű cseregazdaság mellett, miben fog tehát állni a kínálat más javakért? A csereben felajánlott javakban. S miben fog állni a kereslet? Nemde, hogy ismét csak a más javakért csereiben felajánlott javakban. Szóval, egy ember vagy közület összes kereslete és kínálata a legbensőbb és oly válhatlan összefüggésben áll, hogy azok közt semmi eltérésnek nincs helye.

E viszonyból folynak azon fontos és félreismeret következtetések, hogy egy nemzet nem termelhet többet mint a mennyit fogyaszthat, szóval, hogy az általános tultermelés eszméje tudományos képtelenség; s hogy viszont egy nemzet sem fogyaszthat többet, mint a mennyit termel, más szóval nem hozhat be többet mint a mennyit kivisz. Egyszerű és mégis gyökeresen félreismeret igazságok, melyekről részben már megemlékeztünk, melyeket egész teljökben azonban csak akkor fogunk megítélhetni, ha előbb a pénz, hitel és főleg a nemzetközi csere elemeivel is megismerkedtünk.

A tévedések kútfeje egyszerűen abban rejlik, hogy a kereslet és kínálat tüneményei lényegesen különböznek egymástól, ha összesegükben és egyes tárgyakra való irányulásukban tekintjük. Egyes tárgyaknál, pl. gabonánál, húsnál stb. előfordulhat, sőt rendszerint van is mindig eltérés kínálat és kereslet közt; és ebből jutottak arra a téves következtetésre, hogy az egy nemzet által támasztott összes kereslet és összes kínálat közt szintén lehetne eltérés. S ez mind onnan van, hogy a kínálat és kereslet fogalmát mindeddig mélyebben nem kutatták, és még azt sem vették észre, hogy ezen fogalmak más és más viszonyok közt mást jelentenek, más eszmkörre vonatkoznak, mint azt mindjárt látni fogjuk.

Kínálat és kereslet *egyes* tárgyaknál nem áll egymással belső összefüggésben. Itt növekedhetik az egyik, a nélkül hogy a másik hasonló változást tanusítana. A legtöbbször nem is egyeznek meg egymással. Hol az egyik, hol a másik van túlsúlyban, s e változások megfelelő változásokkal járnak az árban. De mit jelent az, hogy

a kínálat nagyobb, kisebb vagy ép olyan, mint a kereslet? Kínálat és kereslet az ár szerint változnak. A kínálat és kereslet nagysága tehát csak az árhoz viszonyítva határozható meg. De miféle *árhoz* viszonyítva?

Eddig kínálat alatt értettük a cserébe följánlott javakat, kereslet alatt a cserébe följánlott vásárlási erőt és nem a keresett javak mennyiségét. Mihelyt azonban a keresletet az árhoz viszonyítjuk, a keresett javak mennyisége is szolgálhat a kereslet mérveül, sőt egyszerűbb és használtabb mérvet is fog szolgáltatni. Egyes tárgyra vonatkozólag tehát kereslet alatt igen is érthetjük a keresett javak mennyiségét bizonyos meghatározott ár mellett. De azért a keresett javak mennyisége nem valami független dolog a kereslő vásárlási erejétől, hanem csupán annak öszszszerűbb kifejezése. Kereslet vásárlási erő nélkül egyszerűen nem kereslet. Így tehát egyes tárgyak szempontjából kínálat és kereslet egyensulya alatt érthetjük azt, midőn valamely *meghatározott ár* mellett a kínált és keresett javak mennyisége egymást fedi.

Kérdés már most, hogyan állapítjuk meg az árt. Vagy egyes esetre vagy hosszabb tartamra való tekintettel. Mondhatjuk, hogy valamely piacon több buzát kerestek mint kínáltak, vagy hogy hosszabb időn át nagyobb volt a kereslet a húsban mint a kínálat. Az első esetben a *piacon folyó árt* értjük, és az esetben azt akarjuk mondani, hogy voltak emberek, kik az adott ár mellett több buzát is vásároltak volna, mint a mennyit piacra hoztak. (MILL szerint minden piaci ár kiegyenliti a keresletet és kínálatot, tényleg azonban nincs úgy.) De ha a kereslet és kínálat viszonyát hosszabb időre akarjuk kimutatni, akkor nem vehetjük e hosszabb időn át mutakozó árt zsinórmértékül. Mert ha azt mondjuk, a vasra hosszabb időn át nagyobb volt a kereslet mint a kínálat, nem azt állítjuk, hogy a folyó ár mellett keresnek több vasat, mint a mennyit piacra hoznak, mert hiszen akkor azonnal fölebb ment volna e folyó ár, és megtörtént volna a kiegyenlítés. Tehát valami más árt kell értenünk, a melyet ismét nem lesz nehéz felismernünk, mihelyt a fönnebbi szavak értelmét kissé behatóbban vizsgáljuk. Ha azt mondjuk: a vasra hosszabb időn át nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat, azon véleménynek adunk kifejezést, hogy a fogyasztók több vasat is vettek volna, ha a tényleges ár megfelelőbb, ebben az esetben alacsonyabb lett volna. Viszont ha azt mondjuk, a búzá-

ban hosszabb időn át nagyobb volt a kínálat mint a kereslet, azon nézetünknek adunk kifejezést, hogy a termelők több búzát is adtak volna el, ha a tényleges ár megfelelőbb, ebben az esetben magasabb lett volna.

A míg tehát korább, midőn rövidebb időről és egyes helyekről volt szó, a tényleges ár mellett hasonlítottuk össze a kínálatot és keresletet; midőn hosszabb időről és nagyobb területről van szó, nem valamely tényleges árnál hasonlítjuk össze a kínálatot és keresletet, hanem egy *képzelti árnál*, melyet az ezernyi hullámzatoknak és zavaró okoknak kitett tényleges árnál megfelelőbbnek, más szóval a természetes vagy normalis árnak tartunk. Így jutunk az érték két legfontosabb fajához: a *piaczi* értékhez és *természetes* értékhez, melyekről egyenkint fogunk megemlékezni.

4. A természetes érték.

Természetes érték rendszeres és állandó termelést tételez föl. Korlátolt mennyiségű és tetszés szerint nem szaporítható tárgyak pl. egy művész képe, nem bírhatnak természetes értékkel. Mert ha ha van is átlagos árak, annak hullámzásai nem vezethetők vissza határozott szabályokra. Egy rendszeresen és állandóan termelt tárgynál azonban az árak minden változásai daczára bizonyos törvényszerűséget tanúsítanak. Így nem lehetnek sem túlmagasak, sem túlalacsonyok; mert mindkét esetben ellenkező erők jönnek mozgásba, melyek az egyensúlyt helyreállítják.

Ha tehát átlagos ár még nem is képez természetes árt, oly jószágoknál mindazonáltal, melyeket rendszeresen és állandóan termelnek, az átlagos ár szabály szerint természetes ár, főleg ha nagy mennyiségre terjed ki. E mennyiség rendszerint kisebb az ipari cikkekénél, nagyobb a mezői termékekénél, legnagyobb az állatiaknál, mert hovatovább mindig több a zavaró körülmény.

De a természetes ár nem valami állandó. Csak addig az, míg a termelési költségek nem változnak. A központ tehát, mely körül a piaczi ár ingadozik, maga is mozog, és pedig hanyatló irányban az ipari cikkekénél, emelkedő irányban a mezői és még inkább az állati termékekénél.

A természetes (SMITH, RICARDO: natural, MILL: necessary CAIRNES: normal) érték függ a termelési költségektől. De ez nem

Termelési költség = átlagos a földművelés, munka és fölkészítés

az egyedüli. Nemzetközi cserében maga MILL sem tartja elégnek: meglátjuk, hogy a belföldiekben sem.

Hallgassuk meg mindenekelőtt MILL-t, hogyan fejti ő ki a természetes értéket. MILL szerint a termelés legfőbb, majdnem egyedüli eleme: a munka, melyet a termelő tőke szempontjából a munkabérrel lehet helyettesíteni. S habár igaz, hogy a munkán kívül egyéb is szükséges a termeléshez, nevezetesen az anyagszerek és szerszámok, de másrészt ezek ismét munkából és tőkéből keletkeztek, úgy hogy azok értéke ismét a termelési költségtől, végelemzésben tehát a munkától függ. Valamely szövet termelési költsége tehát nem függ egyedül a szövetért közvetlenül kiadott munkabértől, hanem azon munkabértől is, melyet a szövethez szükséges fonalakért, a munkaszerekért és az épületekért, melyekben mind ezeket előállították stb. stb., kiadtak . . . Ennyit a munkát illetőleg. Ámde van a termelésnek egy másik szükséges eleme: a tőke, s minthogy e tőke a megtartóztatás eredménye, kell, hogy az előállított termék vagy annak értéke elégséges legyen nemcsak a munka megjutalmazására, hanem mindazok megjutalmazására, kik a különböző munkabért előlegezték. E jutalom képezi a profitot, a tőkenyereséget . . .

És más helyütt: A termelési költség áll állandó és esetleges elemekből. Állandóak: a munkabér és tőkenyeresség. Esetlegesek: az adó s azon költségek, melyeket a termelési eszközök némely hiányai okoznak . . . Eddig MILL.

Ez volt eddig az uralkodó felfogás a termelési költség dolgában. Meg fogjuk azonban látni, hogy az elmélet egész hibás alapon nyugszik, ellentmond önmagának, és hamis világításba helyezi a termelés és forgalom legfontosabb mozzanatait.

Egyet mindenek előtt ki kell emelnünk, s ez az, hogy nincs két oly közgazdasági fogalom, mely nagyobb ellentétben állana egymással, mint a költség és a költség megtérülése; más szóval az *áldozat*, melyet a termelésnél hozunk és a *jutalom*, melyet érte kapunk. Minden gazdasági haladás abban áll, hogy e két jelenség arányát megváltoztassa, csökkentve az áldozatot és gyarapítva a jutalmat. Költség és jutalom tehát annyira ellentétes fogalmak, hogy kis költség mindig nagy jutalmat, nagy jutalom mindig kis költséget föltételez. Az eddigi elméletben azonban a költség egyenlő

volna a munkabérrel és tőkenyerességgel, az áldozat egyenlő a jutalommal.

A legfontosabb téves következtetés, mely az elméletből ered, abban áll, hogy bármily nagy lenne is a gazdasági haladás, bármennyire emelkednék is a termelés bősége a ráfordított áldozat arányában, végelemzésben még sem mutatkoznék különbség az áldozat és a jutalom arányában. Költség és jutalom egy lévén ezen elmélet szerint, mihelyt a gazdagabb és nyereséges termelés nagyobb munkabérre és tőkenyerességre vezet, maga a termelés költsége is emelkednék. Szóval a leggazdagabb természeti kincsek fölfedezése, a legbőségesebb termeléssel járó ipari találmányok meghonosítása nem csökkentené a termelés költségét, mihelyt a munkabér és tőkenyeresség szintén emelkednék. Pedig hát a gazdasági haladás, a különböző foglalkozások termékenységének gyarapodása ép abban nyilvánul, hogy kevesebb fáradság és megtartóztatás, kevesebb munka és tőke után, minél nagyobb jutalmat, minél nagyobb bért és nyereséget ad.

Hogyan vehették tehát mindeddig a munkabért és tőkenyerességet, melyek a termelés jutalmát képezik, termelési költségnek, a mi a termelésért hozott áldozatot képviseli?

A magyarázat igen egyszerű. A *közgazdasági* nézetek kiindulási pontját a *magán gazdaság* és rendszerint a tőkésék, termelők és kereskedők felfogása képezte. És a tőkés szempontjából, az iparos és gyáros szempontjából az általa fizetett munkabér és a tőkenyeresség, melyről a termelés folyama alatt lemondott, csakugyan áldozatot, költséget képvisel. De ugyanaz a munkabér jutalom a munkásra nézve, ki azt kapja. A magán gazdaság, a tőkés szempontjából tehát a munkabér igenis áldozat, költség, de a közgazdaság szempontjából a munkabér jutalom is, és így nem képezheti a költséget, mely mindig áldozat.

És nem kell hinni, hogy ezen hibás elméletnek nincs nagy gyakorlati hatása. A védvamos okoskodás utolsó védbástyáját a *termelési költségek különbsége*, más szóval a munkabér magassága képezi. Az amerikai ültetvényes Angliával szemben, az angol kőszén- és vasbánya-tulajdonos a szárazfölddel szemben mind a munkabér magasságára utalnak, és ennek kiegyenlítését tekintik az egészséges verseny alapkövének. Pedig a munkabér annyi, mint jutalom, más szóval, a termelés eredménye, következménye, és nem előzmé-

nye. A munkabér magassága tehát nem akadály a termelésnek, mint az eddigi elméletből következtetni lehetne; hanem ellenkezőleg bizonyítéka annak, hogy az illető foglalkozás termékenysége magas fokon áll. Ha egyszer Amerika talaja, Anglia szén- és vasbányái, Magyarország földje kimerülne, alacsony lesz a munkabér is, anélkül hogy annak a termelő örvideni fogna. A magas munkabér ép úgy nem lehet a termelés akadály, mint a hogy nem akadályozhatja foglalkozásában a hirneves, vagy ügyes orvost és ügyvédet magas tiszteletdíja, és nem károsítja meg őket az alacsonyabb tiszteletdíjjal megalégedő, de szerényebb versenytársal szemben. S hogy e felfogás csakugyan a termelő önzésében leli kulforrását, legjobban mutatja az, hogy a nemzeti jövedelem három ága: a munkabér, tőkenyeresség és földjáraadék közül egyedül a munkabér magasságát okozták a verseny egyenlőtlen voltáért. A tőkést és termelőt illető tőkenyeresség és földjáraadék magasságára soha nem gondoltak, és ezekben soha nem látták a verseny akadályát.

ADAM SMITH még úgy magyarázta az értéket, mint a földjáraadék, tőkekamat, vagy tőkenyeresség és munkabér összegét. Ő tehát mind a három nemzeti jövedelmi ágat szerepeltette az érték magyarázatánál. Idővel azonban a járadék fogalmát mellőzték, mert már RICARDO kimutatta, hogy nem a járadék nagysága okozza a termékek nagy értékét, hanem ellenkezőleg a termékek magas piaci ára vezet a járadék nagyságára. A járadék így elesett, de a munkabér és tőkenyerességet ezentul is úgy tekintették, mint az érték alkotó elemeit. Ámde a munkabér és tőkenyeresség jogosultsága ugyanazon alapon nyugodott mint a járadéké. Az érték fogalma e három egyenrangú oszlopon nyugodott; és ha egyiket ki lehetett dobni, a többi sem állhatott ingatlanul helyén. Mily ellenmondásokba bonyolódott e téren az elmélet, mutatja az a körülmény is, hogy sehogy sem tudták azt a modern közgazdaság egyik sarkalatos tételével kiegyeztetni. Az újabb közgazdasági tudomány egyik nevezetes tana, hogy minden ipari haladás a termelési költségek leszállításában áll. Igen ám, de az eddigi elmélet szerint a tőkenyeresség és munkabér képezik a termelési költséget. A tőkenyerességnél nincs baj, mert erre nézve bátran elmondhatjuk, hogy az ipari haladás csakugyan annak esőkkenésében áll. De a munkabér lejebb szállását senki sem tekinthette többé ipari haladásnak. Innen van, hogy az eddigi elmélet midőn elismeri, miszerint az ipari haladás a termelési költ-

ségek csökkenésében áll, hozzáteszi: de annak nem szabad a munkabér rovására történnie. A tanok illetén formulázása természetesen nélkülöz minden tudományos szigort. Az eddigi elmélet érzi, hogy ellenmondásokba keveredik önmagával, de sehoggy sem tud abból kibontakozni.

5. A termelési költség új elmélete.

Midőn kimutattuk, hogy a termelési költség eddigi meghatározása téves, ki kell fejtenünk annak valódi lényegét. S ez nem is lesz oly nehéz, ha nem tévesztjük szem elől azt az egy döntő körülményt, hogy a költség áldozat és nem jutalom.

Mi tehát azon áldozat, melyet a termelésnél hozunk? Ez áldozat háromféle. *Először* azon szellemi, vagy anyagi *fáradtság*, melyet a termelés megkövetel, és a melyet röviden *munkának* nevezhetünk. *Másodsor* azon anyagok és szerek *előlegezése*, melyek nélkül termelés nem képzelhető, vagyis a *tőke*. *Harmadsor* azon *veszély*, melynek magunkat kiteszszük, hogy munkánk és tőkénk kárba vész, a *kockázat*.

Mindezeket egy ember is nyujthatja. De rendszerint a munkát és tőkét két külön osztály nyujtja ; a kockázat azonban mindkettőt terheli.

A munkánál tekintetbe jó a munka mennyisége, vagy tartama, a munka minősége vagy sulya és a kockázat, melylyel az a munkás anyagi vagy szellemi épségét fenyegeti.

A munkabér magasságának meghatározásánál nagy fontosságot tulajdonítanak az *ügyességnek* is. Mindazáltal igen téves azt mondani, hogy a jóságok értéke a munkás ügyességével egyenes arányban áll, más szóval, hogy a munkabért bizonyos ipari ügyességek arányában fizetik. A gyárakban alkalmazott üveg- vagy porcellánfestők például száz tányért vagy poharat is megfestenek egy nap, de azért nem kapnak százszor annyit, mint a közönséges napszámos, ki talán egyet sem tudna megfesteni. A jóság értéke, és ezzel a munkás bére nem az ügyesség mérve szerint irányul, hanem azon áldozatokhoz képest, a melyekbe ezen ügyesség megszerzése kerül. Ezen és hasonló pusztán gépies ügyességek bizonyos gyakorlatot igényelnek, és ennyiben emelik a jóság értékét, de nem azon arányban, melyben az ügyesség a termelést fokozza. Szóval ezen ügyes-

ségek befolyást gyakorolnak ugyan az érték alakulására, de csak azon áldozatok arányában, a melybe azok megszerzése került.

A tőke előlegezése a termelésnél *megtartóztatást* föltételez. E megtartóztatás mindig áldozat a szegényebb részéről, de nem könnyű a gazdagnál sem. Azért mondta már tudományunk nagymestere SMITH, hogy a takarékoság és nem az iparkodás képezi a gazdagodás legközvetlenebb kútforrását.

Ez erkölcsi erőt némelyek csak negatívnak veszik, de tévednek. A megtartóztatás pozitív áldozat, mert mindig bizonyos kockázattal is jár. A ki lemond tőkájének közvetlen élvezetéről és ezt újabb termelésre fordítja, annak is kiteszi magát, hogy tőkáját esetleg egészen elveszti. S noha a tőkét nem kell ruházni és táplálni, mint az embert, vagyis a munkát, de kell olyan jutalomról gondoskodni, mely az embereket a tőke előlegezésére, a lemondásra és kockázatra serkentse. Szóval, minél több fáradságot vesz le a munkás vállairól az ipari haladás; minél nagyobb a takarékoság, vagyis minél könnyebben gyakorolja a megtartóztatást; és minél csekélyebb a kockázat, vagyis minél rendezettebbek a gazdasági viszonyok és fejlettebb a vállalkozási szellem: annál olcsóbb lesz valamely országban a javak ára, értéke. A munkabér és tőkenyeresség nagysága azonban nincs oly összefüggésben a javak értékével. Mert hiszen fejlődő népeknél e két nemzet-jövedelmi ág éppen ellenkező irányt követ, s ha így a termelés olcsóbbra válásával egyidejűleg a tőkenyeresség csökken, másrészt a munkabér folyton emelkedik.

Munka, megtartóztatás és kockáztatás képezik tehát a termelés költségeit, és nem a munkabér és a tőkenyeresség. A munka, megtartóztatás és kockáztatás határoz a javak értéke fölött, és nem a munkabér és tőkeamat magassága.

Kimutattuk, mennyire helytelen a termelési költség fogalmának eddigi meghatározása. Vizsgáljuk meg most, mennyiben helyes az elmélet másik része, hogy t. i. a termelési költségek határozzák meg az értéket. Mert vannak, kik az értéket csakis erre vezetik vissza, és vannak viszont, kik a termelési költségnek csak igen csekély vagy semmi befolyást nem tulajdonítanak az értékre. Majd meglátjuk, hogy az igazság a két véletl között fekszik.

Általános alaptétel, hogy az ember minél kevesebb fáradsággal és áldozattal minél nagyobb jutalmat igyekszik elérni. A cél,

melyet a gazdasági téren követünk: a vagyon, gazdagság. Az eszköz: a fáradság, önmegtadadás és kockázat. Ha továbbá nézzük, miben áll a jutalom, melyet az egyes foglalkozások nyújtanak, úgy azt természetesen az általuk termelt jószágmennyiségek értékében fogjuk találni. Midőn tehát egyrészt az ember fáradságát, áldozatát és kockázatát, szóval mindazt, mivel a termeléshez járulhat, azon jutalomhoz méri, melyet foglalkozásából remélhet; s midőn másrészt ezen jutalom ismét az illető foglalkozásban előállított javak értékétől függ: természetes, hogy az emberek részéről hozott áldozat, mit röviden a termelési költség neve alatt foglalunk össze, szintén arányban lesz az előállított jószágok értékével.

Az tehát kétségtelen, hogy a javak értéke és azok termelési költsége közt benső összefüggés uralkodik. De egy föltét alatt. Hogy t. i. az ember szabadon választhatja azt a foglalkozást, mely csakugyan a legjutalmazóbb. Más szóval: az érték végelemzésben a termelési költségektől függ ugyan, de csak úgy, ha a munka és tőke szabadon vonulhat egyik foglalkozásból a másikba.

Az a kérdés már most, mennyiben szabad és korlátlan a tőke és munka ezen átvonulása egyik foglalkozásból a másikba?

Nem akarunk soká időzni azon korlátoknál, melyeket a tudatlanság, a nyereszkesedés, vagy előítélet szab. Pedig a korlátok magukban véve is igen fontosak. A műveletlen parasztnak hiában fogjuk magyarázni, hogy heverő tőkáját jobban gyümölcsöztethetné; a speculatio szenvedélyétől elkapott nagy tőkésnek hiában bizonyítgatjuk, hogy az óriási nyereséggel járó üzletek mindig megfelelő, sőt talán még nagyobb kockázatot rejtenek méhükben; és egy a gazdasági feudalismusból csak imént kibontakozott, aristokratikus fogalmaktól megmétélyezett népek hiában beszélnők, hogy a munka és kereset mindig tisztesség és becsület. Azért az első ezentúl is megmarad földjei primitív művelésénél, a második ezentúl is vakon rohan a szédelgésnek, és a harmadik ezentúl is inkább fog uri czafrangban éhezni, mint ipari, kereskedői vagy csak mezőgazdasági foglalkozás mellett is magáról és családjáról emberileg gondoskodni. Ezek az akadályok megvannak, és elég szomorú eredményre vezetnek, de egészben véve mégis elenyészők ott, hol nem a pillanatnyi értékről, hanem a természetes értékről van szó, s a hol a művelődésnek habár csak lassu haladása évről-évre mégis enyhíti hatalmukat.

Vannak ennél komolyabb és még mindig nem döntő akadályok.

A kik tagadni akarják a munka és tőke szabad átvonulását egyik foglalkozásból a másikba, rendszerint arra utalnak, hogy a gyárakba, épületekbe stb. fektetett tőke, a bizonyos ipari foglalkozásba betanult munka nem változtathatja többé helyét, bármily kedvezőtlen legyen is az iparág, melyben éppen van, és bármily kedvező jutalommal csábítsa más. S ez igaz. Csakhogy ezzel még nincs bebizonyítva, hogy hosszabb időn át, mert itt arról van szó, a munka és tőke ne keresné föl mindig a kedvezőbb foglalkozást. Hosszabb időn át mindig hat a verseny, mert erre nézve nem szükséges, hogy minden tőke és munka szabadon vonulhasson egyik foglalkozásból a másikba. A kiegyenlítést nem a már tényleg valamely iparágba fektetett tőke vagy munka teljesíti. Hanem teljesíti azt a keletkező és elenyésző munka és tőke. Minden időben egész serege az új munkásoknak keres magának foglalkozást, és egész özőne az újonnan megtakarított tőkének keres új gyümölcsöző elhelyezést. Ez az új tőke és munka elfordul attól a foglalkozástól, mely nem ad kellő jutalmat és tódul oda, hol kecsesgetőbb kilátás biztatja. S ez a kiegyenlítésnek csak egyik neve. Ép azon foglalkozásokban, melyek kevés vagy semmi hasznot nem nyújtanak, enyészik el leghamarább a tőke, vész el nyomorultan a munkás. Ez a kiegyenlítés másik neve. A míg tehát a jövedelmező foglalkozás mindig újabb tőkét és munkát nyer, a rosszul fizető foglalkozás nemcsak új tőkét és munkát nem nyer, de a benne rejlőt is hamarabb emészti föl. S így habár, fájdalom, veszteségek árán, a verseny hatályossága, a tőke és munka szabad átvonulása, legalább hosszabb időt véve alapul, itt is jobb n érvényesül, mint első tekintetre hinnők.

Egy különbség mindazáltal van, melyet nem szabad szem elől téveszteni, ha egészen szigoruan akarunk ítélni. S ez az újonnan jelentkező tőke és munka közt mutatkozik legjobban. Az új tőke szabadon kereshet bármely alkalmazást, de a munka bizonyos korlátokhoz van kötve. A közönséges kézi munka, a mesterségek, a műiparágak és tudós foglalkozások körei egészben véve bizonyos áthághatlan határokat képeznek, melyeket csak egyes rendkívüli tehetségek tudnak legyőzni. Azok az emberek, kik semmi kiképzetetést nem nyertek, nem fognak napszám helyett mester-

ember munkát keresni; azok, kiket valami mesterségre, szabóságra vagy asztalosságra akarnak adni, nem fognak műiparra, óragyártásra, technikai szerek előállítására stb. menni; azok végre, kik műiparban akarnak foglalkozni, nem fogják magukat orvosoknak vagy ügyvédeknek kiképezni, bár mennyivel kedvezőbb kilátást is nyújtsanak nekik az utóbbi foglalkozások. Az egyes csoportokon belül igenis azt a foglalkozást fogják választani, mely legelőnyösebb, de az egyes csoportok közt választva, nem a kedvező kilátás, mint inkább a nevelés és társadalmi állás fog határozni.

E szerint a javak értékét termelési költségeik szabályozzák, de egész erejökben csak az ugyanegy csoporthoz tartozó javaknál. Szóval a szabó és asztalos portékáikat termelési költségeik arányában fogják egymásért kicserélni; de már a szabó és műiparos, ötvös vagy üvegfestő, továbbá a szabó és a tudós foglalkozásu ügyvéd és orvos termékeit és szolgálatait nem *csak* termelési költségeik arányában fogják egymásért kicserélni. Itt tehát már egy más elem is gyakorol befolyást, mely nem lesz más, mint az értékek legközvetlenebb szabályozója: a *kinálat és kereslet kölcsönös viszonya*. A kölcsönös kereslet a normalis érték szabályozására igazi fontos szerepet csak a nemzetközi forgalomban játszik, hol a munka és tőke szabad alkalmazásának gátjai sokkal nehezebbek. Itt foglalkozik vele főleg MILL, és itt fogunk vele foglalkozni mi is.

Mindent összevéve tehát, a természetes érték a belforgalomban nem mindig és kizárólag, de legalább a legtöbb esetben és első sorban a termelési költségektől függ. A nemzetközi forgalomban még egy más elem is gyakorol nagy befolyást a normalis érték alakulására; és ez a kölcsönös kereslet mérve.

6. A piaci érték.

A piaci érték nagy fontossággal bír ugyan minden vevőre és eladóra nézve, de alig alkalmas fontosabb gazdasági problémák megoldására. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a legtöbb közgazda csak futólag bánt el vele, és majd a tényleges piaci értéket, majd a viszonyoknak megfelelő piaci értéket tartotta szem előtt.

ADAM SMITH a kínálat és kereslet arányából magyarázta a piaci értéket, a mi hibás már azért is, mert ez az arány külön-

félékép hat kényelmi és életszükségleti tárgyagnál. Az élelmi szerek kínálatának csökkenése $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ részszel a kereslettel szemben a legirtóztatóbb árváltozásokat vonná maga után, míg fényüzési vagy kényelmi javagnál távolról sem gyakorolna hasonló befolyást. A mult században egy angol tudós GREGORY KING táblázatot állított össze, mely arányban hatna az árra a kínálat csökkenése az élelmi szereknél, a nélkül, hogy föltevéseinek helyességét bebizonyithatta volna. Mert a kínálat és kereslet aránya nem képez általános mérvet.

E tévedéseket MILL is észrevette, ki azonban, mint már főnebb jelzők, a kínálatot és keresletet két különböző természetű fogalomnak vette, melyek közül az első anyagi, a második inkább szellelmi. Már ott kimutattuk e nézet hibás voltát, és azért itt egyszerűen folytatjuk MILL nézeteinek bírálatát, ki mindezek daczára megmaradt a kínálat és kereslet fogalmainál, és azon értéket tekintette a piaci értéknek, a mely mellett a kínálat és kereslet egymást kiegyenliti. MILL nagyon jól mondta, hogy a kínálat és kereslet a legtöbb esetben nem földi egymást, de abból indult ki, hogy a kiegyenlítésen tul maradó kínálat vagy kereslet nem gyakorol befolyást. Igy fogalmazva kétségtelenül igaz a definitio, de alig jelent egyebet, mint azt, hogy a piaci érték az, a melyért a piacon adnak és vesznek — a mit ugyis tudunk, és a minek alig vesszük valami nagy hasznát.

A tévedések e szakadatlan láncolata arra vezetett, hogy egy igen jeles közgazda, THORNTON egyenesen azt állította, hogy a piaci értéknek nincs törvénye. Ily nyilatkozatoktól mindig óvakodni kell. A piaci értéknek ép úgy kell, hogy törvénye legyen, mint a hogy van törvénye a harmatnak vagy égi háborúnak. Lehet, hogy a tünelmények bonyolultsága mellett nem tudjuk e törvényeket megállapítani, de létükön a tudománynak kételkednie nem szabad.

Mielőtt tovább mennénk, állapítsuk meg: mit kell a kínálat és kereslet alatt érteni, mely a tényleges piaci értékre befolyást gyakorol. MILL nyomán eddig csak a *tényleg* a piacon jelentkező keresletet és kínálatot vették. Ha azonban kissé behatóbban nézünk akármilyen értéképződést, látni fogjuk, hogy nemesak a piacon levő kínálat gyakorol befolyást, hanem a bizonyos idő mulva a piacon *megjelenhető* kínálat is. Igy pl. minél jobban közeledünk az aratáshoz, annál nagyobb befolyást fog gyakorolni az aratás után

várható mennyiség, habár maga a piacon levő kínálat nem változott. Hasonlóképp befolyást fog gyakorolni az a kereslet is, mely bizonyos idő múlva a piacon megjelenhet. Háború hire előre felszöktheti az élelem és takarmány árát, míg a békére való biztos kilátás leszállíthatja azt a háború kellő közepén, mikor tényleg a piacon jelentkező kereslet semmi változást nem tanusít. Szóval a tényleges piaci ár függ azon fogalmaktól, melyeket a vevők és eladók a piacon tényleg jelentkező és bizonyos idő alatt érvényesülhető kínálatról és keresletről alkotnak. Kínálat alatt értve az árúba bocsátott javakat, és kereslet alatt a felajánlott vásárlási erőt, vagyis mindkét esetben anyagi mennyiségeket.

A tényleges piaci értéknél sokkal fontosabb a megfelelő piaci érték, melylyel eddig kevesebbet foglalkoztak. Értjük alatta azt a tüneményt, hogy van bizonyos ár, a mely mellett a jószágot eladni nemcsak a fogyasztóknak, de a termelőknak is érdekében áll. Mert van bizonyos magasság, melyet meghaladva, az ár szükség nélkül korlátozza a fogyasztást, úgy hogy a termékek kelleténél lassabban kelnek. Mihelyt e hibát észreveszik, verseny támad az eladók közt, és az ár lejjebb száll s a fogyasztás újra élénkül. Másrészt van bizonyos alacsonyosság, melynél lejjebb szállva, az ár igen gyorsan kimeríti a keresletet, ha csak ellenkező áramlat nem következik be. Minden fogyasztó lehetőleg olcsón akar venni; de van egy pont, a melyen alól a fogyasztó, s a melyen felül a termelő nem mehet, ha csak érdekeiket nem akarják kockárára tenni. Ha az ár ezen felül emelkedik, a fogyasztás megeszappan, a készletek felhalmozódnak, az árak leszállnak mindazon vevők kárára, kik korábban a nagyobb árak mellett vásároltak. Ha ellenben az ár ama megfelelő pontnál lejjebb száll, csakhamar emelkedés áll be mindazon eladók kárára, kik korábban alacsonyabb árak mellett adtak túl portékájukon.

A megfelelő piaci érték az, mely a lehető *legalacsonyabban* egyenlíti ki a meglévő keresletet a meglévő kínálattal, mindaddig, míg új kereslet nem érkezik a piacra. S azért a fogyasztó, ki olcsón akar vásárolni bőség mellett, az eladó értékét is előmozdítja, s viszont az eladó, ki szükség esetén drágán ad el, használ a fogyasztónak, mint az inséggel küzdő hajó paranesnoka, ki kicsinyre szabja a napi adagokat.

S minthogy a tényleges piaci érték a vevők és eladók ezen fogalmától függ, melyet maguknak a keresletről és kínálatról alkot-

tak: természetes, hogy a tényleges piaczi érték annál közelebb áll a megfelelő piaczi értékhez, minél jobban ismerik maguk a vevők és eladók a gazdasági tünemények természetét. Szóval minél előhaladottabb és műveltebb valamely nép, annál kevésbé van kitéve oly érték hullámnak, melyek csak pillanatnyilag kedvezhetnek az egyik félnek, és maradandóan károsítják meg mind a kettőt.

Megjegyzendő, hogy mindezen törvények csak a *nagy forgalomban* tapasztalhatók teljes valóságukban, és nem a *kis forgalomban*, hol rendszerint hiányzik a verseny szabadsága, a természetes értékalakulás ezen alaptörvénye. Hiányzik pedig kettős oknál fogva. *Először* azért, mert a fogyasztó, ki csak saját szükségletére vásárol, nem keresi föl mindig a legolcsóbb forrást, hanem szokás, kényelem, vagy hiúság által vezetettve, sokszor a drágábbnak ad előnyt. *Másodszor* azért is, mert a fogyasztó ritkán ismeri úgy a jószágot, mint az eladó, míg a nagy forgalomban az áruít vásárló kereskedő csakúgy ismeri azokat, mint maga a gyáros, ki azokat előállítja, vagy a gazda, ki azokat termeli. A kis forgalomban tehát az érték alakulása inkább ilyen szellemi és erkölcsi tényezőktől függ, míg az áralakulás gazdasági törvényei csak a nagy forgalomban jutnak érvényre, hol kevesebb zavaró ok korlátozza hatásukat. S ezzel karöltve, a nagy forgalomban több *ingadozást*, a kicsinyben ellenben nagyobb *változatosságot* mutat az értékek alakulása.

7. A természetes érték levezetett törvényei.

Az érték *másodrendű* törvényei közt alig van fontosabb, mint az, melyet MILL a csökkenő termékenység *diminishing productiveness* nével jelölt meg. E törvény röviden abban foglalható össze, hogy van bizonyos pont, a melyen a földbe fektetett tőke és munka a legtöbb hozadékot nyújtja, s a melyen túl minden újabb tőke- és munkabefektetés aránylag mindig kevesebb hozadékot nyújt. E törvény természetes következménye, hogy az őstermékek bizonyos művelődési fok elérkeztevel drágábbak lesznek. Ennyit már ugyis tudunk az előzményekből, most tehát egy lépéssel tovább mehetünk és azt vizsgálhatjuk, vajjon ezen értékelkedés egyforma mérvben mutatkozik-e az őstermékek különböző neménél.

Azon őstermékek, melyeknél leghamarább mutatkozik nagy eltérés az agricol és magas műveltségű népeknél: a *fa* és *hús*,

Valamennyi őstermék közt ehhez kell legtöbb terület és legkevesebb tőke, a mi megfoghatóvá teszi, miért állítják elő ezeket olesón az agricol és miért drágán a magas műveltségű népek. Bizonyos fokon túl azonban föllép a szállítás, és ezzel egy újabb változás áll be, mely különfélekép hat e két termékre. A szállításra nagy befolyást gyakorol a jószág eltarthatósága és tömege. S habár a fa tömeg dolgában némileg kedvezőtlenebb is a szállításra, mint igen tartós jószág csakhamar szállíthatóvá lesz, és fölkeresi a legtávolabbi világpiaconkat. Értéke tehát otthon is emelkedni fog, hamarább mint bármely más ősterméké, habár csak lassu mérvben. A hús ellenben még állat formájában sem szállítható nagyon messze vidékekre. Ez tehát tovább fog az alacsony termelési költségnek megfelelő alacsony árnál megmaradni; a mint azonban szállíthatóvá lesz, ez is emelkedni fog, de gyorsabban, mert itt aránylag kisebb a szállítási költség. Minden kivitelképes jószág belföldi ára azonban rendszerint megfelel a világpiacon árának, levonva abból a szállítási költséget. S ép a tartósság ama csekély foka, melynél fogva a hús sokáig nem is szállítható és következőleg alacsony áron marad, idézi elő később, hogy a hús ára folyton emelkedik a civilisált világ ebbeli szükségletének folytonos gyarapodása folytán.

Egy harmadik őstermék, melyet az agricol népek szintén sokkal kedvezőbb körülmények közt termelhetnek, a *gabona*, de ennek normális értéke már lényegesen másként alakul, mint a fa, hús, vagy azzal rokou jószágok természetes értéke. Ez is emelkedik a művelődés haladtával, mind a termelési költségek gyarapodása, mind a világpiacon megnyilta következtében, de a míg a fa és hús természetes értéke folyton emelkedik, a gabona értéke bizonyos ponton túl megáll. Más szóval, ha drágul is, csak annyiban drágul a mennyiben a pénz értéke csökken. Ez lényeges eltérés a mai felfogással szemben, mely szerint minden őstermék ára folyton emelkedik, és egyszersmind visszatér a SMITH nézetéhez. De lássuk az eltérés magyarázatát.

A gabonát különböző költség mellett állítják elő, úgy azonban hogy irányadó mindig azon kedvezőtlenebb termelés lesz, melyne, hozzádoka a nép élelmezésére okvetlenül szükséges. A legkedvezőtlenebb termelés költségeinek emelkedésével szükségkép emelkedik a gabona természetes értéke is. Ez megvan a fa, hús és azokhoz hasonló termékeknél is. De a különbség abban rejlik, hogy a fa, hús stb

nem elsőrendi élelmi cikk, mint a gabona, következőleg annak drágulása nem is hat vissza oly erővel a népesség számára, mint a gabona drágulása, mely ép azért bizonyos korlátokat meg nem haladhat; mert bizonyos ponton túl emelkedve árában, csökkenti a keresletet, feltartóztatja a földmivelés továbbterjedését és következőleg a gabona természetes értékének emelkedését. Az ipari haladások, gépek alkalmazása stb. kétségtelenül ellensúlyozzák e folyamatot, de csak bizonyos mérvben. Mert ha ezek következtében olcsóbb és bőségebb is lesz a termelés, másrészt megszorodik a népesség, úgy hogy a szaporodott gabonaszükséglet kielégítésére csakhamar áttérnek oly kedvezőtlenebb földekre, melyeken a költségek, az időközben behozott javítások daczára, megfelelnek a korábbi legkedvezőtlenebb költségeknek, más szóval, ha ily haladások következtében egyideig csökken is a gabona természetes értéke, csakhamar visszanyeri korábbi magasságát.

Az imént leírt körülmények behatása alatt a gabona természetes értéke bizonyos állandóságot tüntet fel, míg a fa, hús és ahhoz hasonló jószágok normalis értéke folyton emelkedik. Már SMITH és ujabban CAIRNES kimutatták, hogy a gabona ára Angliában a XVII. század óta alig emelkedett többet, mint a mennyi a pénzérték csökkenésének megfelel; míg CHERBRIEZ arra utal, hogy ugyanakkor, midőn a gabona mai ára a régibb árakhoz képest oly arányt tüntet föl, mint 2:1, a hús mai ára régibb áraihoz úgy viszonylik, mint 10:1.

A gabona és hús természetes értékének ezen különböző alakulása roppant nagy fontossággal bír a gyakorlati mezőgazdaságra nézve, mert megdönthetlen bizonyosságot szolgáltat a mellett, hogy a gabona amaz állandó ára, melyet utóbb már hazánkban is tapasztalunk, s a mely gazdáinknál annyi panaszra ad okot, nem muló és esetleges, hanem maradandó és természetes tűnemény. Egyszersmind igazolja azon általános igyekezetet, melyet a marhatenyésztés előmozdítása körül tapasztalunk, és a melyet a maig érvényben álló elmélet mellett, mely szerint minden őstermék ára a végtelenségig emelkedik, alig lehetne megmagyarázni és helyeselni.

A *bányatermelés* két pontban lényegesen eltér a többi őstermelési ágaktól. Először kincsei nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg a világ különböző részei közt; másodsor igen nagy tért enged a mechanikai és ipari haladásoknak. E két körülmény okozza, hogy a

bányatermékek normalis értékének alakulásáról igen nehéz volna szólni a nélkül, hogy nagyon is beható részletekbe ne bocsátkoznánk.

Az ipari cikkek természetes értéke folyton csökken, míg az őstermékek természetes értéke ép az ellenkező irányt követi. E csökkenés két körülményre vezethető vissza: a munkamegosztásra és a gépek alkalmazására, melyek mindketten bőségesebbé és olcsóbbá teszik e termelést, és sokkal nagyobb mérvben honosíthatók meg az ipar, mint az őstermelés mezején.

Az ipari termékek természetes értékének e folytonos csökkenését némileg ellensúlyozza azonban az a körülmény, hogy minden ipari termék nyers anyagot dolgoz föl, melynek természetes értéke folyton emelkedik. Minél nagyobb helyet foglal tehát valamely ipari termék összes értékében a nyers anyag, annál lassúbb lesz abban a természetes érték csökkenése. S minthogy az alsóbb osztály által szükségelt ipari cikkekben rendszerint több az anyag és kevesebb a feldolgozás része, mint a magasabb osztályok által fogyasztott ipari termékeknel: első pillanatra úgy látszanék, hogy a természetes érték csökkenéséből több hasznot vonnak a jobb módu mint a szegényebb rétegek. Van azonban egy másik körülmény, mely ellenkező irányban hat. Az ipari cikkek természetes értékének csökkenését, mint mondják, főleg a munkamegosztás és gépek meghonosításának lehet köszönni. E két tényező azonban csak ott működhetik igazán, hol a termelést valóban nagyban űzik. Ámde ez viszont csak az általános fogyasztásnál, vagyis a szegényebb osztályok által is nagyobb mérvben szükségelt tárgyaknál történhetik. Ennek lehet tulajdonítani, hogy noha a szegényebb osztály fogyasztotta cikkekben nagyobb szerepet játszik a mindig dráguló anyag, egészben véve mégis ezen cikkeknel mutatkozik nagyobb mérvben a természetes érték csökkenése és nem a gazdagabb osztály fogyasztotta cikkeknel. Így hogy csak egy példát hozzunk föl, a csipkében mindenesetre kisebb szerepet játszik a nyers anyag, mint a posztóban és vászonban, és mégis az utóbbiak ára jóval nagyobb csökkenést mutat az idők folyamában.

S. A piaczi érték levezetett törvényei.

A természetes érték másodrendű jelenségeinek vizsgálata után áttérhetünk a *piaczi* érték másodrendű jelenségeire. A piaczi ár hullámzásai a kínálat és kereslet viszonyától függvén, természetes,

hogy a piaci érték alakulása főleg a kínálat és kereslet természetétől fog függni. A hol a kínálat és kereslet könnyen alkalmazkodik egymáshoz, a piaci érték hullámzása is csekélyebb lesz; a hol ellenben a kiegyenlítés nem oly gyors, ott a hullámzás is nagyobb mérvet fog ölteni. E részben két tényező jó tekintetbe: az illető jószág termelési viszonyai s az általa teljesített szükséglet sürgőségének kisebb-nagyobb volta.

Az *ipari cikkekéről* tudjuk, hogy azokat gyorsan és biztosan lehet a piacra hozni. Ha tehát a kereslet meghaladja a kínálatot, az utóbbi hamar alkalmazkodik az elsőhöz. Szóval, a természetesnél magasabb érték nem sokáig állhat meg a piacon. Ha ellenben a kínálat haladja meg a keresletet, akkor nem lehet az egyes iparokba fektetett tőkét és munkát oly hamar kivonni. A gyáros gyakran veszteséggel is dolgozik tovább, semhogy üzletét egészen abban hagyja, ép azért ebben az esetben a kínálat nem alkalmazkodhatik oly gyorsan a kereslethez. Némileg ellensúlyozza ugyan ez akadályt a legtöbb ipari cikk eltartható volta, minek következtében az iparos nem kénytelen rögtön és mindenáron túladni portékáján. Egészben véve mindazáltal mondhatjuk, hogy a természetesnél magasabb piaci ár mégis hamarabb egyenlítődik ki, mint a természetesnél alacsonyabb piaci ár, habár a hullámzás egyik esetben sem lehet tartós.

Az *őstermékek* egészen más képet mutatnak. Termelésök hosszabb időt igényel, bizonyos időponthoz kötött, és a mellett bizonytalan, maga a termék nem tartható el és nem szállítható oly könnyen, s azonkívül az emberi szükséglet, mely ezeket követeli, sokkal sürgősebb. E részben tehát a kínálat és kereslet jóval nehezebben egyenlítődik ki. S ha van is őstermék, mely könnyen szállítható, az képezi egyszersmind az ember legszükségesebb élelmét. Az emberi gyomor sem nem szűkíthető, sem nem bővíthető egykönnyen. Ép azért a gabonatermés legkisebb elmaradása roppant felhajtja a piaci értéket, és viszont a szükségesnél bővebb aratás rohamosan hajtja lefelé a piaci értéket. A mig tehát állandó a gabona természetes értéke, ép oly változandó piaci értéke. A hullámzásnak mind erejét, mind tartamát tekintve más képet mutat a hús. A gabona piaci értéke nagyon változhatik, de e változás nem tarthat soká, mert az újra termelés és a szállítás aránylag könnyebb. A hús ellenben nem lévén oly elsőrendű élelmiszer, nem

változik oly nagyot piaczi értékében, de a változás tartama nagyobb, mert sem az újra termelés, sem a szállítás nem oly könnyű, mint a gabonánál. Ismét egy magyarázat a marhatenyésztésnek napjainkban és hazánkban is tulajdonított fontosságához.

Ugyanazt az ellentétet, melyet a gabona természeti és piaczi értéke közt látunk, tapasztalhatjuk a legfontosabb bányatermék, az *arany* természetes és piaczi értéke közt. A míg a természetes értékek nem mertünk szabályt felállítani piaczi értékéről tudjuk, hogy ez van a legkevesebb hullámnak kitéve, mint olyan termék, mely nem képez élelmi szert, könnyen szállítható és eltartható.

III. FEJEZET.

A PÉNZ.

1. A pénz fogalma.

Láttuk, hogy a csere csak úgy jöhet létre, ha kínálat és kereslet egymást teljesen fődik. A gyakorlati életben azonban ez eset csak nagy ritkán fordul elő. Pál keres egy lovat, melyért szívesen adna egy szekeret; meg is találja a lovat Péternél, ki szintén hajlandó volna azt átengedni, de nem egy szekérért, hanem egy tehénért. A csere tehát, mint a legtöbb esetben, nem történhetik meg.

A csere e fogyatkozása nagy akadályul szolgált a forgalom kifejlődésének, s ezzel a különböző szükségletek megfelelőbb kielégítésének. A szükség kényszere tehát minden viszonyok közt arra vezette az embereket, hogy a tulajdonkép keresett jószág helyett mást is elfogadjanak az általuk kínált jószágért, föltéve, hogy az a másik jószág olyan volt, melynek mindenki valami értéket tulajdonított, úgy hogy biztosak lehettek az iránt, hogy ezen másik jószágért, habár csak közvetve, mégis megszerezhetik az eredetileg keresett jószágot.

Azon jószág, melyet így a társadalom hallgatólagos közmegegyezése általános érték erejével ruházott föl, természetesen nem lehetett más, mint az, mely az illető társadalom szemében leginkább képviselte az érték, a vagyon és gazdagság fogalmát. Innen van, hogy minden társadalom fejlettségének foka és gazdaságának természete szerint más és más tárgyat fogadott el ily általános értékül, pénzü. A vadaknál primitív fegyvereik és ékszereik szolgálnak e czélra. Így a kőkorbán különböző szuró vagy vágó eszközök; az amerikai őslakóknál még ma is a *vampampeg*, egy kagylódarabokból összefont füzér, Kelet-Indiában a *kauri-kagylók*. A vadásznépeknél különböző állatok bőreit találjuk. Classikus írók tanúsága szerint Lacedaemon és Róma legrégebb pénzét bőr képezte, s Oroszország, nevezetesen Szibéria alacsony fejlettségű vidékein, nemkülönbön több benszülött indián törzsnél most is állati bőrok, nevezetesen

a czoboly préme szolgál pénzül. A nomád népeknél már különböző *barmokat*, házi állatokat, juhokat és ökröket használtak pénz gyanánt. HOMER Iliasában különböző javak értékét ökrökben határozza meg, s a feudalis büntető törvények szintén barmokban állapítják meg a birságok nagyságát. A földmivelő népeknél végre különböző *gazdasági termékeket* alkalmaztak pénzül, a szerint a mint az ország vagy vidék egyik vagy másik termékben szemlélte legfőbb gazdagságát. Így használták régebben általában a *buzát*, melyet egy a fejlődésben némileg elmaradt földmives országban, Norvégiában még ma is bankoknál letét gyanánt elfogadnak. Így használták már Amerika fölfedezésekor és használják ma is pénzül a *cacao-bogyókat* Középamerika némely vidékein, míg másutt a *török-buzát*. Így alkalmazták a *dohányt* Virginiában egészen a XVIII. század közepéig. Így alkalmazták és alkalmazzák még ma is az *oliva-olajt* a jóniai szigeteken, a *szálfákat* Canadában, a *sót* Abyssiniában, a *vasat* régebben sok helyütt s a legújabb időben is Franciaország egyik nagy vas- és szén-telepén, Graissessacban, Hérault-megyében.

A míg a társadalom nem rendelkezett ily *általános értékkel*, melyre minden más értéket vissza lehetett vezetni, szóval tehát a míg nem ismert egy általános *értékmérőt*, addig a csere oly nehézkes volt, hogy a legtöbb esetben abban maradt, a forgalom és ezzel a munkamegosztás kifejlődésének roppant hátrányára. A helyzet némileg hasonlított ahhoz, midőn különböző nemzetek, melyek egymással rokon, de egymástól mégis eltérő nyelveken beszélnek, csak nehezen tudják egymást megérteni. Attól a pillanattól fogva azonban, hogy egy általános értékmérőben megállapodtak, mint CHEVALIER igen szépen mondja, mindnyájan egy nyelven beszéltek. Most már könnyű volt a megértés, sűrűbbé vált az érintkezés.

Az általános értékmérő elfogadása azonban még nem adta meg a forgalomnak a kellő könnyűséget. A mit ez által nyertünk, csupán abból állott, hogy egy viszonylag könnyebben cserélhető jószág segédelmével közvetve meg lehetett szerezni azt, mit eddig közvetlenül legtöbbször nem sikerült megkapni. De ezen *általános értékmérőül* elfogadott jószág majd abban a hiányban szenvedett, hogy nehéz volt részekre osztani, míg máskor viszont nagy súlyánál fogva igen nagy akadályt képezett nagyobb értékek közvetítésére, s ezenkívül semmi különös alakot nem nyert, semmi oly változást nem szenvedett, melynek következtében a tényleges fogyaszt-

tástól elvonva, csupán a csere közvetítésére szolgálhatott volna. Attól a pillanattól fogva, hogy az általános értékmérő oly jószág volt, melyet minden értéknek megfelelő részekre oszthattak és mégis nagyobb összegek közvetítésére is alkalmazhattak, mely határozott alakot nyert és legtöbbször csupán a csere eszközzésére szolgált, szóval attól fogva, hogy az általános értékmérő egyszersmind csere-közeggé is vált, csak attól fogva találkozunk *pénzzel* tulajdonképeni értelmében, és csak attól fogva vehetett a forgalom igazi lendületet. Ez idő akkor következett be, midőn az *aranyat és ezüstöt* fogadták el általános értékmérő és csereközeg gyanánt, a mi minden társadalomban bekövetkezett, mihelyt az a gazdasági fejlődésben kissé előbbre haladt.

A *pénz* tehát *értékmérő és csereközeg*. Lássuk már most közelebbről, mit kell értékmérő és csereközeg alatt értenünk.

A pénznek mint *értékmérőnek* mindenek előtt értékes jószágnak kell lennie és pedig oly értékes jószágnak, mely minde . más jószág tetszés szerinti mennyiségét kifejezésre juttathatja, szóval minden más jószág tetszés szerinti mennyiségének *egyenértékét* képezhesse. Mi következik ebből? Az, hogy a pénznek valóban azon értéket kell képviselnie, melyen a csereben elfogadjuk, vagyis hogy minden valódi pénztől megköveteljük, hogy teljesen megfeleljen névértékének. A mely ezüst darabra egy forint van ráírva, annak csakugyan annyi ezüstöt kell tartalmaznia, a mennyi rendes körülmények közt egy forintnyi értéknek megfelel; s azon arany darabnak, melyre 4 vagy 8 forint van írva, annyi aranyat tartalmaznia, mely ezen értéknek megfelel. Valami csekélységgel, az igaz, rendszeren kisebb a pénzdarabok fémtartalma, mint a rájuk vésett névleges érték. E különbség azonban nem lehet nagyobb, mint a mennyi a pénzverési költségeknek megfelel, és ez esetben az eltérés nem vét a fölállított elv ellen.

Mindazáltal van, a hitelpénzektől eltekintve, oly fém-csereközeg is, melynek fémtartalma nem felel meg névértékének s ez az ugynevezett *váltópénz*, mely csak a kisebb forgalom közvetítésére szolgál s tulajdonképen nem pénz. Az ily váltópénz névértékének csak egy töredékét (nálunk 0.6) képezi, a minek következtében senki sem fogadná el nagyobb összegek fizetésénél, minthogy ez esetben egyenesen megkárosítaná magát.

A pénznek azonban még *csereközegnek* is kell lennie, más szóval határozott és különös alakokkal kell bírnia, mely elvonja a közvetlen

fogyasztástól, könnyen felismerhetővé tegye és forgalmát és átszállítását minden nehézségtől megszabadítsa. A pénznek e csereközeg természete hozza magával, hogy azt meghatározott nagyságu, súlyu és finomságu érmeben verik.

Értékmérő és csereközeg, e két sajátság képezi tehát a pénz föltételét. E két sajátság közül az első főleg az *alsóbb fejlettségű* gazdasági viszonyok közt képezi az uralkodó jelleget; míg az utóbbi csak a *magasabb fejlettségű* gazdasági viszonyok közt jut érvényre. Innen van, hogy kezdetleges civilisatiók oly jószágot használnak értékmérőül, mely igen gyarló csereközeg, míg viszont magas civilisatiók oly csereközéget is használnak, mely nem értékmérő, minő a bankjegy, papírpénz, váltó vagy más értékpapír, de ezek aztán nem is képeznek pénzt, mert pénznek csak az a jóság tekinthető, mely értékmérő és csereközeg egyszerre.

Némely írók e két most említett sajátságon kívül még egy harmadikat is követelnek a pénztől, hogy t. i. fizetési közeg is legyen. Ez azonban hibás. A fizetési közeg fogalma ugyanis nem más, mint a közhatalom által való kijelentése annak, hogy valamely jóság pénzül tekintendő. Más szóval az állam kijelenti, hogy minden fizetés ebben a bizonyos jóságban teljesítendő, nálunk például papírpénzben. A minék a gyakorlati következése abban áll, hogy a hitelező adósától soha nem követelheti tartozását másban, mint papírpénzben, még akkor sem, ha az arra kötelezte magát, hogy aranyban vagy ezüstben fog fizetni. A hitelező ilyenkor csak azt követelheti, hogy az adós oly összeget fizessen papírban, mely a kötelezvényben foglalt aranyban vagy ezüstben kifejezett összeg fenforzó árfolyamának megfelelően. De természetben aranyat vagy ezüstöt nem követelhet. — Sok esetben a közhatalom valóban azon jószágot ruházza föl a pénz tekintélyével, mely csakugyan az. De viszont lehetnek esetek, hogy az állam a már pénzül használt és a pénz föltételeivel felruházott jószágot nem jelenti ki fizetési közegnek, hanem egy más jószágot tesz fizetési közzé. Ezért azonban sem az első nem szünik meg pénz lenni, sem a második nem lesz pénz. Így például nálunk az arany és ezüst nem fizetési közeg, de pénz; és viszont a papírpénz fizetési közeg, de nem pénz oly értelemben, minőt a tudomány e szóval összeköt. A *pénz* elméleti tudományos fogalom; a *fizetési közeg* tételes intézkedés: a kettőt összezavarni roppant tévedés.

2. A pénz anyaga.

A pénz értékmérő és csereközeg lévén, szükséges, hogy a pénzüi szolgáló *anyag* e föltételeknek megfeleljen. *Értékmérőül* azonban csak oly jószág szolgálhat, mely maga is értékkel bír. *Értékmérőül* és *csereközegül* viszont csak oly jószág szolgálhat, melynek értéke állandó és könnyen felismerhető, s a mely továbbá könnyen szállítható és osztható. Mindezen sajátságok együttvéve legnagyobb mérvben a *nemes érczekben* lelhetők fel, noha kétségtelen, hogy egyes tulajdonokkal egyik-másik jószág talán nagyobb mérvben bír. Innen van, hogy minden valamennyire művelt országban a nemes érczeket fogadták el a pénz anyagául. De lássuk magunk is, mennyiben felel meg az arany és ezüst e követelményeknek, s hogy bizonyos rendet tartsunk, vegyük előbb az értékmérői s aztán a csereközege szerepnek megfelelő tulajdonságokat.

Mint *értékmérőnek* a pénzüi használó anyagnak következő kellekei vannak:

1. *Értékesség.* Az aranyat és ezüstöt minden kissé civilisált nép a gazdagság kiváló jele gyanánt becsülte. Az arany és ezüst fényéről és csábító erejéről regélnek a legrégebb költők és tanuszkodnak a legrégebb történészek. A moralista hiu haszontalanságnak tarthatja a nemes érczeket, mint a melyek semmi realis testi vagy magasabb szellemi szükségletet nem elégítenek ki. De a közgazda nines följogosítva az emberi szükségletek ily osztályozására. A közgazda előtt minden jószág annál értékesebb, minél nagyobb szükségletet elégít ki, tekintet nélkül arra, vajjon e szükséglet pusztán fényűzési vagy realisabb életfentartási, vagy akár magasabb erkölcsi szükséglet-e. Nem áll tehát, hogy az arany és ezüst értéke pusztán társadalmi conventión alapulna, mert az valóságos szükségletet elégít ki. Igaz ugyan, hogy a nemes fémek pénzüi való általános használata szintén növeli értéküket, de az arany és ezüst akkor sem szünnék meg becses jószág lenni, ha egyáltalán nem használtatnék pénznek. Mint fényűzési czikk mindig birna értékkel, sőt napjainkban már ipari czélokra is nagymennyiségű nemes érczeket, állítólag az évi termés egy-egy harmadát használják, a mi szintén fokozza értéküket és egy újabb bizonyíték ama felfogás ellen, mintha

a pénzül használt nemes fémek értéke csupán bevett szokáson alapulna.

E sophisma, mintha az arany és ezüst értéke csupán *képzeleti* volna, a középkorban vezetett igen szomorú visszaélésekre. Az ókor mivel népei jól tudták, hogy az arany- vagy ezüstpénz csak azért felel meg rendeltetésének, mert névértéke teljes őszhangban áll belső értékével. A középkoron át ez ismeret, mint annyi más, veszendőbe ment, s általános volt a hit, hogy az ezüst- és aranypénzek értékét nem anyaguk belső értéke, hanem a szokás vagy fejedelmi tekintély adja meg. Így jöttek arra a gondolatra, hogy a pénz anyagát meg lehet rontani, a nélkül, hogy azért csereértékéből vesztené, föltéve, hogy a rávéssett névérték ugyanaz marad. A középkorban a *pénz hamisítását* szélteben gyakorolták a legkiválóbb fejedelmek is kincstári jövedelmeik fokozására sokáig, nem is sejtve, hogy azzal egyenesen megcsalják alattvalóikat. Mert ha a fejedelmek 10, 20 vagy 30 százalékkal kevesebb értékű ezüstdarabot adnak 1 forint fejében, azzal gazdagították ugyan a kincstárt, de szegényebbé tették azt, kinek e rosszabb pénzben fizettek. Igaz ugyan, hogy a kevesebb nemes fém tartalmazó 1 forintos pénz egy ideig egyértékű volt a régibb és több nemes fém tartalmazó 1 forintos pénzzel. De ez csak addig tartott, míg a család ki nem derült. E pénzhamisítások következtében idővel a javaknak pénzben kifejezett ára hasonló arányban emelkedett. Mily nagy mérveket öltött a pénz hamisítása, mutatja az, mily nagy különbség van a legtöbb európai pénz eredeti és mai értéke közt. Az angol font sterling és a francia livre mindketten eredetileg 1 font ezüstnek feleltek meg. A mai angol font pedig eredeti értékének csak $\frac{1}{3}$ részét, a francia frank vagy livre pedig eredeti értékének csak $\frac{1}{80}$ — $\frac{1}{90}$ részét képezi. Némely fejedelmek e részben annyira mentek, hogy aranypénzeiket hasonló nagyságu és névértékű ezüst pénzekkel, vagy az ezüstöt rézzel cserélték föl, mint az Németországban a forinttal és Oroszországban a kopekkel történt. A pénzhamisítás e pár adata is mutatja, mily távol állott egymástól e négy ország civilisatiója minden időben.

E pénzhamisítások s az amerikai arany- és ezüstdarabok fölfeledése együttesen idézték elő az ujkor kezdetén ama roppant *árforradalmakat*, melyeket az akkori fejedelmek ép azért nem tudtak megérteni, mert azon téves hitben éltek, hogy az arany vagy

ezüst nem bir benső értékkel, s hogy azt következőkép tetszésük szerint szabhatják meg.

Sok tekintetben ugyanezen tévedésből ered napjaink visszaélése a kényszerkeletű papírpénzzel, azzal a különbséggel, hogy az a tudomány mai fejlettsége mellett sokkal kevésbé menthető s a forgalom mai jelentősége mellett sokkal károsabb hatásu is, mint azt a *Közgazdasági Politiká*-ban majd bővebben kifejtiük.

2. *Az érték állandósága.* Első pillanatra úgy tűnhetik föl, mintha az érték állandósága nem volna a pénz elengedhetetlen keléke. Hiszen ha a pénz értéke változnék is, maguknak a jószágoknak egymáshoz hasonlított értéke változatlanul maradna. Ha holnap egy forint csak fele annyit érne is mint tegnap, azért az az asztal például, mely akkor 10 forintot ért, azontúl is kétszer annyit érne, mint az a szék, mely azelőtt 5 forintot ért. A különbség csak abban mutatkoznék, hogy most az asztal 20 forintnak, a szék pedig 10 forintnak felelne meg. Még egyszer annyi pénzjegyet kellene mind-egyikökért adni mint azelőtt, de egymáshoz való viszonyuk nem változott. Igen ám, de a pénz nem csak a pillanatnyi s mindkét részről azonnal teljesített cserében játszsa az értékmérő és csereközeg szerepét. Vannak cserék, melyben az egyik fél rögtön szolgálta, a másik pedig csak évek multán. Értjük a hosszabb időre szóló egyszerű vagy törlesztéses kölcsönöket. Ilyeneknél már roppant bajjal járna, ha azon közeg, melyben az értéket kifejezzük, időközben nagy változásokat mutatna. Ha például ma Péter 1000 forintot vesz kölcsön, arra kötelezné magát, hogy azt Pálnak tíz év mulva fizeti vissza, és időközben a pénz értéke nagyot emelkedhetik vagy eshetik — akkor az eredeti kölcsönüzletből kockázatos szerencsejáték lesz. Ha fölmege a pénz értéke, veszt az adós Péter, ha csökken, veszt a hitelező Pál. A *hitel*, a közgazdaság e nagy tényezője, nem képzelhető a pénz értékének állandósága nélkül.

De nemcsak a gazdasági élet ezen magasabb fokán nélkülözhetetlen a pénz értékének állandósága, nagy jelentőségű az úgy a legegyszerűbb, mint a legfejlettebb viszonyok közt azért is, mint a *szorgalom és takarékoság* alapja. Miért? A magyarázat igen egyszerű. A vagyonszerzési vágy képezi minden gazdasági tevékenység, más szóval a munka és takarékoság forrását. Mindaz, a mi ezen czél gyanánt előttünk lebegő vagyona vonatkozó számításainkban zavar, szükségkép gyengítőleg hat munkánkra és takarékoságunkra, me-

lyek e vágy kifolyásai. A ki nem bizonyos abban, hogy a mai szorgalmával és nélkülözésével keservesen megszerzett 100 vagy 1000 forint havak és évek multán is egy meghatározott, előtte teljesen ismeretes értéknek felel meg: az nehezen fog ma fáradni, élvezeteket magától megtagadni. Csak a biztos kilátás acélezza meg idegeinket, teszi elviselhetővé nélkülözéseinket.

Hogy azonban a pénz értéke *változatlan* legyen, ahhoz szükséges mindenekelőtt, hogy anyaga, miből készül, már magában véve *tartós* legyen. Ezért nem szolgálhat hosszasan pénzül a romlásnak kitett anyag. Ezért tértek át a népek a pusztulásnak alávetett állatoktól, a rothadásnak és romlásnak kitett fától, bőrtől és gabnától, a szétporlásnak vagy illanásnak kitett sótól és olajtól a tartósabb érczekre. Az érczek közt ismét a rozsdának vagy kopásnak alávetett vastól és réztől a mindezekkel daczoló ezüstre és aranyra.

De még maga az anyag tartóssága sem biztosít az érték nagy hullámzásai ellen. Erre nézve szükséges még, hogy az illető jószág előállításában bizonyos *folytonosság* és *egyformaság* mutakozzék. Az a fém, melynek kiaknázása nagy fennakadásokkal jár, hirtelen roppant magasra szökteti fel a pénz értéket. Az a fém ismét, mely egyszerre nagy mennyiségekben özönlenék a piacra, hirtelen leszállítaná a pénz értékét. Mindkét esetben nagy árforradalmak következnének be, a forgalom roppant kárára s a pénzt kibocsátó állami kincstár nyerne talán pillanatnyilag a pénz értékének emelkedésénél, de jóval többet vesztené a pénz értékének csökkenésénél. Ezért hagyott fel Oroszország azzal a kísérlettel, hogy régebben a rézet s ujabban a platinát használja pénzül. Ezért tértek át ismét a művelt népek kivétel nélkül az ezüstre és aranyra.

Szinte fölösleges megjegyeznünk, hogy az érték állandósága a két nemes fémnél is csak *viszonylagos*. Az ezüst és arany értéke kevesebb hullámzást tüntet föl, mint bármely más fémé, hogy azonban épen nem változatlan, arról lejjebb bővebben is lesz alkalmunk szólani.

3. *Nagy és kis értékek közvetítésére egyformán alkalmas.* Minél fejlettebb a forgalom, annál nagyobb értékek járnak kézzél-kézre. A míg aránylag kis értékű és nagy teriméjű jószágok szolgáltak pénzül: a réz, vas, buza — addig nagy értékek csak nehezen foroghattak. 1 kilogram arany körülbelől 1500 kilogram rézzel, 10,000 kilogram vassal és 20,000 kilogram búzával ér föl. Már e

pár szám is mutatja, mennyivel alkalmasabb az arany a forgalom közvetítésére, mint bármely más jószág. Ugyanez alapon arra a következtetésre is jöhetnénk, hogy a drágakövek, gyémántok még alkalmasabbak volnának e célra, mert kisebb térben még nagyobb értéket képviselnek. Csakhogy a forgalom gyarapodtával a kis értékek közvetítése mit sem veszít jelentőségéből. Nem elég tehát, hogy a pénz anyaga nagy értékkel birjon, lehetőleg kicsiny és egy-nemű részekre kell azt oszthatnunk, különben nem felel meg a pénz rendeltetésének. Ez *oszthatóság* dolgában azonban a nemes fémek s nevezetesen az arany ismét nagy előnyökkel bir. A drágakövek egyáltalán nem oszthatók nagyságukkal folyton ugyanegy arányban álló értékű részekre. S ha egyéb jószágok mint a fémek oszthatók is ily értelemben, sőt kisebb értékek kifejezésére alkalmasabbak is mint az arany vagy ezüst, nem szabad felednünk, hogy a pénz ugy a nagy mint a kis értékek közvetítésére szolgál. E kettős célznak pedig csakis a nemes fémek felelnek meg legjobban.

4. *A könnyű felismerhetőség.* Az olyan pénz, melynek értékét nehéz meghatározni, sok csalásra vezet és nagyban akadályozza a forgalmat. Ezért nem fejlődhetett a forgalom, míg állatok vagy más szerves anyagok szolgáltak pénzüll. Ezért volnának rossz pénz a különböző drágakövek, sőt a legtöbb fém is. Az ezüstre és aranyra ellenben oly határozottan rá vall színe és csengése, hogy a leg-egyszerűbb embert is csak ritkán vezethetik tévutra. E körülménynek tulajdonítandó részben az is, hogy a pénzt határozott alakban és vésettal verik, a mi felismerhetőségét még könnyebbé teszi. S ennek tulajdonítandó végre részben az az elővigyázat, hogy még azok az országok is, melyek hiteljegyekkel, bankokkal vagy papírpénzzel bírnak, csak nagyobb összegekről adnak ily hiteljegyeket. Angliában például 5 font sterlingre szól a legkisebb bankjegy, mi által a kisebb pénzeket forgató osztály jóval kevesebb csalásnak van kitéve.

3. A pénz értéke általában.

Szokásossá vált e kérdést igen egyszerűvé tenni az által hogy a pénz értékét egynek vették *anyagának*, az ezüstnek vagy arany-nak értékével. S ha csak annyit mondunk, hogy a pénz értéke függ

anyagának értékétől is — kétségtelenül igazunk van. Csakhogy ezen kívül befolyást gyakorolnak arra más tényezők is.

Ha a pénz értéke mindig egyenlő volna anyagának értékével, akkor az arany- vagy ezüstrudaknak szintén mindig hasonló értékűeknek kellene lenniök a hason tartalmu és finomságu fémpénzekkel. De ez nem áll. Lehet eset, midőn a pénz értéke nagyobb a hason fémtartalmu és minőségü arany- vagy ezüst rudaknál; s viszont előfordulhat az ellenkező eset, hogy a pénz értéke kisebb mint a megfelelő tartalmu és finomságu arany- vagy ezüstrudaké.

Ifju gyarmatokban s egyáltalán oly országokban, melyeknek nincs maguknak pénzverdejök, a pénz értéke, kivált növekvő forgalom mellett, mindig *magasabb* lesz a megfelelő mennyiségű és finomságu veretlen fémmél. Eltekintve a pusztá pénzverdei költségeknél, melyeket teljesen mellőzhetünk, befolyást gyakorol ez esetben a megszerzés nehézsége. S innen van, hogy például a kevésbé értékes, de nehezebb szállításu ezüstmél a különbség ily esetekben nagyobb mint az értékesebb, de könnyebb szállításu aranynál.

Másrészt megtörténik, hogy hirtelenül nagyobb mennyiségű pénz özönlik be valamely országba, vagy forgalma csökken; ilyenkor ismét a fémpénz értéke *csökkenni* fog a rüdfémekhez képest, melyek a kereskedelemben megtartották értéküket. Ugyanez történhetik akkor is, ha valamely ország pénze a hosszas használat által elkopik és rendeltetésének mint pénz nem igen felel meg. Mindez esetekben a meglévő pénzek beolvasztása válik szükségessé, és az e szükséggel járó költségek már előre is csökkentik a pénz értékét a rüdfémekhez képest. S habár ez eltérések soha nem lehetnek nagyok, mégis ragaszkodnunk kell a pénz értékének szabatosabb meghatározásához.

Mint minden jószágnak, úgy a pénznek is kétféle értéke van: a normalis vagy *természetes* s a *piaczi érték*. Az első hosszabb időre szól s mintegy mozgó központot képez. A második a pillanat benyomása alatt áll s az előbbinek kisebb-nagyobb módosítását képezi. Az első függ a termelési költségektől, a második a kínálat és kereslet viszonyától. Lássuk őket egyenkint.

4. A pénz értéke a termelési költség szerint.

A pénz *termelési költségei* közt természetesen a nemes fémek *előállítás*a játszsa a legfőbb szerepet. Nagy és gazdag arany- és ezüsttelepek fölfedezése mindig tetemesen lejjebb szállította a pénz értékét. Amerika fölfedezése a XV. és XVI. század válpontján, a perui, potosi aranybányák fölfedezése a XVI. században, a mexikói, guanaxuatói aranybányák fölfedezése a XVIII. században, a californiai aranybányák fölfedezése a XIX. század derekán s végre a mexikói nagy ezüstbányák a legújabb időben, sőt még a kisebb jelentőségű telepek fölfedezése mindannyiszor tetemesen leszállították nemesak a pénz értékét, hanem az illető nemes fémnek értékét a másik nemes fém értékéhez képest. A pénz értékének ez esése azonban nem volt szakadatlan, mert eltekintve a veszteglő kiaknázás mellett mutatkozó állandóságtól, nagy háboruk és pusztulások után, midőn sok nemes fémet elrejtettek vagy elvesztettek, nemkülönbén a gazdaság nagy fellendülései idejében, midőn a forgalom egyszerre több közvetítőt igényelt — a pénz értéke ellenkező irányban is mozgott és főlebb emelkedett. Az uralkodó irány azonban mindezen megszakítások vagy veszteglések daczára a nemes fémek értékének hanyatlása maradt, úgy hogy ma körülbelől hatszor annyi arany vagy ezüst értéket képvisel a buza mint Amerika fölfedezése előtt.

A nemes fémek előállítási költségeire az arany- vagy ezüstbányák kisebb-nagyobb termékenységén kívül, nagy befolyást gyakorolt még a *technika haladása* is. Minden műszaki haladás, mely megkönnyíti a tisztátalan állapotban talált nemes fémek kiválasztását, szükségkép csökkenti azok értékét s ezzel a pénz értékét is.

Mindezzel azonban csak azon országokra vonatkozólag magyarázzuk meg teljesen a pénz termelési költségeit, melyek maguk birnak nemes fémekkel és pedig a forgalmuk szükségelte mennyiségben. Európának azonban egyetlen állama sem aranytermő a szó szorosabb értelmében. Még hazánk sem, mert noha e részben talán a leggazdagabb európai ország, évi termelése alig megy egy-két millió forint árára, a mi semmiesetre sem volna elegendő forgalma közvetítésére.

Mi képezi tehát mindezen országokban a pénz termelési költségeit? Azon jószágok termelési költségei, melyeken a pénzt megszerzi. Mi következik ebből? Az, hogy minden ország maga is

befolyást gyakorolhat pénze termelési költségének, más szóval pénze megszerzési költségeinek leszállításaira. Az ipar minden nagy haladása a kiviteli cikkekben olcsóbbá teszi az illető népre nézve a pénzhez való jutást. S mezőgazdasági országokban, mint a miénk, még minden kedvező termés is lejobb szállítja a pénz értékét. Sőt minthogy mi másod kézből, nem Amerikából, hanem valamely európai országból nyerjük pénzünket: nemcsak saját termelési viszonyaink javulása, de a külföld hasonló haladása is kedvezőbbé teszi ránk nézve a forgalom e nélkülözhetetlen közegének elnyerését. Minden nagy haladás az angol kőszén- vagy vasiparban Sheffieldben vagy Birminghamban; minden nagy haladás a francia selyem- vagy pamutgyártásban Lyonban vagy Rouenban; minden haladás a cseh agyag- és posztógyárakban Karlsbadban és Reichenbergben: olcsóbbá teszi ránk nézve a pénzt és fokozza buzánk árát, földjeink nyereségét, mint akár egy kedvező termés nálunk vagy egy kedvezőtlen termés külföldön. Egy különbség mindazáltal van a kettő közt. Azon előnyök, melyek a magunk vagy más népek *termelési viszonyainak javulása* által hatnak — ezek maradandók és tartósak. Az olyanok ellenben, melyek a külföld *vesztéseinek*, mint például rossz terméseinek vagy más hasonlóknak köszönik eredetüket — ezek csak pillanatnyiak, melyeket gyorsan követhetnek a jóval károsabb visszaesések.

5. A pénz értéke a kínálat és kereslet befolyása alatt.

Ha már a termelési költségek befolyása is oly bonyolult módon nyilatkozott, mennyivel bonyolultabb alakban mutatkozik az utóbbi viszonyoknak hatása.

A pénz piaci értékét szabályozó *kínálattal* röviden végezhetünk. A pénz kínálata alatt ugyanis érthetjük a művelt világ rendelkezésére álló nemes fémeket, s így e részben ugyanazon tényezők működnek mint a termelési költségeknél. Vagyis mondhatjuk, hogy minél nagyobb mennyiségben fordulnak elő a fémek, annál nagyobb lesz kínálatuk s következésképp annál olcsóbb is lesz a pénz értéke és viszont.

A pénz piaci értékét szabályozó másik tényezővel, a pénz *keresletével* már nem végezhetünk ily futtában. Lássuk tehát előbb, mitől függ a pénzre irányuló kereslet? A forgalom szükségletétől.

Minél nagyobb tehát a forgalom, annál nagyobb lesz a pénz szükséglete s következésképp a pénz értéke. E következtetés logikusnak látszik, és még sem az. Megmondjuk mindjárt, miért.

A forgalom szükséglete első sorban mindenesetre annak nagyságától függ, s minden egyéb körülménytől eltekintve, a nagyobb forgalom több pénzt igényelhet közvetítésére. De vannak egyéb tényezők is. Így befolyást gyakorol még a forgalom szükségletére a forgalmi eszközök vagyis a pénz forgási gyorsasága. A forgalom szempontjából az egy forintos pénzdarab, mely tíz kézen megy keresztül, ép oly szolgálatot tesz, mint az a tízforintos pénzdarab, mely csak egy kézen megy át. Ámde a forgalom túgulásával a forgalmi eszközök vagyis a pénz is gyorsabban forog, s így a növekvő forgalom által előidézett nagyobb pénzsükséglet mindig erős ellensúlyozót nyer a pénz forgásának a forgalom gyarapodásával lépést tartó gyorsabbá válásában.

De ez csak egy. Van a pénzsükséglet gyarapodásának egy másik ellensúlyozója is. S ez az, hogy a forgalom növekedtével a pénz mellett különböző hiteljegyek, bankók, váltók, cheque-ek stb. is szolgálnak cseréközegül. Épen nem következik tehát, hogy a nagyobb forgalom nagyobb pénzmennyiséget is igényel. Mert ha igaz is ez állítás kezdetleges népeknél, hol most tértek át a cseréről a pénzforgalomra, teljesen hibás magasabb gazdasági fejlettségénél, hol a pénz gyorsuló forgása s a hiteljegyek szaporodása mellett a forgalom folyton nagyobb lesz, a nélkül, hogy azért a pénzsükséglet hasonló arányban gyarapodjék. Sőt egészen magas fejlettségű gazdasági életben azzal a sajátoságos tüneménynyel találkozunk, hogy a leggazdagabb népek kevesebb pénzt, t. i. valóságos arany-ezüst pénzt forgatnak mint a kevésbbé gazdagok. Így Angliában kevesebb pénz forog mint Franciaországban, Franciaországban kevesebb mint Németországban. Pedig Angliában mindenesetre nagyobb a vagyon és forgalom, mint Franciaországban, és Franciaországban viszont nagyobb, mint Németországban.

S ha most összefoglaljuk a pénzsükségletnek s következésképp a pénzkeresletnek a pénz értékére gyakorolt hatását: azt mondhatjuk, hogy a pénzkereslet a civilizáció első fejlődésében mindenesetre nagyban fokozza a pénz értékét, de a felsőbb fokon annyi ellensúlyozó erő mellett már jóval kisebb mérvben gyakorolja ezt a hatást.

S miután láttuk a kínálatot és keresletet *egyenként*, lássuk őket most *kölsön hatásaikban*. E részben egy igen fontos tüneményrel találkozunk a pénznél. A kínálat és kereslet sehol nem *simul* oly gyorsan egymáshoz, mint épen a keresiemes fémekeül. E tüneménynek három nagy oka van.

Az egyik az, hogy a nemes fémek igen könnyen szállíthatók. A legkisebb értékkülönbség nyereségessé teszi szállításukat. Ha valamely országban a pénz hiánya következtében lejjebb szállnak a javak árai, minden más országra nyereséges lesz ott vásárolni. Ha ellenben valamely országban a pénzhiány következtében felszökkennek a jószágok árai, nagy nyereséggel kezesget az idegen javak odahozatala és eladása. Az az aggodalom tehát, hogy valamely munkás népnek félnie kellene, hogy pénze elfogy, alaptalan.

A második az, hogy a nemes fémek *nem képeznek elsőrendű szükségletű tárgyat*, hanem fényüzési és ipari czikket, a mennyiben nemcsak pénzül szolgálnak, hanem ékszerekre, díszítésre és chemiai czélokra is használatnak. Az elsőrendű élelmi czikkeknél, mint a búzánál a rossz termék jóval nagyobb mértékben emeli az árakat, mint a mennyivel a meglévő mennyiség a szükségleten alul marad. Ha csak egy-két százalékkal hiányzik a rendszeren szükségelt mennyiségből, tíz-husz százalékkal, sőt azon felül emelkedik a buza ára. Ha pedig a szükségletnél jóval nagyobb a mennyiség, érzékenyen hanyatlanak az árak, mert a fogyasztás azért csak igen kis mérvben fog gyarapodni. Ha ellenben a pénznél mutatkozik a szokottnál nagyobb kereslet, kevesebb aranyat, ezüstöt fordítanak ékszerekre, beolvasztanak sokat a meglévőkből és kevesebbet fordítanak ipari czélokra. Szintúgy ha a kínálat nagyobb lenne a szokottnál, nagyobb mennyiségű nemes fém vándorol az aranyművesekhez és vegyészekhez. A kiegyenlítés mindkét esetben könnyebben történik.

A harmadik ok végre a nemes fémek nagy tartóssága, melynél fogva úgyszólván alig vész el belőlük valami, úgy hogy az újabb hozzájövő mennyiség könnyen kielégítheti az időközben növekvő keresletet.

Mindezek összefoglalásául mondhatjuk tehát, hogy a pénz értékében csupán a termelési viszonyok idéznek elő nagy és hirtelen változásokat; a kínálat és kereslet hatásai ellenben meglehetősen egyensúlyozzák egymást.

6. A pénz szerepe.

A pénz alkalmazása a forgalomban mindenesetre egyik nagy áldása az emberiségnek. A míg a javakat közvetlenül is csak javakért cserélték, a gazdasági élet nehéz békókban silylett. Bármily jótékony hatása legyen is azonban a pénznek ez irányban, óvakodnunk kell, annak jelentőségét túlbecsülve, azt oly térre átvinni, hol hatása megszűnik. Mert ha igaz is, hogy bizonyos tekintetben a pénz a legkeresettebb érték, ez csak azon alapul, hogy a pénz az az áru, melyen legkönnyebben vásárolhat s a melyet legkönnyebben eladhat az ember. A pénz előnye e nagy *forgalmi képességében* rejlik. Egyéb gazdasági tekintetből, a termelés és fogyasztás szempontjából azonban, valószínűleg minden más jószág bir elsőséggel a pénz fölött.

A pénz szerepének hasonló felfogása vezette ADAM SMÍTH-t az ismeretes képre: „a pénz egy nagy kerék, mely arra szolgál, hogy a szükségelt nyers anyagokat, ipari termékeket és szolgáltatásokat mindenkinek kezeihez juttassa.“ Ugyanez a felfogás adta J. ST. MILL szájába a hasonló, de már kifejezőbb mondást: „a pénz egy gép, mely a forgalom előmozdítására szolgál, de egyéb önálló befolyást rendes viszonyok közt nem gyakorol.“ S ez vezette ismét MICHEL CHEVALIER-t, a pénzről szóló munkájában egy további következtetésre. A pénz, ugymond, közgazdasági gép levén, világos, hogy a közgazdasági haladás abban áll, hogy e gép minél kisebb értéket képviseljen s így aránylag minél csekélyebb áldozat mellett minél nagyobb szolgáltatásokat tegyen. Minden közgazdasági haladás alapföltétele, hogy minél kevesebb áldozattal minél nagyobb eredményt érjünk el. S így világos, hogy minél kisebb értékkel vagy pénzösszeggel közvetítjük a forgalmat, annál gazdaságosabban járunk el. Ez az, mit CHEVALIER a legkisebb tevékenység elvének *principe de la moindre action* nevez.

E fontos igazság gyakorlati helyességét már egy korábbi fejezetben találtuk, midőn arról értesültünk, hogy a hitel fellépése óta ép a gazdagabb országoknak van mindig aránylag kevesebb arany- és ezüstpénzök. Midazáltal nem lesz érdektelen CHEVALIER-t még tovább kísérni és tapasztalni, mint bizonyítja ő be e tételt elméletileg még más uton is.

A társadalom tőkéje kétféle: álló és forgó. Az elsőhöz tar-

tozik mindaz, mi maradandó és csak használata által szolgál. A másodikhoz mindaz, mi a mezőgazdaságban, iparban, kereskedelemben kézről-kézre megy és feldolgozás tárgyát képezi. Álló tőke mindazon termék, mely a termelés eszköztét képezi. A forgó tőke maga a termék, a termelési folyamat minden mozzanatában, nyers anyag korától fel addig, míg mint egészen kész termék a fogyasztó kezéhez jut. Az álló tőke csak jövedelmez, kamatot szolgáltat. A forgó tőke ellenben fogyasztás alá kerül mihelyt egészen kész, és a termelő minden termelés után, habár más alakban, teljesen, sőt bizonyos felülnyereséggel megkapja értékét. S ez annyira lényeges, hogy a termelésnek szünetelnie kellene, mihelyt a megtérülés fönnakadna. A forgó tőke osztályába tartozik tehát mindazon készlet, mely élelmi szer, nyers anyag vagy feldolgozott és kész termék alakjában a magánosok tulajdonában van. A forgó tőke képezi tehát a társadalom nyers jövedelmét, azon értéket, melyből közvetlenül él s a melynek fölöslegéből tartja fenn és szaporítja a termelés eszközeit, a munkaszereket, gépeket és minden más néven nevezendő álló tőkét.

Ámde a társadalom szempontjából a *tőke melyik neméhez tartozik a pénz?* Ahhoz-e, mely a feldolgozás tárgyát képezi, közvetlen fogyasztás alá kerül, mely élelmi szer, nyers anyag vagy kész termék alakjában a nemzet nyert jövedelmét képezi? Bizonyosan nem. Hanem igenis tartozik ahhoz, mely állandó és maradandó, s a termelésnek csupán eszközkéül szolgál. Szóval a pénz a társadalom szempontjából az álló tőke fogalma alá esik, noha a magán gazdaság szempontjából a forgó tőke legkiválóbb képviselője.

Már a termelésről szóló szakaszból tudhatjuk, hogy a productió annál előnyösebb, minél csekélyebb álló tőkét igényel. Az a termelő, ki fele oly drága és költséges gépekkel tudja ugyanazt az eredményt létrehozni, mindenestre előnyben van a fölött, ki annyival több értéket kénytelen eszközeibe fektetni. A gőznek nagy jelentősége a termelés szempontjából ép abban rejlik, hogy jóval kevesebb értékű gépekkel képes sokkal nagyobb eredményeket felmutatni. S ha a vasból és fából készülő gépek anyagában való megtakarítás ily nagy haszonnal jár, mennyivel nagyobb előny háromolthatik a társadalomra abból, midőn azon gazdasági gépezetnél takarékoskodhatunk, melyet pénznek nevezünk, s a melynek anyaga oly becses és drága.

A társadalom, mely arra törekednék, hogy minél nagyobb összeg pénz közvetítse a forgalmat, hasonlítana azon gazdához, a ki szám fölött szaporitaná barmait, gazdasági eszközeit, vagy a szükségesnél drágább anyagból készíttetné gépeit. Minthogy azonban a közönséges életben azt tartják gazdagnak, kinek sok pénze van, közel fekszik a tévedés, hogy a nemzetek gazdagságát is pénzmennyiségök szerint osztályozzák, s a pénz szaporítását tűzzék ki a társadalom céljául.

Mennyire helytelen e felfogás, legjobban láthatjuk abból, hogy a pénz csak a forgalom szempontjából bir fontossággal, a forgalomban pedig nem a pénz mennyisége, hanem a cserében szereplő javoknak egymáshoz való viszonya a döntő mozzanat. Hogy erről meggyőződhesünk, vegyünk egy gyakorlati példát. Valamely földmivesnek van fölösleges buzája, de nincs ruhája. A kívánt tárgyat bármely szabónál 20 forinton megkapja, a mi az azon időben divó átlagos árak mellett például 4 mérő buzának felel meg. A földmives eladja tehát gabnáját 20 forintért, és megveszi magának ezen a pénzen a kívánt öltözetet. Miért elégedett meg a földmives ama 20 forinttal? Azon egyszerű okból, mert ezen a 20 forinton megszerezhetette azt a tárgyat, mely az ő fogalmai szerint megfelelt buzája értékének. Valjon szivesebben adta volna-e oda 30 forintért ugyanazt a buzát, ha a ruha 40 forintba kerül? Vagy örömezzel adja-e a szabó ruháját 30 forintért, ha ugyanazon pénzen kevesebb buzát vásárolhat? És viszont ellenkezőleg nem adja-e oda a gazda olcsóbb áron, például 15 forinton, ha tudja, hogy ezen az összegben nem csak ruhát, hanem kalapot és csizmát is vásárolhat. És nem adja-e el a szabó jó szívetten ugyanazt a ruhát 15 forintért, ha tudja, hogy ez összegért nem 4, hanem 5 mérő buzát kap.

Közelről szemlélve tehát a pénz szerepét a forgalomban, világozóssá lesz előttünk, hogy, eladásnál úgy mint vevésnél, nem a pénz mennyisége az, mi a felekre nézve irányadó, hanem egyes egyedül a cserében szereplő javoknak egymáshoz való viszonya. Vegyük még egyszer az utóbb említett példát, és tegyük föl, hogy 4 mérő buza értéke átlag egyenlő egy közönséges öltözet ruha értékével. Gondoljuk most, hogy a forgalomban levő pénz összege megkétszereződik. Föltéve, hogy minden egyéb viszony változatlanul maradt — fog-e a forgalomban levő pénzösszegnek gyarapodása az említett javak egymáshoz való viszonyában bármily különbséget előidézhetni?

Több vagy jobb ruhát fogok-e azért 4 mérő buzáért kapni? Több vagy finomabb buzát várhatok-e ugyanazon ruháért? Semmi esetre. Ha történik változás a pénz megszorodása által, az nem mutatkozhatik a javak viszonyában egymás között, hanem egyes egyedül a javak és a pénz egymásközi viszonyában, vagyis az árakban. Ez utóbbiak meg fognak kétszereződni, de azért senki nem mondhatja, hogy a nemzet akár csak amaz érték erejéig is gazdagabbá lett volna, melyet az említett pénzösszeg korábban képviselt.

Átmenetileg mindazáltal lehet a pénz szaporodásának is más hatása. Tegyük föl, hogy valamely országban egyszerre több tőkepénzes telepszik meg, kik maguk annyi pénzkészlettel rendelkeznek, mint a mennyi eddig összesen forgalomban volt. E pénzemberek földeket vesznek, gyárakat építenek, vasútakat teremtenek, szóval értékesítik pénzüket. Mi lesz e nagy pénzsaporodás eredménye, föltéve ismét, hogy minden egyéb viszony változatlan marad? Rög-tön természetesen nem fognak emelkedni az árak, az első beszerzéseknél az említett pénztulajdonosok semmivel sem fognak magasabb árakon vásárolni. Idővel azonban a termelésre szükséges javak és szolgálatok mind nagyobb mérvben eszközöltött vétele, vagyis a pénz növekedő kínálata mindinkább érezhető lesz. S minthogy egészen véve sem a rendelkezésre álló javak, sem a foglalkozást kereső szolgálatok jelentékenyen nem szaporodtak, vagyis a pénz kereslete nem öregbedett: a legegyszerűbb közgazdasági törvény erejénél fogva a pénz értéke csökkenni fog, és pedig azon arányban, a melyben mennyisége szaporodott. A pénzsaporodás haszna egyedül átmeneti lehet. Az első időben élénkítheti a termelést, de mire az új pénzkészlet széteszlik az egész nemzetben, megszűnik minden élénkítő hatása, s az eredmény alig lesz más, mint az, hogy az árak megduplázódtak.

Mind ez természetesen csak úgy fordulhat elő, ha az illető ország *légmentesen* elzárva maradna minden szomszédjától. A valóságban azonban ez még csak megközelítőleg sem történhetik, mert a legszigorubb vámok, a legmegrögzöttebb nemzeti gyűlölség sem képesek a pénz természetes mozgalmát megváltoztatni. A reális életben más eredményre lehetünk elkészülve, mely azonban ismét csak az előadott tanok helyessége mellett bizonyít. Amint ugyanis az árak emelkedése vagyis a pénz értékének csökkenése bizonyos fokot elér, melyen annak elszállítása a külföldre haszonnal jár, sem-

miféle hatalom sem fogja azt megakadályozni, hogy oda ne özönljék, hol ugyanazon összeggel többet lehet vásárolni.

A pénz azon eszköz, melylyel az egyesek tulajdonában levő termékek és szolgáltatások forgalmát közvetítjük. De a társadalom gazdasága nem e forgalmi közegben, hanem a termékek és szolgáltatások bőségében fekszik. A társadalom gazdag, ha tagjai minél jobban táplálkozhatnak, ruházódhatnak és lakhatnak, ha minél könnyebben elégethetik ki különféle szükségleteiket. A forgalmi közeg öregbítésével azonban még nem mozdítjuk elő e célt. Hiszen ha ez állana, akkor a társadalom gazdasági haladása nem a javak termelésétől általában, hanem főleg vagy egyedül az arany és ezüstbányák kisebb-nagyobb termékenysége határozná. A művelt európai nemzetek nem volnának sorsuknak urai, hanem azon barbár népektől függének, melyeknek birodalmaiban találhatók a nemes érczek leggazdagabb erei.

E szomorú *tévedésre*, a pénz és tőke fogalmának ez *összkeverésére*, a legkiválóbb példát egyébiránt az a nézet szolgáltatja, hogy semmi kiadás nem káros az országra nézve, föltéve, hogy a pénz az országban marad. A tőkéről szóló fejezetben találtunk már egy ehhez hasonlót, s ha itt mégis újra rámutatunk, teszszük ezt azért, mert e nézettel még műveltebb embereknél is találkozhatunk. E szerint a pazarló magánosok vagy kormányok, habár értékeket is pusztítanak el, nem szegényítik el az országot, ha itthon költik el a pénzt; míg azok, kik külföldről vásárolnak, megkárosítják az országot, bármily gyümölcsözően is forgatták az értékeket, mert a külföldre vitték a pénzt. Szinte megfoghatatlan, hogyan hódolhattak századokon át ily ferde felfogásnak, mely ugyanazon jövőt helyezi kilátásba a szorgalmas, gazdaságos és mértékletes nemzeteknek mint a tunyáknak, tékozlóknak és dőzsölőknek, s a mely nemesak a közgazdaság, de még az erkölcsiség legegyszerűbb elveit is lábbal tapodja.

Ma már azonban tudjuk, hogy a pénz csak oly áru mint más, mit mutat az is, hogy értéke hosszabb időre mindig csak az előállítási költségektől függ, rövidebb időre pedig a kínálat és kereslet viszonyától. Ha a pénz anyagául szolgáló nemes érczek a világ legfőbb gazdagságát képeznék, úgy azok termelése a legnagyobb költség mellett is nyereséggel járna. S mégis ma már talán nem lesz számbavehető közgazda, ki 5 forint értékű arany előállítását elő-

nyősnek tartaná, ha csak az előállítás az említett összegnél kevesebbe nem kerül. Ha a nemes érczek képeznék csak a legfontosabb értéket is, hogyan tudnók magunknak megmagyarázni, hogy ép az arany- és ezüsttermelő országok a legszegényebbek, míg a legdúsabb nemzetek egészen híjával vannak az arany- és ezüstbányáknak. Hogyan tudnók megfejtetni akár csak azt is, hogy minden európai ország közt majdnem az áll a gazdagság legalsóbb fokán, melynek legelőször hullott ölébe az új világ aranyesője, s amely annyi mesterséges eszközökkel igyekezett azt saját magánál visszatartani. Mindezt csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy a pénz anyagául szolgáló nemes érczek ép oly áruk, mint bármely más, melyekből nemcsak kevés, de kelleténél több is lehet valamely nemzet tulajdonában.

IV. FEJEZET.

A HITEL.

1. A hitel fogalma, szerepe és hatása.

A hitel azon képesség, melynél fogva mások javai felett rendelkezhetünk. E képesség alapszik azon a bizalmon, hogy a tulajdonos idővel a megfelelő vizontszolgáltatásban fog részesülni. Minél alaposabb a bizalom, annál erősebb a hitel. Minél vagyonosabb az, ki a hitelt fel akarja használni, szóval minél nagyobb *realis* hitelt tarthat igényt; minél buzgóbb, munkásabb és becsületesebb, vagyis minél nagyobb *személyes* hitele; s végül minél több biztositékot nyújtanak a fennálló társadalmi és jogi *intézmények* arra nézve, hogy a hitelező követeléseit kényszer útján is behajthatja, vagyis minél rendezettebb viszonyok és szigorubb hiteltörvények uralkodnak valamely országban: annál fejlettebb is lesz abban a hitel.

A hitel a gazdaság egyik leghatalmasabb emeltyűje, mely gyümölcsözőbbé teszi a meglévő tőkét, de mindazáltal nem szaporítja magát a meglévő tőkét. A hitel átviszi a tőkét a kevésbé termékeny vagy meddő kezekből a termékenyebb kezekbe, de nem terem új tőkét, mert ugyanazt az egy tőkét minden hitel daczára is csak egy ember használhatja termelésre és nem a hitelező és adós egyszerre. Ha mégis akadnak ilyen állítások, azok a fölületes megfigyelésből erednek. Így igaz, hogy ha Péter 1000 forintot kölcsönöz Pálnak, Pál használhatja közvetlen termelésre ez 1000 forintot és ugyanaz az 1000 forint még alkatrészét képezi Péter vagyonának, ki erre a maga részéről vehet igénybe hitelt. De föltéve, hogy Péter csakugyan maga is venne föl 1000 forintot a maga követelése fejében és azt termelésre fordítaná, ez már nem az a tőke, melyet ő Pálnak adott, hanem egy más tőke, melyet egy harmadik személytől vett igénybe, ki azt akkor is kölcsön adta volna neki, ha ő a maga tőkéjét nem kölcsönzi ki Pálnak. Ugyanegy tőkét egyszerre csak egy ember hasznosíthat a termelésnél.

De ha a hitel haszna nem is oly korlátlan, mint azt némely rajongó és felületes szemlélő képzei, még mindig igen tetemes. Röviden összefoglalva három főirányban nyilvánul: *hatásosabbá, gyorsabbá és olcsóbbi* teszi a forgalmat. Lássuk ezeket egyenkint.

A hitel először hatásosabbá teszi a forgalmat azáltal, hogy a tőkét termékenyebb kézbe viszi. A hitel nélkül igen sok tőke paragon heverne, vagy épen tudatlanság folytán is rosszul alkalmaztatnék. A hitel mellett azonban a tőkék legnagyobb részét kikölcsönzik kamatra, a mivel már a tulajdonos nyer. De még fontosabb az, hogy a kik ezen tőkét kamatra kölcsön veszik, gyümölcsöző vállalatokba fektetik, hol azok még nagyobb kamatot hajtanak. A hitel tehát ha nem is gyarapítja magát a tőkét, gyarapítja a termékeny foglalkozások számát. Fejlődésével és megízmosodásával karöltve egy csomó hitelintézet, letéti bank, takarékpénztár stb. keletkezik, melyek a legcsekélyebb összegeket is felszívják és tapasztalásból ismerve betevőik szokását, jól tudják, hogy azok csak igen csekély részt szoktak visszakövetelni, a fenmaradó jóval nagyobb részt kereskedőknek, iparosoknak és vállalkozóknak adják ki gyümölcsöző czélokra. A hitel így fejleszti a termelő képességet, midőn azt a szükséges eszközökkel ellátja és másrészt pótolja a tevékenység ezen hiányát azoknál, kik tőkéiket önmaguk nem tudnák gyümölcsöztetni.

A hitel hasznos voltának elengedhetetlen föltétele tehát, hogy termelésre fordíttassék. A könnyelmű pazarló adósságai az uzsorásnál, a rosszfizető vevők adósságai a kereskedőknél, a hitel fogalma alá esnek ugyan, de nem termékenyítik a gazdaságot. Az uzsorás és kereskedő nyerhet ilyen esetekben is, ha busásan megfizeteti kockázatát és várakozását; de az összeség veszít, mert a tőkék egész serege hosszabb időn át meddő maradt, minden haszon nélkül a termelésre.

A hitel, mondtuk, másodszor gyorsítja a forgalmat, mert lehetéssé teszi, hogy a termelés aránylag csekély forgó tőke mellett is folytonos maradjon. A gyáros, ki bizonyos mennyiségű jószágot előállított, nem kénytelen addig várni a gyártás újabb folytatásával, míg áruit készpénzben adhatja el. Eladja azokat jóhitelű váltókért, melyet értékesítve, beszerezheti újabb szükségleteit, további termelésének előfeltételeit. Hasonló előnyöket nyújt a hitel a gazdának és kereskedőnek.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a hitel ezen különböző alakjai, a váltók és más hasonló hitelokmányok csak annyiban mozdítják elő a gazdaságot, a mennyiben a forgalom eszközeit képezik. Az oly váltó például, mely csak megtörtént pénztadás bizonyosságán és a fizetési kötele-

zetség nagyobb biztosítására szolgál; értjük a közönséges adósság-csinálás fejében kiállított váltókat, melyeket a hitelező legtöbbször nem is forgat — ezek nem mozditják elő a közgazdaságot. Csak az ipari, kereskedelmi váltó, mely a fizetés előlegezését képezi és készpénz gyanánt jár kézről-kézre, csak ez tekinthető a szoros értelemben vett hitel szerszámának.

Vége harmadszor a hitel olesóbbá teszi a forgalmat. A hitel ugyanis különböző alakokban jelenkezik, melyek közül a váltók, utalványok, checkek, bankjegyek a legismeretesebbek. Nem lehet feladatunk munkánknak már ezen részében ez egyes alakokkal foglalkozni, csak azt akarjuk még megjegyezni, hogy mindezek vásárlási erőt képviselnek, következésképp helyettesítik a pénzt, és azzal is gyarapítják a gazdaságot, hogy az eddig pénz gyanánt használt érczeket ez alkalmazásban, fölsőlegessé teszik, és így lehetővé válik, hogy azok szintén közvetlenül termelésre fordítassanak. Ide vonatkozik SMITH szép hasonlata a hitelről, melyben azt a levegőn keresztül vezetett utnak nevezi, mely lehetségessé teszi, hogy az eddig ut gyanánt használt földterületeket is közvetlen termelésre alkalmazzák.

Hogy azonban a hitel által képviselt vagyon valóban hasznos legyen a kölcsönvevőkre nézve, kell, hogy az a vagyon csakugyan létezzék már, vagyis hogy azok, kik a hitelt nyújtják, a megfelelő értékek fölött tényleg rendelkezzenek. Ámde gyakran megtörténik, hogy a felajánlott és elfogadott hitel meghaladja a tényleg rendelkezésre álló vagyont. Ilyenkor aztán zavar áll be a leszámolás idején, mely eleinte a határidők halogatásában, majd valóságos fizetéseképtelenségben nyilvánul. S ezzel megvan a kereskedelmi vagy pénzválság mint nevezni szokták, vagy hitelválság, mint helyesebben mondani kellene.

Az ily válságok eredete a tökebőségre vezethető vissza, mely csakhamar a vállalkozó szellem föllendülését vonja maga után. A kezdetleges nyereségek újabb és nagyobb nyereségek esábjával hitetnek, a mi már magában az áruk tetemes emelkedésére vezet. Hozzájárul még a hitel mind nagyobb igénybevétele, és ezzel a különböző hitelpapírok gyarapodása, a mi újabb áremelkedést von maga után. Mig végre elérkezik egy időpont, hol a hitelt nem lehet többé tágitani és az árakat nem lehet fölebb rugtatni. A jövődő nagyobb nyereségek reményében megindított vállalatok elvesztik alapjukat, s a sokszor indokolatlan rózsás kilátásokat majdnem ha-

sonló indokolatlan rémképek, aggodalom és kétségbeesés foglalják el. A bőven osztogatott hitel és emelkedő árak helyett a hitel megvonása és az árak hirtelen esése következik be. A legtöbb vállalatot ideje előtt kell legombolyítani, mindenki csak követeléseit igyekszik érvényesíteni, tartozásai kiegyenlítését ellenben lehetőleg halogatja. Így vezet egy vállalat bukása száz meg száz más vállalat bukására.

Az ilyen hitelválságok természetes következménye, hogy mindenki keresi a pénzt, a legáltalánosabban elfogadott vásárlási erőt. S azért sokan a *pénz szükének tulajdonítják a válságokat. A mi azonban hiányzik, a mi kevesebb lesz, az nem a pénz, hanem a hitel, ama tőkék nagy száma, melyeket a felizgatott speculáció képzelme alkotott, de a melyek valóság érintésére egyszerre eltűntek.* Midőn például az 1873-iki válság nálunk a fővárosban főleg a házépítés terén mutatkozott, nem az vezetett a válságra, hogy a pénz mennyisége megcsökkent volna, hanem válságra vezetett a kiábrándulás, midőn az emberek látták, hogy a telkekért és házakért kiadott óriási összegek nem felelnek meg azok valódi értékének. S midőn akkor mindenki rohamosan túladni igyekezett még hozzá nagy adóssággal terhelt házaiban, a versenygő hajrá még a megfelelőnél is lejjebb hajtotta azok értékét. Házak, telkek, melyek azelőtt a jövő nagy nyereségeinek kilátásában százezreket értek, a válságra vezető fölcusodás pillanatában pár ezer forintért is alig voltak értékesíthetők. A mi tehát eltűnt, az nem a pénz volt, hanem azon házak és telkek képzeleti értéke, és a hitel, melyet azok alapján majdnem egyforma mohósággal adtak-vettek.

A hitelválságok csak *fejlett közgazdasági* viszonyok közt fordulnak elő. Csak itt terjeszthetik ki a hitelt kellő határain túl és következésképp csak itt járhat összeszorítása katastrófhákkal. Mi több, a fejlődő gazdasági viszonyokkal a hitelválságok mind gyakoribbakké is lesznek. Mindazáltal nem szabad hinni, hogy a bajnak ép a haladás ne adná meg ellenszerét. A terjedő közgazdasági ismeretek mellett mindjobban ismerjük meg tüneteit, és ha többször is találkozunk vele, ép azért sikerült mérsékelni hatását. Mert habár külterjre nézve mindig nagyobbak lesznek a válságok, a mennyiben több országot és több társadalmi réteget karolnak át: belterjőkre nézve vesztenek hatalmukból. A régibb válságok, a tulipán szédelés s Law szédelgésai egész nemzedékeket tettek tönkre, a mai eddig legkiterjedtebb 1873-iki válság után még tíz év sem folyt le, s a legtöbb országban már alig találjuk nyomait.

V. FEJEZET.

A PÉNZRENDSZEREK.

1. A fémpénzek. — Egyes és kettős valuta.

Pénzül vagyis értékmérőül és csereközegül csak oly anyagot használhatunk, melynek értéke meglehetősen *állandó*. Minden változás a pénz értékében milliónyi károkat von maga után majd a hitelezők, majd az adósok részén; bizonytalanná tesz minden számítást és tág tért nyit a legeszeveszettebb hazárdjátéknak, mint azt már fönebb jeleztük. A nemes fémek levén a legállandóbb értékű javak, ezek képezik a pénz legalkalmasabb anyagát. De van erre még egy egy más ok is. A pénznek nemcsak anyagi értéke van, hanem egy sajátos *sui generis* értéke mint forgalmi közegnek, mely az anyagtól egészen eltekintve a forgalom szükségletétől függ. Ha a forgalom szükséglete emelkedik, a pénz értéke is emelkedni fog, habár az annak anyagát képező nemes fémek értéke nem változott. Hasonlókép csökkenni fog a pénz értéke, ha a forgalom szükséglete megcsappant, a nélkül, hogy azért a nemes fémek értékében bármi változás történt volna. Szóval megtörténhetik, hogy a forgalmi közeg pénzértéke változik, noha anyagi értéke ugyanaz marad. E veszedelmet azonban szintén kikerüljük akkor, ha a nemes fémeket alkalmazzuk pénzül. Mert mihelyt a forgalmi közeg pénzértéke kisebb lett anyagi értékénél, sietni fognak az emberek fémpénzeiket beolvasztani, ha viszont a forgalmi közeg pénzértéke magasabbra emelkednék anyagi értékénél, készséggel viszi mindenki aranyát-ezüstjét a pénzverdékbe, hogy ott hason sulyu és finomságu és mégis értékesebb pénzre beválthassa. A nemes fémek tehát kétszeres biztosítékot nyújtanak a pénz értékének állandósága mellett, a mi ismételjük, elsőrendű kellék.

Két nemes fém, az arany és ezüst, körülbelül egyformán alkalmas a pénz szerepére. Nagyon természetes tehát, hogy sokszor fölvetették a kérdést, vajjon egyik vagy másik, egyszerre egy vagy mind a kettő alkalmas-e a pénz szerepét végezni. E controversia képezi az egyes és kettős valuta, vagy mint ujabban nevezik a *mono-* és *bimetallismus* kérdését. Egyelőre csak mindkét ál-

laspont föbb érveit adjuk, a behatóbb részleteket munkánk második részében, a *Közgazdasági Politikában* fogjuk kifejteni.

A *monometallismus* mellett szól a természetesség. Egy mértéket két különböző változásoknak alávetett jószág nem képezhet, a mint nem adhat egy mértéket két különböző változásoknak alávetett fémből álló rud, ha csak egyik vagy másik fém meg nem ereszkedik. E bajon azzal igyekeztek segíteni, hogy bizonyos törvényes arányt állapítottak meg a kettő közt. Így a francia forradalom XI. évi germinal 7-iki törvénye 1 : 15¹/₂ arányt szabott meg az arany és ezüst közt. Az ilyen mesterkélt intézkedés azonban föltétlenül nem használ, mert kevés befolyást gyakorol az érték döntő tényezőire, a termelési költségekre. S az arany és ezüst termelési viszonyai szerint csakugyan majd az egyik, majd a másik előnyére vagy rovására mindig találkoztak kisebb-nagyobb változások. Az ilyen kétféle értékű pénznek azonban igen káros következménye van. A pénz természetében rejlik ugyanis, hogy a rosszabb pénz mindig kiszorítja a jobbat. Ez az úgynevezett GRESHAM-féle törvény, melynek magyarázata igen egyszerű. Ha 1 font arany a törvény szerint annyi mint 15¹/₂ font ezüst, a termelési viszonyok azonban úgy változnak, hogy az arany annál kevesebbet ér; minden külföldi csak a jobb ezüstöt fogja elfogadni és a rosszabb aranyat behozni. Szóval az egész nemzet drágábban fog vásárolni és olcsóbban lesz kénytelen eladni.

A *bimetallismus* hívei ezzel szemben azt állítják, hogy kettős valuta ép azért nagyobb állandóságot nyújt. Mert igaz ugyan, hogy a pénz értéke többször változik, de nem oly nagyot, mint ha csak egy fém képezné a valutát, és abban történik a változás. E kárpótlás azonban igen kétséges és nem egyenliti ki azt a veszteséget, mely a kettős valutánál elmaradhatatlan, hogy t. i. bármelyik fémnek változása folyton veszteségbe dönti az illető országot a többiekkel szemben. Egy másik érve a bimetallistáknak, hogy nagyobb lévén e rendszernél a pénz mennyisége, folytonos árcsökkenésnek nézünk eleje, a mi kedvező úgy az adósságokkal termelt államokra mint általában a nagy fogyasztó közönségre nézve. S ebben van is bizonyos előny, melyet azonban föl lehet használni a nélkül, hogy azért a kettős valuta gyakoribb ingadozásainak tennők ki a forgalmat. E mód egyszerűen abban áll, hogy az aranyat mint becsesebb és nagyobb fizetésére alkalmas fémét tesszük ugyan egyedüli valutává, de mellette az ezüstöt mint a kisebb forgalomra alkalma-

sabb fémet bizonyos összeg kisebb erejéig szintén elfogadjuk fizetési közegül.

A bimetalismus harmadik és legfontosabb érve végre az, hogy az arany egymaga nem elégséges többé a művelt népek forgalmának közvetítésére. A miből azt következtetik, hogy a monometalismus általános elfogadása a pénz roppant megrágulására és ezzel igen nagy válságokra vezetne.

2. A hitelpénzek. — A kényszerfolyam.

A forgalmi közeg pénzértéke, mint mondtuk, első sorban a forgalmi szükséglettől függ. Ennek következtében ha a forgalmi szükséglet változatlan marad, a pénz megtarthatja értékét, ha anyagát csekélyebb értékű, vagy egészen értéktelen anyaggal pótoljuk. Az elsőt megkísérlették a középkori fejedelmek, az utóbbit gyakoroljuk mi a hitelpénzekkel. Mindkettőnek szaporítása nagy nyereséget képezvén a kibocsátóra nézve, mindkettőnél hiányzik az ellenőrzés szigorúsága, mely a forgalomba bocsátott mennyiséget a forgalom szükségletével teljes összhangban tartja, a mi azután folytonos és mindig rohamosabb árhullámzásokra vezet. A hitelpénzeknél mindazáltal egy nagy és nevezetes különbséget kell tenni, vannak bankjegyek, melyeket a kibocsátó minden pillanatban érczre bevált, és van szorosan úgynevezett papírpénz, melyet a kibocsátó kényszerkelettel lát el, és érczre be nem vált.

A bankjegy ugyanazon szempont alá esik mint az érczpénz. Mihelyt legkevésbé is meghaladja a forgalom szükségletét fenyegetve van értéke, tömegesen tódul a beváltó pénztárakhoz és ezzel a kívánatos egyensúly csakhamar helyre áll. Ha ellenben nem elégíti ki a forgalom szükségletét és magasabb áron kelne, mint azon érczmennyiség, melyre szól, bármikor könnyen szaporítható. Erről az oldalról különben is ritkán mutatkozik a baj és soha nem ölthet nagyobb mérvet, minthogy az emberek azt a kényelmet, hogy fém helyett papírral fizethessenek, valami nagyon drágán alig hajlandók megfizetni.

A kényszerkeletű papírpénznél semmi határozott és önmagától működő biztosíték nincs arra nézve, hogy az a forgalom szükségletét meghaladó mérvben ne bocsáttassék ki. S különben is nagy nyereséggel járván a kibocsátóra nézve, alig van rá példa,

hogy ott, hol egyszer erre az utra ráléptek, a legnagyobb túlságba ne estek és rövid idő alatt a bajból kivergődtek volna. A kényszerkeletű papírpénz felszaporodása és ezzel a törvényes fizetési közeg értékének megromlása az arannyal és ezüsttel szemben a legnagyobb veszedelmek közé tartozik. A hol óriási mérveket öltött, mint kivált a mult században és a jelen század elején Franciaországban, és egész napjainkig Olaszországban, Oroszországban, Ausztriában és nálunk, ott a roppant árhullámzások következtében minden forgalmat tönkre tett, a termelést megakasztotta és milliókat nyomorba döntött. De még ott is, hol kisebb mérveket ölt, komoly bajokat szül. Rossz pénzben fizet kivitelnünkért és drága pénzen fizetteti meg behozatalunkat. Kedvezőtlen arányt honosít meg minden nemzetközi cserében, mert többnap munkánkért kevesebb napi idegen munkát ad cserébe; mesterségesen akadályozza a behozatalt és mesterségesen előmozdítja a kivitelt. És ez egyenes hátrány. Mert a kivitel előmozdítása roppant áldozatok árán történik. A papírpénz csökkenő értéke ugyanis a nagy forgalomban lesz először érezhető, csak később a kis forgalomban, az élelmi szerekben, munkabérben. A nagy kereskedő, gyáros vagy gazda tehát már a papírpénz értékcsökkenése kezdetén nagyobb mennyiségű papírpénzt kap a külföldön ugyanazon fémpénzértékért, de idehaza a kis forgalomban még megvan a papírpénz régi magasabb értéke, és azért noha ő nagyobb mennyiségű papírpénzt kapott kivitt jószágaiért, munkásait mégis a korábbi összeg papírpénzzel fizeti ki. De e nyereség csak átmeneti. Mert a mint a papírpénz értékcsökkenése kiterjed a kis forgalomra, ugyanannyival kell munkásainak is többet fizetnie papírpénzben, mint a mennyivel többet kapott papírpénzben ő maga. Az exporteurök haszna tehát csak addig tart, míg a papírpénz értéke csökkenőben van, és csak úgy lehetne folytonos, ha az értékcsökkenés is folytonos lenne, a mi természetesen végtelen zavarokkal és nyomorral járna. A mint ellenben a papírpénz értéke ismét emelkedik, a kivívó gyáros vagy gazda ugyanazon kivitt jószágért kevesebb papírpénzt kap cserébe, de itthon munkásainak ugyanazon összeg papírpénzt kell fizetnie, mert ez esetben is a nagy forgalomban mutatkozik először a változás és csak később a kisebb forgalomban. A papírpénz értékének gyarapodása tehát inkább megkárosítja és következőleg feltartóztatja az exportot, de ellenben előmozdítja az importot, mert papírpénzünk

értéke hamarabb emelkedik a nagy forgalomban, mint a kis forgalomban és így a nagy kereskedő, ki külföldön vásárol, rögtön többet kap papírpénzünkért és itthon vevőitől még a régi kisebb értékben fogadja el a papírpénzt. Szóval a papírpénz akkor mozdítja elő kivitelünket, midőn pénzünk értéke rossz, vagyis minél kevesebb jószágot kapunk cserébe; és akkor mozdítja elő behozatalunkat, midőn pénzünk értéke javul, vagyis midőn több jószágot kell nekünk adni cserébe. A nemzetközi csere tehát mindkét esetben azon nép hátrányára esik, melynek ingadozó értékű papírpénze van.

Bármily nagy legyen e baj, ez csak egy a sok közül. Sokkal nagyobb baj az, hogy a papírpénz folytonos ár-ingadozásoknak van kitéve és ez által minden belső forgalomban is a kockázat elemét izmosítja, az üzleti számítás biztonságát aláassa, és ezzel a takarékossgát és szorgalmat alapjában lerontja. Nem szabad feledni végül azt sem, hogy újabbán ép a papírpénzes országok nagy mennyiségű államadósságokat kötöttek fémértékben. Ilyen körülmények között a papírpénz értékének minden nagyobb hullámzása kétszeres csapást képezhet az illető nemzetre nézve.

Ne feledjük el e kiindulási pontunkat. Az állandóság a pénz egyik alapkelléke. A mely pénznem nem felel meg ezen kelléknek, az nem felelhet meg feladatának és a veszteségek és csapások hosszú sorát rejti méhében mint azt behatóbban a *Közgazdasági Politikában* lesz alkalmunk kifejteni.

VI. FEJEZET.

A NEMZETKÖZI CSERE.

1. A termelési költség viszonyos különbsége.

A nemzetközi forgalmat régtől fogva külön fejezetben tárgyalják, a nélkül, hogy szükségesnek tartanák alaposan megmagyarázni azon okokat, melyeknél fogva *más törvények uralkodnak* a nemzetközi cserében alakuló értékeknél mint a belföldi forgalomban keletkezőknél.

A belföldi csere értékalakulását tárgyaltuk már és kifejtettük, hogy az, ha nem is kizárólag, de első sorban a termelési költségektől függ. Ez alakulás természetes előfeltétele gyanánt pedig azt hoztuk föl, hogy a tőke és munka szabadon vonulhasson egyik foglalkozásból a másikba.

Már a belföldi cserénél is láttuk, hogy a tőke és munka ezen átvonulási szabadsága nem korlátlan, és ép azért a termelési költségek mellé, habár másod sorban, egy másik tényezőjét is említettük a természetes érték alakulásának, t. i. a kölcsönös kereslet mérvét.

Kérdés már most, vajjon a tőke és munka hasonló, kisebb, vagy nagyobb szabadsággal vonulhat-e egyik országból a másikba, mint ugyanegy országban egyik foglalkozásból a másikba. A felelet nem lehet kétséges. A nemzetközi forgalomban még nagyobb azon akadályok száma, melyek a tőke és munka szabad átvonulását korlátozzák, s következésképp a termelési költségek még kevésbé tekinthetők az értékalakulás alapjainak, mint akár a belföldi forgalomban. A tőke egészben véve talán ugyanazon szabadságot élvezi, mint a belföldi forgalomban. A munkát szintén nem lehet egészen röghöz kötöttnek tekinteni, mikor nemcsak egyes országok, de egyes világrészek közt is szakadatlanul folyik a munkások vándorlása. De azért kétségtelen, hogy munka szabad költözködésének akadályai mégis oly nagyok, hogy szinte teljesen lerombolhatják a termelési költségek értékképző hatalmát. A földrajzi távolság már magában véve áthidalhatatlan ürt támaszt, de a társadalmi, művelődési és vallási eltérések sokszor még élesebben hatnak.

A belföldi és nemzetközi csere közt azonban van még egy más, jóval kevesebb figyelemre méltatott különbség.

A csere vagy kereskedelem a társadalmi munkamegosztásnak, a foglalkozások megosztásának alapja. Ezen társadalmi munkamegosztás haszna azonban kétféle a szerint, a mint maga e megosztás egyszerű vagy minősített. A társadalmi munkamegosztás egyszerűbb formája abban áll, hogy minden ember más és más foglalkozásnak szenteli magát, de egészen. Egyikből gazda, másiból kereskedő, harmadikból szabó, negyedikből varga stb. lesz. Már a társadalmi munkamegosztásnak ezen egyszerű alakja is nagy haszonnal jár, mert minden ember csak egy dologgal foglalkozván, sokkal többet termelhet, mintha a patriarchalis őskor módjára tiz-husz mesterségbe is belekontárkodik. De a munkamegosztás ezen formájánál teljesen közönyös, Péter vagy Pál lesz gazda, vagy mesterember; itt vagy amott üti-e föl sátorát, csak gondoskodva legyen minden foglalkozásról és minden vidékről.

A társadalmi munkamegosztásnak ezen egyszerű formája mellett van egy minősített alak is, midőn bizonyos képességgel felruházott emberek, bizonyos meghatározott foglalkozást választanak, és bizonyos vidékek bizonyos meghatározott termékek előállítására adják magukat. Midőn a képzetesebb és tehetségesebb ember egyszerű gépies foglalkozások helyett szellemi pályát választ, midőn a forró égővi országok tropikus termékeket állítanak elő, a sűrű népességű országok iparcikkeket gyártanak, a ritka népességűek mezőgazdaságra adják magukat — ebben az esetben a társadalmi munkamegosztásnak minősített formájával állunk szemben, melynél nem a megosztás pusztá ténye, de annak mikéntje játszsza a főszerepet, s a mely kétségtelenül nagyobb mérvben fokozza az általános termelő erőt. S ez utóbbiban megint az a fontosabb, mely nem egyénekhez, hanem bizonyos helyhez kötött.

A társadalmi munkamegosztásnak mindkét formáját megtaláljuk ugy a belföldi, mint a nemzetközi forgalomban. De azért mégis kétségtelen, hogy a minősített és főleg a fontosabb, mert helyhez kötött alak csakis, a nemzetközi forgalomban érvényesíti magát egész erejével.

E különbségekből nevezetes következmény folyik, és pedig az, hogy a forgalom előnyös lehet különböző országok között akkor is, midőn ugyanegy országon belül nem járna semmi haszonnal.

Hogy ezt jobban megérthessük, vegyünk egy-két példát. Felföldünk és alföldünk egymással bizonyos forgalomban áll; amaz például fát, emez gabonát szolgáltatván cserébe. Már e pusztta tényből azt következtetjük, hogy a felföldön a fát, az alföldön a gabnát állítják elő kevesebb termelési költséggel. Ha ellenben az alföld ép azon kedvező feltételek mellett állíthatná elő a fát, mindkettőt kedvezőbbben mint a felföld, csakhamar az alföldre vonulna mindkét termelés ama szabadság következtében, melylyel a tőke és munka ugyanegy ország határán belől a kedvezőbb foglalkozásokba vándorol. Szóval a forgalom a két vidék között megszűnnék.

Tegyük föl már most, hogy a két vidék, melyek közül az egyik minden tekintetben kedvezőbb körülmények, kevesebb költség mellett termel, nem fekszik ugyanegy országon belül, hanem két különböző országban. Tegyük föl, hogy az egyik csakugyan kedvezőbb körülmények közt termeli, úgy a gabnát mint a fát, vajjon azért szükségkép meg fog-e szűnni a forgalom a két ország között? Ném! S miért nem? Azért, mert két ország közt a tőke és munka nem vonul oly szabadon egyik foglalkozásból a másikba, és kénytelen egy helyen megmaradni, habár másutt többet termelhetne.

Tehát két ország közt még akkor is fejlődhetik ki csere, ha az egyik minden tekintetben olcsóbban termel mint a másik. De csak egy *feltétel* alatt. S ez a feltétel abban áll, hogy azon *előny*, melyet egyik ország a másikkal szemben élvez, *ne legyen egyenlő a termelés minden ágában*. Ha például Ausztria vagy Németország előnyben állna felettünk ugy ipari mint mezőgazdasági tekintetben, még mindig lehetséges, hogy tőlünk megveszi mezőgazdasági termékeinket ipari cikkeivel, — föltéve, hogy az előny, melyet felettünk bír, nagyobb az ipari, mint a mezőgazdasági termelésnél. Mert sokkal előnyösebb lesz rá nézve valamivel drágábban megfizetni gabnáját például $\frac{1}{10}$ részszel, mikor a különben erre fordított tőkével és munkával oly foglalkozásokhoz fordulhat, melyekben jóval nagyobb előnyben áll fölöttünk s például $\frac{1}{5}$ részszel termelhet többet.

A nemzetközi csere lényeges és teljesen elegendő föltétele tehát az, hogy *viszonyos különbség* mutatkozzék az illető országok termelési költségében. A különböző nemzetek rendszerint oly jószágot szoktak külföldre kivinni, melyet általában olcsóbban ter-

melhetnek. De ez nem szükséges és elengedhetetlen föltétel, mint-hogy keletkezhetik forgalom két oly nép között is, hol egyik részen áll minden előny, a másikon minden hátrány. Másrészt valamely ország minden tekintetben kedvezőbb viszonyok közt termelhet, mint egy másik, és még sem léphet azzal forgalomba, ha az előny egyforma minden termelési ágban, mert akkor nem lesz ösztön a cserére.

Ez a termelési költség viszonyos különbségének elmélete, melyet RICARDO vezetett be tudományunkba, MILL szinte változatlanul fogadott el, de CHERBULIEZ és CAIRNES újabb részletekkel bővített. Megjegyzendő, hogy a termelési költség fogalmát úgy kell érteni, mint azt fönnebb előadtuk.

2. A munkabér és a nemzetközi forgalom.

Az eddigi felfogás szerint a munkabért és nemzetközi forgalmat oki összefüggésbe hozták egymással, és az előbbinek magasságát a nemzetközi forgalom, helyesebben a kivitel akadályának, alacsonyágát ellenben a kivitel előmozdítójának tekintik.

Már MILL kimutatta, hogy az alacsony munkabér, ha *egyetemes*, nem mozdítja elő a kivitelt. A részleges, egyes iparágban mutatkozó alacsony munkabér szerepét a nemzetközi forgalomban azonban csakis CAIRNES derítette ki.

Hogy az egyetemesen alacsonyabb munkabér nem biztosít tartós kiviteli többletet, azt kétféleképp is lehet bebizonyítani. Az egyik bizonyítási mód újabb és szokatlan, a másik ismertebb. Kezdjük az elsővel.

Ha valamely országban a munkabér általában alacsonyabb lesz egyik foglalkozási ágban úgy mint a másikban, azzal semmi változás nem történhetik az egyes foglalkozási ágak jövedelmezési viszonyában. A mely foglalkozás azelőtt több hasznot hajtott mint a másik, az ma, midőn a munkabér-csökkenés egyforma módon nyilvánul valamennyi foglalkozási ágban, ugyancsak olyan arányban lesz kedvezőbb mint a másik. Hasonlót mondhatunk természetesen fordítva. Röviden tehát az egyes foglalkozások viszonyos jövedelmezősége változatlan, és ezzel elenyészik minden ok arra, hogy a tőke megoszlási aránya a különböző foglalkozások közt változáson menjen keresztül. Ha az egyes foglalkozások csak oly

arányban jövedelmeznek, mint azelőtt, a tőkék hasonló arányban fognak feléjük fordulni, mint azelőtt: a kedvezőbbbe nagyobb és kedvezőtlenbe kisebb mérvben. S ha a tőkék megoszlása változatlan marad, akkor egyik foglalkozásban sem termelnek aránylag többet mint azelőtt, s következésképp egyik jószágból sem lesz nagyobb a kivitel mint azelőtt. A mi változáson megy keresztül, az egyedül a tőkének nyeresége, mely az alacsonyabb munkabérmél minden esetre nagyobb lesz. De a tőkének nagyobb nyeresége ép úgy idézheti elő a kivitel, mint a behozatal emelkedését. Tegyük föl azonban, hogy a munkabér egyforma csökkenése a különböző foglalkozásokban nem okoz egyenlő nyereségeket a tőkéseknek vagy vállalkozóknak, mert egyik foglalkozás aránylag több munkát igényel, mint a másik. Az a foglalkozás, melyben az álló tőkék nagyobb szerepet játszanak, aránylag kevesebb hasznot fog huzni az ilyen munkabér-csökkenésből. Erre az esetre RICARDO figyelmeztet. S megtörténhetik, hogy ilyen foglalkozás termékei képezték a kivitel cikkeit, a mint legtöbbször ép a finomabb és legnagyobb tőkét igénylő ipar cikkek alkotják a kivitel legtöbb tárgyát. Ha már most a munkabér csökkenése következtében más, aránylag több munkabért fogyasztó foglalkozások nyereségesebbek lesznek, nem természetesen-e, hogy a tőke főleg ezek felé fordul, a kiviteli iparágak mellőzésével. Szóval megtörténhetik, hogy a munkabér csökkenése a kivitel csökkenésére is vezethet.

Ez volt az egyik bizonyítás. A másik jóval ismertebb. A kivitel minden gyarapodása a pénz beözönlésére és ezzel az árak emelkedésére vezetne, a mi csakhamar a munkabérnek újabb emelkedését vonná maga után. Föltéve tehát, hogy a munkabér egyetemes csökkenése átmenetileg emelhetné is a kivitelt, ugyanazon okok, melyek a kivitel gyarapodását vonják maguk után, csakhamar a behozatal felülkerekedését idéznék elő.

Mily változatos és előre meg nem mondható hatása lehet a munkabér csökkenésének, azt legjobban láthatjuk akkor, ha azon föltevésből indulunk ki, hogy ezen változás *nem terjed ki minden foglalkozásra*, hanem csak egyikben vagy másikban mutatkozik leginkább. Tegyük föl például, hogy valamely ország legfőbb kiviteli iparában, pl. Anglia aczél-, Franciaország selyem-, Németország vászoniparában stb. a munkabér tetemesen lejjebb száll, s következésképp az árak is olcsóbbak lesznek. E *csökkenés* a kivitel *gyarapodására* fog vezetni, és e gyarapodás vagy *teljesen* meg fog felelni a

munkabér és árák csökkenésének, vagy *kisebb* vagy *nagyobb* lesz annál. Mind a három esetben más lesz az eredmény pillanatnyilag. Az *első* esetben a kivívó ország ugyanannyi jószágot kap cserébe, mint azelőtt, noha több jószágot vitt ki. Ebben az első esetben tehát a munkabér és ár csökkenésének egész haszna a fogyasztóknak, a nemzetközi cserében a külföldnek jut, a nélkül, hogy a termelő ország veszítene. A *második* esetben, ha a kivitel gyarapodott, de nem oly mértékben, mint a munkabér és árák csökkentek, a kivívó ország aránylag kevesebb jószágot kap cserébe. Itt tehát ismét a fogyasztók s következőleg a nemzetközi cserében a külföld nyer, s a termelő inkább veszít. A *harmadik* esetben, ha a kivitel nagyobb mérvben gyarapszik, mint a mily mérvben a munkabér és azzal az árák csökkentek, a kivívó ország aránylag több jószágot kap ugyan cserébe, mint azelőtt, de a fogyasztók, vagyis a nemzetközi cserében a külföld, még mindig nyer, mert kevesebb áldozattal szerez meg magának több élvezetet. A munkabér és az árák csökkenése tehát gyarapítja ugyan az illető ország kivitelét, de a fogyasztó az, a ki abból minden esetben hasznot huz, míg a termelő nem mindig.

De ez csak az átmeneti eredmény, melyet csakhamar követ az egyensúly helyreállítása. Az *első* esetben nincs változás a kivívó és behozó ország érczpenzében, minthogy a kivívó ország csak annyival visz ki többet, a mennyi a munkabér és az árák csökkenésének megfelel. A kivívó ország több árut visz ki, de ugyanannyi pénzt kap ezért mint azelőtt a kevesebért. A *második* és *harmadik* esetben azonban változás áll be a kivívó és behozó ország érczpenzmenységében. A *második* esetben ugyanis a kivívó ország kevesebb jószágot kap a kivitt nagyobb mennyiségért. Ha most is meg akarja kapni mindazon jószágokat, melyeket azelőtt a kevesebb kivitel árán megkapott, úgy pénzzel kell pótolnia a különbséget. Ebben az esetben tehát pénz kiözlés lesz a munkabér csökkenésének pillanatnyi eredménye, mely tart mindaddig, míg az árák és ezzel a kölcsönös kínálat és kereslet aránya meg nem változik, és az egyensúly e változás folytán helyre nem áll. A *harmadik* esetben végre aránylag több jószágot kap cserébe a kivívó ország mint azelőtt. Ez esetben tehát abba az országba fog nagyobb pénzmennyiség tódulni, melyben a munkabér és ezzel a jószágok ára csökkent. De ez szintén csak átmeneti eredmény, melyet az áráknak és ezzel a kölcsönös keresletnek változásával az egyensúly vált fel.

A nemzetközi csere egyensúlyát egyelőre mint bebizonyított tantételt előlegezzük, de ettől eltekintve is azt láthatjuk, hogy a munkabér alacsonyabb volta nem vezet oly föltétlenül a kivitel emelkedésére, mint azt rendszeren föltesszik.

Ez előzmények után átmehetünk tulajdonképeni feladatunkra, és megvilágíthatjuk azt a viszonyt, melyben valamely ország *kivitele* és az abban fizetett munkabér *alacsony* vagy *magas* volta egymással áll. CAIRNES Ausztrália gazdag tapasztalataihoz fordult e viszony feltüntetésére, de hazánkból ép úgy lehet példát felhozni annak kimutatására. CAIRNES azon változásokra utalt, melyeket Ausztráliában eleinte az aranybányák fölfedezése és később azok kimerülése idézett elő. Az aranybányák fölfedezése minden tőkét és munkát az aranybányászat felé vont, minden más termelés parlagon maradt; a munkabér ezen foglalkozás termékében, az aranyban számítva, magasra emelkedett; és ugyancsak ezen termék kivitele ropant mérveket öltött, mert hiszen ezzel kellett minden más szükségletet külföldről beszerezni. A mint azonban az aranybányák kezdtek kimerülni, a kép egyszerre megváltozott. A nemzeti munka más iparágakat is kezdett felkeresni; a munkabér aranyban számítva kisebb lett, s a nemes fém kivitele csökkent, mert az ország sok szükségletét a belföldön fedezte. Előbb a kivitel nagy és a munkabér magas volt, később a kivitel kisebb és a munkabér alacsonyabb lett. A két tünemény között van tehát bizonyos összefüggés, de egyik sem tekinthető a másik következményének vagy okának, hanem mindkettő egy közös okra vezethető vissza: a nemzeti ipar termékenységének irányára és fokára. Egészen ellenkezőleg az eddigi felfogástól, mely Amerikában Angliával, nálunk Ausztriával, és egyáltalában minden kevésbé fejlett országban a fejlettebb országgal szemben, a munkabér magasságában a hazai termelés legyőzhetlen akadályát látja: azt tapasztaljuk, hogy a *magas munkabér és a kivitel gyarapodása karöltve járnak* nem mint ok és okozat, hanem mint egy közös kuforrásnak termékei, mint bizonyos termelési ágak roppant jövedelmező voltának következményei. A mi Ausztráliának az aranybányák fölfedezése volt, az volt hazánknak az urbériség megszüntetése, a nagy legelők szűz földjének eke alá vonása, a vasuti hálózat létrejötte és ezzel a nyugati piacok megnyílta. A mezőgazdaság által fizetett munkabér mindig magasabbra emelkedett, gabnakivitelünk mindazonáltal folyton gya-

rapodott, nem mintha egyik a másikat vonta volna maga után, hanem azért, mert gabnatermelésünk jó ideig rendkívül jól jövedelmezett, következésképp jól fizethetett és egyszersmind azt a terméket szolgáltatatta, melyen legkevesebb áldozattal tudtuk igen sok más szükségletünket a külföldről fedezni. Midőn azonban földjeink kezdtek kevesebb hozadékot nyújtani, vasuti hálózatunk továbbfejlesztése megakadt, s e mellett más keleti népek újabb szűzfölddel és rohamosan kiterjesztett közlekedési eszközökkel kétségessé tették gabnatermelésünk jövedelmezőségét: gazdáink kevesebb munkabért fizettek, de azért kivitelünk is csekélyebb lett; mert gabnatermelésünk nem volt többé oly jövedelmező, mint ezelőtt, és mert most már nem volt többé oly előnyös gabnával vásárolni meg a külföldtől minden szükségletünket.

A közgazdasági fogalmak uralkodó zavara mellett az iparra való áttérést rendszeren *föltétlen haladásnak* szokták feltüntetni, holott ez áttérés egyszerűen csak a *szükség kényszerítő következtése* lesz. Hazánk eddig főleg mezőgazdasági ország volt, mert e téren kedvezőbb körülmények közt termelt, mint haladottabb szomszédai; és kevesebb áldozatába került nyers termékeivel a külföldről megszerezni ipari szükségleteit, mint azokat itthon termelni. Mezőgazdaságunk évek óta vesztit azon fölényből, melyet eddig birt. Ha a fölényt nem tudjuk újra visszaszerezni, ha e mostani irányzat mind mélyebb gyökeret ver, mindig több és több tért fog foglalni az ipar, a nélkül, hogy annak föltétlenül örvideni lehetne.

Mindent összefoglalva, mondhatjuk tehát, hogy a munkabér alacsony vagy magas volta közvetlenül semmi befolyást nem gyakorol a nemzetközi forgalomra, hanem egyszerűen jele annak, hogy azon foglalkozási ág, melyben a munkabér, az illető foglalkozás termékeiben számítva, magas vagy alacsony, nagy vagy csekély jövedelmet hajt.

3. A nemzetközi értékek.

Láttuk, hogy a nemzetközi forgalom előnyei általában a munkamegosztásban jelennek. Ha a tőke és munka szabadon vonulhatnak egyik foglalkozásból a másikba, minden iparág ott helyezkednék el, hol legtöbb előnyt nyújtana az emberiségnek. Minthogy azonban a tőke és munka szabad átvonulásának megvannak a maga korlátjai,

a nemzetközi forgalom ezen előnyei is bizonyos korlátokhoz kötve. Ez előnyök természetéről bővebben lejjebb fogunk megemlékezni, most az a kérdés áll elénk: mily mérvben *oszlanak meg* ezen előnyök a nemzetközi cserében szereplő különböző nemzetek között.

Midőn a nemzetközi értékekről beszélünk, világos, hogy nem a pillanatnyi értékalakulásokat, hanem azon mélyebben fekvő törvényeket kutatjuk, melyek hosszabb időn át szabályozzák a cserét, szóval a természetes érték tényezőit. A természetes érték, mint tudjuk, függ a termelési költségektől és a kölcsönös kereslettől. Ettől függ a belső cserében, ettől a nemzetköziben is. Amott láttuk, hogy a termelési költség a döntő, a kölcsönös kereslet mérve a megigazító elem. Lássuk már most, mily szerepet játszik a két tényező a nemzetközi cserében.

Ha két nemzet két ugyanazon pénzértéket, pl. 1000 frtot képező jószágot ad egy másért cserébe, természetes, hogy a két egyenértékű jószág egészben véve ugyanegy összeg munkabért és tőkenyerességet képvisel. Sőt az általánosítás kedvéért egyenesen elhagyhatjuk az utóbbi elemet, mint aránylag csekélyebbet, és egyszerűen abból a föltevésből indulhatunk ki, hogy a két egymásért elcserélt egyenértékű jószág hasonló, mert egyenértékű munkabérösszeget képvisel. S ezért a régi elmélet igen könnyen mondhatta, hogy a nemzetközi cserében is a termelési költségek szerint alakul az érték, mert az a munkabérben és a tőkenyerességben látta a termelési költséget. Mi azonban azt mondjuk, hogy termelési költség alatt munka, megtartóztatás és kockázat értendő, s minthogy ezek a különböző országokban nagyon is különbözők, természetes, hogy a nemzetközi forgalomban egymásért elcserélt és egyenlő munkabérösszeget képviselő, szóval egyenértékű jószágokat igen különböző termelési költségekkel állíthatták elő. Vegyünk egyszerű példát. Száz mérő magyar liszt és száz méter osztrák posztó, melyek egyenértékűt, pl. 1000 frtot képviselnek, egymásért cserében kelnek a világpiaczen. Egy árúk vagy értékük lévén, természetes, hogy az ugyanazon pénzösszeg munkabérnek felelne meg. Minthogy azonban a munkabér nálunk magasabb, vagyis más szóval ugyanegy pénzösszeg nálunk kevesebb munkanapnak felel meg, az osztrák jószág, noha egyenértékű a magyarral, aránylag több termelési költséget képvisel mint a magyar jószág.

Midőn így a termelési költséget nem tekinthetjük a nemzet-

közi csere szabályozójának, a természetes érték másik tényezőjéhez, a kölcsönös kereslethez kell folyamodnunk, habár azért a termelési költségeknek, mint mindjárt látni fogjuk, itt is megvan a maga szerepe, mint megigazító és mérséklő elemnek abban az értékalakulásban, melyet különben csak a különböző előnyökből folyó monopolumok szabnának meg.

A termelési költségek viszonyos különbsége, más szóval bizonyos kisebb-nagyobb termelési előnyök képezik a nemzetközi csere indokát. Ezen előnyök vagy *föltételek*, midőn csakis valamely ország képes bizonyos jószágot előállítani; vagy *föltételesek*, midőn más ország is tudja azt a jószágot előállítani, de nem oly kevés áldozattal. Az előny lehet továbbá *egyoldalú*, midőn csak az egyik ország élvezi, vagy *kétoldalú*, midőn mindkét cserélő ország bir egy vagy más termelési előnnyel.

Ezeket alapul véve, a kölcsönös kínálat és kereslet főleg három alakban foly be a nemzetközi értékek alakulására. *Először mint kölcsönös és korlátlan monopolum*, a midőn mindkét cserélő ország oly dolgot állít elő, melyet a másik nem volna képes termelni. Például szolgálhat e részben a sarkövi és a forró égövi országok cseréje. Itt egyedül a kölcsönös kereslet mérve lesz irányadó az értékek alakulására, egyik fél sem tudná semmi áldozattal sem előállítani, mit a másiktól cserébe kap. Itt tehát a termelési költségek még másodsorban sem érvényesülhetnek. Ez a formája a nemzetközi cserének azonban a legritkább.

Egy *második* és gyakoribb formája a nemzetközi forgalomnak, *midőn a monopolum föltétlen vagy föltételes*, de csak egyoldalú. Például szolgálhat erre az aranytermelő vagy tropikus országok forgalma más mérsékelt égaljú országokkal. Az utóbbiakra nézve a nemes fémek vagy tropikus termékek értékalakulásánál csak a kereslet mérve fog határozni, minthogy ők maguk ezen árukat semmikép nem állíthatják elő. De már a nemes fémeket vagy tropikus termékeket előállító országoknál, a mérsékelt égövi országokból hozott jószágokra nézve, nemcsak a kereslet mérve lesz irányadó, hanem azon áldozat is, a melylyel azt önmaguk előállítják. Itt tehát a termelési költségek, habár csak egyik oldalon, már mégis mérséklők a monopolumnak különben korlátlan hatalmát.

A nemzetközi csere *harmadik* és leggyakoribb formája végre az, *midőn a monopolum csak föltételes, de kétoldalú*; midőn tehát

a két ország cseréje oly jószágokra irányul, melyeket mindegyik termelhetne, de az egyik ország inkább az egyiket, a másik egy másikat képes viszonylag kevesebb termelési költséggel előállítani. Ilyen nemzetközi forgalmat látunk a legtöbb művelt állam közt. A mi itt első sorban szerepel, az szintén a kölcsönös kereslet mérve, de a viszonyos termelési költségek határvető szerepe sokkal erősebb, mert mindkét részről érvényesül. Így például midőn hazánk gabonát és Németország posztót cserél egymással, a gabona árát első sorban Németország élelmi szükséglete, a posztót a mi kényelmi és fényűzési hajlamunk fogja megszabni; de a határt, a melyen túl az elemek az értékek alakulására befolyást nem gyakorolhatnak, mindkét részről a termelési költségek viszonyos különbsége fogja megállapítani. Minél rosszabb lesz az aratás Németországban, annál drágább lesz gabnánk. Minél kedvezőbbek anyagi viszonyaink, minél előhaladottabb izlésünk, annál többet adunk mi viszont a német posztóért. De van egy pont, a melyen túl sem a magyar gabna ára Németországban, sem a német posztó ára hazánkban nem mehet; és ez a pont a termelési költségek viszonyos különbsége. Bármily nagy legyen is Németország szükséglete gabnánk tekintetében, még sem adná meg az általunk kért árakat, ha kevesebb áldozattal járna ránézve, közvetlenül termelni a gabnát, mint posztójáért cserébe kapott magyar gabnával fődözni e szükségletét. S ugyanaz áll természetesen az általunk megfizetett posztó áráról is.

Mindeddig azon feltevésből indultunk ki, hogy csak két nemzet áll a cserében egymással szemben. Tényleg azonban *valamennyi* nemzet kölcsönös összeköttetésben áll. Ez által a termelési költségek határvető szerepe bonyolultabb lesz, mert, hogy a fönnebbi példánál maradjunk, nemesak az fog befolyást gyakorolni a gabna árára Németországnál, mennyivel kevesebb áldozatába kerül, ha posztójáért vásárolja meg a mi magyar gabnánkat, hanem az is, hogy mennyivel kevesebb áldozatába kerül, ha posztójáért orosz vagy amerikai gabnát vásárol. És viszont nálunk a posztó ára tekintetében az is befolyást fog gyakorolni, mennyivel kevesebb áldozatunkba kerül, ha gabnánkért cserébe francia vagy angol szövetet veszünk. Így lesz a termelési költségeknek is mind nagyobb szerepük a nemzetközi forgalomban, de azért még mindig csak másodsorban, mint határvetőknek, a melyen túl az érték nem emelkedhetik; első sorban most is a kölcsönös szükséglet mérve áll. S ebben egy nagy

vigasztalás rejlik az őstermelő népekre. Az ő jószágukra irányuló szükséglet sokkal erősebb és mélyebb, s azért az ő áruik értéke, ebből a szempontból legalább kedvezőbben alakulhat mint az ipari cikkek értéke, melyeknél a szükséglet soha nem működik oly elemi hatalommal. De az előhaladott ipari népeknek is van egy nagy előnyük. Az, hogy jobban ismerik a világpiac állását és jobban tudják felkeresni ama forrásokat, honnan szükségleteiket kedvezőbben fedezhetik. A míg a műveletben afrikai szerecsennél csak a szükséglet szabja meg az európai csecsebecsék árát, úgy hogy szívesen adja érte hona legbecsesebb termékeit, nem is gondolva, mennyivel több munka és megtartóztatás összegét adja cserébe a használhatlanul kisebb értékű holmiért; addig a nagy iparos nemzeteknél a szükséglet mérve mellett mindig ott szerepel mérséklőül a viszonyos termelési különbségek világos ismerete. Az őstermelő népek előnye nagyobb, de folyton csökkenő; a haladott iparos nemzeteké csekélyebb, de folyton gyarapodó.

4. A nemzetközi csere egyensulya

Alig van tantétel az összes közgazdaság körében, melyet deductive világosabban lehetne bebizonyítani, mint épen azt, hogy a nemzetközi forgalomban a kivitelnek és behozatalnak hosszabb időn át mindig teljes egyensulyban kell egymással lennie. S mégis nincs tantétel, mely több és hevesebb ellenmondásra talált volna. A magyarázat igen egyszerű. A közgazdasági tünetények rendkívül bonyolultak, főleg a nemzetközi eserében. A jelenségek e nagy változatosságában, hol ezer és ezer különböző tényező működik közre, a felületes szemlélő csak a felszínen marad, s a lejjebb nem hatoló empirista csak azt látja, hogy a nemzetközi forgalomban egyes nemzeteknél az áruk kivitele, másoknál azok behozatala jut állandóan és nevezetes tulsulyra, és e kétségteleu tényre támaszkodva, egyszerűen elvetette azt a tantételt, melyet deductive megdönteni nem tudott. Hogy a sokszor gunyolt elméletnek ez esetben is igaza volt a rövidlátó praxissal szemben, azt szinte fölösleges mondani.

Már ADAM SMITH kimutatta, hogy azon befolyás, melyet a kivitel és behozatal alakulására valamely ország pénzmennyisége gyakorol, szükségkép visszahat magára a kivitelre és behozatalra, és pedig akkép, hogy azt szabályozza és mindig *egyensulyba* helyezi.

A mely ország több árút visz ki mint a mennyit behoz, annál felzaporodik a pénz és ezzel fölemelkednek az árak. Az árak magassága azután megakadályozza azt, hogy továbbra is oly mérvben exportáljon, sőt ellenkezőleg előnyössé teszi az idegen népek árúinak odahozatalát. Ezzel megindul a pénz kiözönlése mindaddig, míg az egyensuly az árakban és ezzel a kivitelben és behozatalban be nem áll. Hasonlókép, ha valamely állam jóval több árut hoz be, mint a mennyit kivisz, pénze becsebb lesz, következőleg a jószágárak csökkennek. Ezzel aztán megakad a behozatal, mert a külföldiek magasabb áraikkal nem tudnak a hazai piacokon versenyezni, sőt könnyebbé válik a kivitel, mert a hazai ország olcsóbb árú előnyösen versenyezhetnek az idegen országok drágább jószágaival. Szóval megindul a pénznek az országba beözönlése, és tart mind addig, míg az árak és azzal a kivitel és behozatal egyensulyba nem jöttek.

Ez a nemzetközi csere egyensulyának legegyszerűbb, de azért nem kevésbé igaz és megdönthetetlen elmélete. SMITH előtt roppant nagy gonddal kísérték a kiviteli és behozatali táblázatokat, vagy mint röviden nevezték a kereskedelmi mérleget vagy bilanxot, és a behozatal túlságát merő veszélyességnek, a kivitel túlságát csupa nyereségnek vették. De már SMITH kimutatta e gondoskodás fölösleges voltát, és a *termelés és fogyasztás mérlegét* állította oda mint olyat, melytől a nemzetek virágzása vagy hanyatlása függ.

Ugyanezen módon történhetik a bizonyítás, ha pénz helyett a *váltót* vesszük a fizetés közegéül, a mint hogy a nemzetközi forgalomban csakugyan leginkább a váltó viszi e tisztet. Azon ország, mely többet hoz be mint kivisz, természetesen több váltóadósságot vállal magára, mint a mennyi váltókövetelése keletkezik. Lesz tehát olyan váltóadóssága, melyet nem tud váltóköveteléssel fedezni. Más szóval, lesznek olyan fizetési kötelezettségei a másik ország iránt, melyeket nem tud olyan váltóval fődözni, melyet ezen másik ország az első ország javára állított volna ki. Tegyük föl, hogy ezen több behozatalu ország hazánk, míg a másik, mely többet visz ki, Németország. Ha most hazánkban bármely kereskedő Németországra szóló váltóval akarja német hitelezőjét kielégíteni, nem fogja a váltót olyan árfolyamon kapni, mely valóságos értékének megfelel, hanem valamivel magasabb áron kell azt megfizetnie. E különbség szintűgy fölemeli az árakat, mint a pénz megritkulása s következőleg megnehezíti a behozatalt és előmozdítja a kivitelét. Ugyanezt mond-

hatjuk fordítva is. Meg kell még jegyeznünk, hogy ezen különbözet soha nem lehet nagyobb, mint a mennyit az *érczpenz szállítási költsége* tesz, mert hiszen az okozza, hogy a nemzetközi forgalomban ércz helyett váltókat használunk fizetési eszközül. A hol a váltófolyam különbsége nagyobb, az más okokra vezethető vissza, nevezetesen arra, hogy a rossz valuta értékesökkenésével összekeverik. Így van ez nálunk, hol például a német száz márkás váltó 56—57 forint körül ingadozik, holott 50 frt körül kellene állania. A főkülönbség itt az országos fizetési eszköz, a papírpénz értékcsökkenése, s azért hibásan említjük a gyakorlatban az egészzet váltóárfolyam neve alatt.

Ujabb alakot és sok tekintetben átfogóbb képet nyert az igazság J. B. SAY hirneves, *Théorie des Debouchés* név alatt ismeretes, piaci elméletében. „Minden jószágot jószágért adnak-vesznek; valamely jószágot csak egy másik jószág értékével lehet megvásárolni.“ Ez volt a kiindulási pont, melynek igazsága alig szorul bizonyítgatásra, mert igaz ugyan, hogy minden terméket rendszerint pénzen, aranyon, vagy ezüstön vásárlunk, de e nemes fémeket ismét a legtöbb európai ország, sőt moudhatjuk valamennyi európai ország közönséges termékeivel szokta megszerezni. Mert habár hazánk a leggazdagabb nemes fémbányászattal bir Európában, a mi arany és ezüst termelésünk sem megy többre mint egy-két millió forintra évenként, a mi természetesen alig tesz különbséget a nemzetközi forgalomnak száz milliókra menő cseréjében. Midőn tehát minden ország termékeivel szerzi meg pénzét, világos, hogy vég-elemzésben minden külföldi terméket belföldi termékkel kellett megvásárolnia, más szóval J. B. SAY kiindulási pontja, hogy „minden jószágot jószágért adnak-vesznek“, minden kétségen felül áll.

J. B. SAY négy nagy fontosságú következtetést vont le az alapigazságból, melyek utóbb a harezoló szabadkereskedelmi iskola jelszavaivá lőnek. Az *első* következtetés: „Minél több és változatosabb a termelés, annál könnyebb a forgalom, annál változatosabb és nagyobb a piac.“ Más szóval, hogy minden kínálat megfelelő keresletet támaszt, és a kínálat gyarapítása szaporítja a keresletet. Általános túltermelés egyszerűen képtelenség. Lehet túltermelés egyes ágakban, de hogy az emberek általában többet termeljenek mint fogyaszthatnak, az teljes lehetetlen. A *második* következtetés: „Mindenkinek érdeke azt kívánja, hogy mások is

gyarapoljonak és előre menjenek.“ Csak gazdag vevőnél remélhet jó vásárt az eladó. Csak gazdag földbirtok mellett fejlődhetik nagy kereskedelem és ipar, s minél gazdagabb a nép, melylyel forgalomban állunk, annál előnyösebb ránk nézve a csere. A harmadik következtetés: „*A külföldi jószágok behozatala előmozdítja a hazai jószágok eladását.*“ Minden külföldi terméket végelemzésben hazai termékért kapunk. Csak földjeink és tőkéink termékével vehetünk akármely külföldi jószágot s következésképp minden külföldi jószág megvásárlásával valamely hazai jószág eladása jár. A negyedik végre: „*A puszta fogyasztás, mely nem jár semmi termeléssel, semmivel nem gyarapítja az ország gazdagságát.*“ E következtetések jobbra inkább gyakorlati, mint elméleti természetűek, s azért behatóbban munkánknak második, a közgazdasági politikával foglalkozó részében fogunk rájuk visszatérni. A kiindulási pont s az első következtetés mindazonáltal tisztán elvont elméleti jellegű s tudományunk legkiválóbb újabb képviselője J. ST. MILL, mint mindjárt látni fogjuk, ugyanezt fejtette ki bővebben és alaposabban.

MILL a kínálat és kereslet fogalmából indult ki és annak bebizonyítására szoritkozott, mily képtelenség az a tan, hogy valamely ország összes kínálata meghaladná annak összes keresletét. Szóval ő negatív uton védelmezte azt az igazságot, melyet később CAIRNES pozitív alakban formulázott, hogy t. i. a kínálat és kereslet általánosságban véve azonos fogalmak. CAIRNES tételét már ismerjük a kínálatról és keresletről szóló fejezetből. Lássuk most, hogyan czáfolta meg MILL azokat, kik lehetők állították azt, hogy valamely ország *egyetemes* kínálata meghaladja annak *egyetemes* keresletét.

A kik e nézetten vannak, úgymond MILL, azok fölteszik, hogy az egyetemes kínálat meghaladhatja, sőt gyakran meg is haladja az egyetemes keresletet. S minthogy MILL még két elemét különbözteti meg a keresletnek, t. i. a vágyat valamely jószágot birni és a vásárlási erőt, melylyel azt megszerezhetni — következésképp folytatja okoskodását. Ez írók szavaiból nem lehet tisztán megérteni, melyiket veszik tekintetbe a kereslet két eleme közül, midőn a kínálat túltengéséről szólnak; nem lehet tudni, vajjon azt hiszik-e, hogy ily esetben a közönség fogyasztó *vágya*, vagy csak fogyasztó *képessége* marad-e el a kínálat mögött. Vegyük tehát a két elemet

egyenként és *lássuk előbb, vajjon elmaradhat-e a kereslet a kínálat mögött azért, mert a javak megvásárlására szükséges erő hiányoznék.* Mi azt mondjuk, hogy nem, és pedig azért nem, mert mindenkinek vásárló ereje, melylyel a mások által termelt javakat megszerezheti, azon javakban áll, melyeket önmaga termelt. Minden eladó, a dolog természete szerint, egyszersmind vevő is. Ha egy ország termelő képességét egyszerre megduplázhatnók, úgy megduplázhatnók a piacon megjelenő kínálatot, de egyszersmind az ugyanott jelentkező keresletet is. Mindenki kétszeres kínálatot támasztana és kétszeres keresletet, a mennyiben mindenki még egyszer annyit vásárolhatna, mert még egyszer annyit tudna áruba bocsátani. Az megtörténhetik, hogy egyes cikkekben többet termelnek, mint a mennyi szükséges, de csak azért, mert másokban meg kevesebbet termeltek. De általános túltermelés nem lehetséges, mert minden áruba bocsátott jószág egyszersmind keresletet támasztó vásárló erő.

De vannak, kik belátják, hogy minden országban az egyik termelés hozadéka minden más termelés hozadékára nézve piacot képez, s hogy tehát minden országnak elég vagyona van arra, hogy azzal az ország egész vagyonát megvásárolhassa. Ezek azonban más oldalról támadják meg az egyetemes kínálat és kereslet egyensúlyát, a mennyiben azt állítják, hogy ha meg is van erre a képesség, hiányozhatik hozzá a vágy, mert megtörténhetik, hogy a kik rendelkeznek a szükséges vásárló erővel, nem éreznek semmi hajlamot a fogyasztásra, és a kik fogyasztani akarnának, nem rendelkeznek vásárló erővel. És ez képezi ennek a tannak legelfogadhatóbb alakját, mely azonban még mindig egy nagy hibában szenved. Mert habár azok, kik vásárló erővel rendelkeznek, teljesen el lehetnek látva minden fogyasztási cikkekkel, tényleg még sincs úgy, és ez kilátszik abból, hogy azok az emberek azon túl is termelnek. De gondoljunk olyan esetet, mely e föltevésnek lehető legjobban kedvez. Tegyük föl, hogy van egy kis terület, melyben minden egyes ember annyi élelmi, kényelmi és fényűzési jószág fölött rendelkezik, a mennyit csak szeme-szája megkíván. Ily kerületben, hol mindenki ki van elégítve, természetesen senki sem fogna dolgozni vagy takarékoskodni csak azért, hogy bizonyos javakat megszerezzen. Kénytelenek vagyunk tehát fölteni, hogy egy idegen jön a vidékre, és olyan jószágot termel, a melyre senkinek semmi szüksége nincs. Ily esetben azt

hinnők, túltermelés áll be. Igen, de csak bizonyos cikkekben. Mert olyat állított elő, a mire nem volt szükség, de általános túltermelésről még most sem lehet szólni, csak a termelés rossz berendezéséről. Nem lehet túltermelésről szólni, mert ha láttuk fönnebb, hogy a ki új jószágot bocsát a piacra áruba, az vásárló erőt is hoz magával — láthatjuk most, hogy a ki új jószágot bocsát a piacon áruba, új vágyat is hoz magával a piacra. Mert ha nem volna vágya valami után, alig fáradt volna a termeléssel. Mihelyt tehát új kínálat mutatkozik, azonnal megvan egy új kereslet mindkét eleme is, habár lehetséges, hogy a kínálat az egyik s a kereslet a másik tárgyra irányul. Eddig MILL, a mihez CAIRNES határozottabb formulázásában hozzá tehetjük, hogy egészben véve a keresletnek mindig fednie kell a kínálatot.

Igen sok új világot vetett a tanra BASTIAT éles kritikai elméje. Utalt a statisztikai adatok hiányos voltára, és kimutatta, hogy két szomszéd ország határfogalma mindig más számokkal szerepel a két országban. Így Franciaország kivitele Belgiumba más számokkal szerepel a francia hivatalos adatok közt, mint Belgium behozatala Franciaországból a belga hivatalos adatok közt. Más gyakorlati példát is hozott föl a kereskedelmi mérleg tanának megcáfolására. T. megrak Havreban egy amerikai hajót francia árukkal, nevezetesen párisi luxus-cikkekkel összesen 200,000 frank értékben. Ez a szám szerepel a vám kiviteli kimutatásban. Mire a szállitmány New-Orleansba ér 10% fuvart és 30% vámot fizet, a mi által ára 280,000 frankra emelkedik. Itt eladják 20% vagyis 44,000 frk nyereséggel, összesen 320,000 frankon. Ez összesen T. pamutot vásárol és azzal rakja meg hajóját. E pamutért szállítás, biztosítás stb. fejében ismét 10% fizetendő, úgy hogy mire a rakomány újra visszatér Havreba, 352,000 frankot képvisel, és ezzel az összeggel szerepel a behozatali kimutatásban. Végre T. ezen az árún ismét 20%, vagyis 70,400 frank nyereségre tesz szert, szóval a pamutot 422,000 frankon adja el. T. tehát két ízben nyert; egyszer 40,000, máskor 70,000 frankot, és ez a nemzetközi csere eredménye. A kereskedelmi mérleg hívei ellenben azt mondják: kivitel 200,000 frank, behozatal 352,000 frank = a nemzet megkárosodott 152,000 frankkal.

Ugyancsak BASTIAT más módon is ad absurdum vezette a kereskedelmi mérleg tanát. Ha csak az kell, úgymond, hogy a

kivétel minél nagyobb mérvben meghaladja a behozatalt, azt igen könnyű elérni. Dobjuk bele a tengerbe mindazt, a mit határainkon kiviszünk, bizonyosak lehetünk benne, hogy nem lesz, mivel behozatalunkat megvásárolhatnók. Kivételünk óriási összegekre mehet, és mellette egy fillér behozatalunk sem lesz. Ezzel elértük az Eldora dot, mely után a kereskedelmi mérleg barátai áhitoznak.

BASTIAT nyomdokain az egész újabb francia iskola csak a sarcasmus és száanalom hangján beszél a kereskedelmi mérleg tanáról; míg végre BAUDRILLART kereken *babonának* bélyegezte az egész okoskodást.

Bármily világos volt azonban a theoretikus deductió, bármily megsemmisítő egyesek maró gunyja, az empirista még mindig az árukivétel és behozatal adataira hivatkozhatott, melyek látszólag egyenesen lerombolják a tudomány minden okoskodását. A tudományos gondolkozás híveinek nem lehetett kétségök a felől, hogy itt is a teoriának van igaza, de az eszközök, melyekkel azt, a tapasztalati tények ellenmondásával szemben, részleteiben is igazolják, még mindig hiányoztak. Egyes töredékes czáfolatok és bizonyítások föl-fölmerültek, majd egyik majd másik tudós művében, de a kinek először sikerült a tantétel igazolására az eddigi tapasztalati ellenérvek tarthatatlanságát kimutatni, az ismét egy angol, GOSCHEN volt. E kiváló tudós derítette ki, hogy az áruk kivitele és behozatala az összes nemzetközi forgalomnak egyik legjelentékenyebb, de mégis csak *részleges* nyilvánulása. Ez árukon kívül az értékeknek még egy egész csomója folyt be a nemzetközi cserébe. Ilyenek azon összegek, melyeket egyik ország a másiknak *fuvar*, *bizomány*, *biztosítás* és több efféle czimen fizet. Anglia úgyszólván az egész világ fuvarosa, és e czimen nevezetes összegek folynak a szigetországba Európa minden államaiból a nélkül, hogy az áruforgalom kimutatásaiban legkisebb nyomot is hagynának. Ilyenek azon tőkék, melyeket előhaladottabb országok más, fejletlenebb országokban *iparvállalatokba* fektetnek, és azon kamatok, melyeket ezek jövedelme gyauánt visszakapnak. Itt ismét Angliát említhetjük legelől, mely milliókra menő tőkéit és ipari lángelméjének nem egy kitűnőségét alkalmazza a külföldön, és ez által ismét a nemzetközi értékcseré egy oly alakját teremtette meg, mely nem jelentkezik a kiviteli és behozatali táblázatokban. Ilyenek azon összegek, melyeket *utazók* idegen országokban elköl-

tenek. Sveicz, Olaszország és Páris, hogy csak a legfontosabbaknál maradjunk, ismét milliókat nyernek évenként a külföldről, melyek szintén nem szerepelnek az áruforgalmi statisztikájában. Végre nem szabad felejteni az *önkéntes adakozásokat*, távoli *hadí vállalatokra* költött összegeket s idegen országoknak adott *subsidiúumokat*, *hadisarcokat*, és a mit, mint legfontosabbat, legelő kellett volna említeni: a nagy *államkölcsonöket*, melyek, mint az idegen iparvállalatokba fektetett tőkék a *kölcsonadó* országban eleinte kivitelt, utóbb, visszatérő kamataikban, behozatalt; a *kölcsonvevő* országban ellenben eleinte behozatalt, és később kivitelt képeznek a nélkül, hogy egy csipetnyi tért foglalnának el az annyi praetensióval tanulmányozott áruforgalmi adatok közt.

GOSCHEN kutatásai megadták a bilanx theoriájának a kegyelemdőfést. Ezentul csak új név alatt találkozzunk vele a *fizetési mérleg* neve alatt. Hívei nem hunyhattak szemet a tudomány e nevezetes haladása előtt, és állítólag szintén tekintetbe akartak venni minden értékforgalmat a nemzetközi cserében, s az így módosított kivitel és behozatal egyenlegét keresztelték el aztán *fizetési mérlegnek*. Ez eljárás azonban csak a régi előítéletek folytatása volt új álaraz alatt, a tudomány elveinek olykor tudatos ferdtítésével. S azért ez új bilanx-theoriával is főleg Németországban és a közgazdasági tudomány és tevékenység terén hátramaradottabb népeknél találkozzunk.

A mit GOSCHEN uttörő módon kimutatott, hogy t. i. a nemzetközi értékek cseréje az áruforgalmon kívül igen sok más elemet foglal magában, s a mit ő főleg a váltófolyam szempontjából kutatót, azt CAIRNES hozta a nemzetközi forgalom egész tanával szerves összefüggésbe. A bilanx theoriája a gyakorlati írók és specialisták közt nemcsak a szárazföldön, hanem *Angliában* is számított híveket, és a brit királyság állandó behozatali többlete, mely évenként átlag 50 millió font sterling körül ingadozott, ott is sok port kavart föl, míg ma mindenki tudja, hogy ezen árubehozatali többlet azon értékbehozatalra vezethető vissza, melyet Anglia a külföldi iparvállalatokba és állampapírokba elhelyezett tőkéiből és az idegen áruk fuvarjaiból kap. Sőt tudják azt is, hogy ezen behozatali többlet még nagyobb volna, ha Anglia viszont nem vinne ki külföldre sok értéket az által, hogy polgárai folyton újabb és újabb tőkéket helyeznek el külföldi iparvál-

lalatokba és államadóságokba, milliókra menő összegeket költenek el utazásokra, és maga az állam tetemes összegeket költ el távoli hadi vállalatokra. *Amerikában* viszont a korábbi évtized nagy behozatali többletét azon értékek behozatala magyarázta meg, melyeket külföldi piacok amerikai vállalatokba, nevezetesen vasutakba fektetnek. Mert, ismételjük, a tőkeelhelyezés eredetileg kivitel a kölcsönadó és behozatal a kölcsönvevő országra nézve, de csak addig, míg magának a tőkének átadása meg nem történt. Ebben a pillanatban megváltozik a viszony. A kölcsönvevő ország kamatokat tartozik fizetni, a kölcsönadó ország pedig kamatokat kap. Most tehát a kölcsönvevő ország fog értékeket kivinni, és a kölcsönadó ország értékeket behozni. És mindezen értékek végül szükségkép árúk alakjában mennek az egyik nemzettől a másikhoz. Minden nagyobb változása a pénzmennyiségnek befolyást gyakorol az árakra, és ezzel a kivitelre és behozatalra. A mely országba államkölcsönök, vagy bármely más értékek alakjában nagyobb pénzmennyiség foly be, abban az árak emelkedése következtében előnyös lesz árukat behozni, míg a kivitel csak azon czikkekre szorítkozhatik, melyekben az illető országnak nagy termelési előnyei vannak. Viszont a mely országban a pénz ily értékátalakulás következtében megfogy, ott az árak lejjebb szállanak, az árúk behozatala elveszti nyereséges ingerét, míg az árúk kivitele nagy lendületet nyer.

Legjobban meglátjuk ez elmélet helyességét, ha hazánkra alkalmazzuk, melynek rendhagyó és ugrásokkal teljes nemzetközi áruforgalmát mindeddig nem tudták megmagyarázni. Megbízható hivatalos adatok csak az 1868—1874-iki korszakra fekszenek előttünk, és ezek a következők:

Magyarország nemzetközi áruforgalma 1868—1874.

	Behozatal	Kivitel	Kiviteli ±
	millió forintokban		
1868 . . .	319 . . .	329 . . .	+ 10
1869 . . .	408 . . .	329 . . .	— 79
1870 . . .	344 . . .	342 . . .	— 2
1871 . . .	472 . . .	357 . . .	— 118
1872 . . .	488 . . .	313 . . .	— 175
1873 . . .	456 . . .	300 . . .	— 156
1874 . . .	452 . . .	288 . . .	— 164

Látjuk, hogy az első év csekély kiviteli többlete után egyszerre óriási lépéssel 79 millió frtra megy a behozatali többlet, hogy a következő évben majdnem egyensúly áll be, de mindjárt rá 113 millióra szökik föl ismét a behozatali többlet, azontul is folyton gyarapodva 164 millió frtig. E rendkívüli ingadozásokat hiába igyekeztek eddig magyarázni nagy vasúti munkálatokkal, vagy épen a speculáció túltengésével és az arra következő hitelválsággal, mely utóbbinak, e számokban legalább, alig akadunk nyomára. E rendkívüli hullámzásokat nagy vonásaikban is egyedül GOSCHEN és CAIRNES elméleteinek segítségével fejthetjük meg.

Vegyük tehát sorra azon értékek forgalmát, melyek az árukon kívül a nemzetközi cserében nagy szerepet játszanak. A *külföldi utazások* hazánkban akár mint behozatal, akár mint kivitel, valami nagy szerepet nem játszhatnak. Az kétségtelen, hogy élvezet okáért több hazai jár külföldön, de viszont üzleti célokból jóval több idegen jár nálunk, mint megfordítva. Ezen a néven tehát sem árukivitelünk, sem árubehozatalunk nem mutathat valami lényeges eltérést. *Hadi vállalatok, hadi sarczok vagy subsidiumok* alapján szintén csak a legutóbbi időben mutatkozhatnak némi befolyás az áruk forgalmára. Fontosabb lesz már azon értékesere, mely *idegen fuvarok* alakjában történt, és pedig akár azt veszszük, a mit mi külföldi vállalatoknak fizettünk, akár azt, a mit idegenek magyar közlekedési vállalatoknak fizettek. De lényeges eltérés alig lesz ezen két összeg közt s azért valami nagy befolyást az áruink kivitele és behozatala közt mutatkozó eltérések kiegyenlítésére, ez sem gyakorolhat. Egészen máskép állunk a nemzetközi értékforgalom ezen eddig számba nem vett csoportjának legfontosabb részénél. Értjük azon értékeket, melyeket egyik ország polgárai a másik ország *iparvállalataiba* vagy *államadósságaiba* fektetnek vagy azokból huznak. Hogy magyar pénz kevés vándorol ki külföldi iparvállalatokra vagy államadósságba, azt szinte fölösleges mondani; de hogy a külföldről száz és száz millió érkezett hozzánk e czímen, azt senki nem fogja kétségbe vonni. Ez értékek csak pillanatnyilag tartják meg a pénz alakját, és aztán csakhamar áruk formájában jelentkeznek. És erre vezethetők vissza első sorban nemzetközi áruforgalmunk nagy ingadozásai.

Még alaposabban győződhetünk meg e fontos tüneményről, ha az egyes évek szerint hasonlítjuk össze az áruforgalmat államadós-

ságaink mozgalmával, mely mindenestre a fontosabb a két utóbb említett tényező közt

Magyarország áruforgalmi mérlege és államkölsönei 1868—1874.

Év	Kiviteli ± millió forintokban	Államkölsön millió forintokban
1868	+ 10	82 vasuti kölsön
1869	— 79	—
1870	— 2	30 nyereményköls., + 65 gömöri vasuti k.
1871	— 113	30 ezüstkölsön
1872	— 175	54 ezüstkölsön
1873	— 156	153 lebegő kölsön
1874	— 164	

1868-at közvetlenül megelőzőleg nem kötöttünk államadóságot, vagyis nem kaptunk semmi nagyobb értékösszeget a külföldről, mely az áruforgalom természetes egyensúlyát megzavarhatta volna. És nemzetközi áruforgalmunk csakugyan majdnem teljes egyensúlyban van. 1868-ban megkötöttük az első ugynevezett vasuti kölsönt 82 millió erejéig, s a következő év áruforgalma már majdnem akkora értékű 79 millió forintnyi behozatalt tüntet föl. 1869-ben nem kötöttünk semmi újabb kölsönt, és a rákövetkező évben áruforgalmunk ismét majdnem egyensúlyban van. 1870-ben ellenben megindult államadóságaink rohamos gyarapodása. Egymást követték az 1870-iki nyereménykölsön, 28 millió, a gömöri vasuti kölsön, 65 millió, az 1871-iki 30 milliós, az 1872-iki 54 milliós és az 1873-iki 153 milliós kölsön, összesen közel 280 millió forint; a mihez, ha hozzáadjuk azon értékeket, melyeket a külföld 1873 körül iparvállalatainkba fektetett és azon összegeket, melyeket ugyanezen időben a hozzánk tömegesen behozott és besereglett idegenek költöttek, bőven kiegyenlítődik az a nagy eltérés, mely 1871—1874-ig nemzetközi áruforgalmunk kivitele és behozatala közt mutatkozik.

A következő évekről hiányoznak a pontos statisztikai adatok. Mindazonáltal bizton állíthatjuk, hogy árubehozatalunk és kivitelünk közt távolról sem mutatkozik igen nagy eltérés. Államkölsöneink nem szaporodtak oly óriási mérvben, mert ha számszerint nyomban növekedtek is, közel fele részben régiebb adósságok meg-

váltására szolgáltak, és így adóságaink összegét ennyiben nem gyarapították. Másrészt azonban most már nemcsak tőkét kapunk a külföldtől, de fizetnünk is kell a kamatokat, melyek időközben nagy összegekre gyarapodtak. A míg tehát egyrészt értékbehozatalunk izmosodik, másrészt értékkivitelünk is öregbedik, s az eltérés áruforgalmunk kivitele és behozatala közt valami nagy nem lehet a nélkül, hogy a behozatali többletek elmaradását valami különös nemzeti szerencsének tarthatnók.*)

Igy uralkodik a tudomány a tünemények bonyolult világa felett. Miként a csillagász, tudományára támaszkodva, magános kamrájában előre megleli az égi testek útját, melyeket szemével még nem is látott, úgy a közgazdasági törvények ismeretével hasonló biztos következtetéseket vonhatunk a további fejleményekre.

A behozatali többlet ép oly kevésbé veszedelem, mint a hogy nem hason a kiviteli többlet, mert egyik úgy, mint a másik, egyszerű lehetetlenség. Egy nemzet sem vehet többet, mint a mennyit elád, és egy nemzet sem adhat el többet, mint a mennyit vesz, bármit mondjon, ezzel ellenkezőleg, a gyakorlati élet felületes megfigyelése.

*) E sorokat közel egy éve irtam és a „Nemzetgazdasági Szemle“ 1881 évi I. és II. füzetében közzé is tettem; ugyancsak ezen nézetemnek adtam kifejezést ez év elején megjelent kisebb munkámban: „A társadalmi deficit“-ben. A statisztikai hivatal legújabb adatait sem az egyik, sem a másik esetben nem használhattam. Adom tehát ez adatokat utólagosan, mint olyanokat, melyek okoskodásomat csak megerősíthetik.

1881.	Behozatal	Kivitel	Kiviteli ±
	millió forintokban		
Május	171	249	48
Június	180	233	53
Július	228	283	55

Bővebb felvilágosítást nyújt e részben idézett munkám.

VII. FEJEZET.

A FORGALOM HATÁSA.

1. A forgalom mint társadalmi munkamegosztás.

Két divatos végllettel találkozunk napjainkban, melyek ha nem is egyformán, de mindketten helytelenek. Az egyik túlbecsülve a forgalom előnyeit azt állítja, hogy a forgalom mint olyan közvetlenül termékeny. Ilyen természetű a régi mercantilista tévedéseken alapuló nézet a pénz termékenységről és az újabb téves nézet a hitel termékenységről, melyről már megemlékeztünk. E tévedések mindazáltal nem oly fontosak, mert inkább csak szavakra, mint a dolog lényegére vonatkoznak. A forgalom nem állít elő új javakat, de fokozza a meglévők értékét, és általában előmozdítja a termelést igen nagy mérvben, és mint ilyen ha közvetlenül nem is, közvetve mindenesetre productiv. Innen van, hogy a régibb közgazdák sok fogalmat, melyet mi ma a javak forgalmánál tárgyalkunk, a javak termelésénél adtak elő. És egy jelesebb újabb rendszerező, JOSEPH GARNIER, a fogalmat egyenesen *közvetett termelésnek* nevezi.

Sokkal komolyabb a másik végllet, mely a fogalmat egyenesen inproductivnak is károsnak tartja, és a mely nézetet újabban főleg CAREY elevenített föl. Ez amerikai író egy minden tudományos alapot nélkülöző megkülönböztetést tett *forgalom és kereskedelem* közt. *Előbbi* alatt érti a fogyasztó és termelő közvetlen érintkezését, a mi nem is forgalom; a *második* alatt a fogyasztó és termelő közti csere közvetítését, vagyis azt a mi tulajdonképen a fogalmat képezi. Mert hiszen forgalom és kereskedelem közt lényegben nincs eltérés. Mindkettő ugyanegyvet jelent, t. i. a javak közvetítését termelő és fogyasztó közt; csak hogy a forgalom az általános forgalom a kereskedelem pedig annak egyik nyilvánulása, míg a közlekedés vagy szállítás annak másik nyilvánulását képezi.

De eltekintve CAREY ez önkényes definitiójától, térjünk vissza további okoskodására. CAREY azt, mit ő forgalomnak nevez, productivnak tartja, a mit pedig kereskedelemnek, azt inproductivnak. Azaz a javak cseréje fogyasztó és termelő közt szerinte is termékeny, de azon gépezet, mely azt teljesíti, meddő és káros. Más szó-

val mintha valaki azt mondaná: Szántani-vetni igen jó dolog; de az eke és borona, melylyel szántunk-vetünk, fölösleges vagy épen káros eszközök. CAREY-t egy helyes közgazdasági törvény hibás magyarázata vezette félre. Az az igazság, hogy minél kevesebb erő felhasználásával minél nagyobb eredményre kell törekednünk, a mit CHEVALIER a legkisebb tevékenység elvének (*principe de la moindre action*) nevezett, arra a hamis következtetésre vitték CAREY-t, hogy minden közvetítést mellőzni kell. CAREY-t zavarba ejti a kereskedelem és szállítás nagy apparátusa. Ő csak azt látja, hogy ez mennyi értéket emészt, de azt nem, hogy ezen közvetítő szervezet nélkül mennyivel kevesebbet tudnánk produkálni. Ez vezeti őt a kereskedelem és szállítás, a társadalmi munkamegosztás elítélésére. a *helyi központok* előtérbe tolására. Ha annyit mondana, hogy a ki kevesebb értéket fogyasztó közvetítéssel, kereskedelemmel vagy szállítással ugyanazt az eredményt tudja előállítani, az helyesebben jár el — akkor semmi kifogást sem lehetne ellene felhozni. Szóval, ha a közvetítés költségeinek csupán relativ magassága ellen izgatna, akkor jó uton járna. De midőn ő absolute minden közvetítés ellen van és mellőzni akarja ott is, hol az a bővebb termelés előfeltétele, a modern közgazdaság egyik alapja, a munkafelosztás ellen vétkszik és a legvastagabb hibába esik, a mi mindannyiszor elkerülhetetlen, midőn az ember szem elől téveszti a tudomány természetes menetét.

Minden forgalom keletkezésére legalább két ember megegyezése kívántatik az egymás birtokában levő javak cseréje iránt. Minden forgalom tehát két keresletet és két kínálatot tételez föl, melyeknek egymást kölcsönösen fődözniök kell. Ha Pálnak két nadrágja van, de nincs kabátja, míg Péternek két kabátja van, de nincs nadrágja, és Pál az egyik nadrágot szivesen odaadja Péter kabátjáért, és viszont Péter az egyik kabátot szivesen odaadja Pál nadrágjáért — akkor létrejöhet a forgalom. De ha Pál nadrágjáért kalapot akarna kapni, Péter pedig kabátjáért csizmát, akkor nincs két kínálat és kereslet, mely egymást fődöznék, s következésképp nincs forgalom. A kínálatok és keresletek azonban csak ott fődöhetik egymást, hol nagy számmal fordulnak elő és lehetőleg közel állnak egymáshoz. De ez viszont csak úgy lehetséges, ha van egy külön osztály, mely a kínálatok és keresletek számát szaporítja és azokat egymáshoz minél közelebb hozza. S minél fejlettebb a társadalom, annál nélkülözhetetlenebbé válik ezen osztály, mert annál

számosabbak lesznek azon szükségletek, melyeket pusztán a forgalom útján tudunk kielégíteni.

E közvetítő osztály foglalkozása sok munkát és költséget igényel, melyeket a társadalomnak meg kell térítenie. Ha ez nem történne, megszűnnék a közvetítés, a mit még jobban megsínylene a termelő, ki elvesztené piacát, s a fogyasztó, ki nem volna képes oly jutányosan fedezni szükségleteit. Minél előbbre halad a gazdasági fejlődés, annál nagyobb lesz a közvetítő gépezet, de aránylag annál kisebb áldozatot fog igényelni, a mint a nagyban való termelés mindig kevesebb költséggel jár, a mint a kicsinyben való termelés.

A forgalom hatása tehát abban áll, hogy megteremti a *társadalmi munkamegosztást* és így mindazon előnyökkel jár, melyek a munkamegosztás természetes következményei. A míg nincs közvetítés, mely minden szükséglet kielégítéséről gondoskodik, addig mint a patriarkális időkben, minden egyén vagy család ugyszólván minden szükségletét önmaga kénytelen előállítani. Minél fejlettebb a közvetítés, annál kevesebb jószág előállítására szorítkozhatik az egyes ember és annál jobbat, többet és olcsóbbat termelhet. Sőt sok olyan tárgyat termelhet vagy értékesíthet, melyeket azelőtt termelni és értékesíteni nem lehetett volna.

A társadalmi munkamegosztás mellett a forgalom másik nagy hatása az *árak egyenlősítése*. A forgalom közelebb hozza egymáshoz a termelőt és fogyasztót és ez által egyrészt emeli a termék értékét, másrészt könnyebbé teszi a szükségletek kielégítését. Ez látszólag ellenmondást foglal magában, mintha azt mondanók, hogy a fogyasztás drágábbá és olcsóbbá is teszi a terméket. S bizonyos fokig mégis úgy van. Emeli a termék értékét s így drágítja azt a fogyasztó érdekében, mert piacot szerez a termelőnek, hol jószágát a lehető legmagasabb áron értékesítheti. De másrészt olcsóbbá is teszi a javakat a fogyasztó érdekében, mert megkíméli őt attól a fáradságtól, hogy önmaga állítsa elő mindazt, mit szükségel. Minél fejlettebb lesz a forgalom, annál ritkábban fordulnak elő óriási nagy nyereségek, de egyszersmind nagy veszteségek is. S a termelésre mind a kettő káros. Az utóbbi tönkretesz egy csapásra, de az első pazarlásra és gondatlanságra csábít és így közvetve ugyanazon eredményre vezet. Csak a mérsékelt, de állandó és biztos nyereség az, mi folytonosan táplálja a termelést.

A forgalom a gazdasági fejlettséghez képest szintén külön-

böző. Legegyszerűbb formája az, midőn a javakat közvetlenül javakért cserélik, midőn tehát a javak képezik a forgalom közegét és értékmérőjét. Ezt nevezzük *cseregazdaságnak*. Egy fejlettebb neme a forgalomnak, midőn a pénz közvetíti a cserét és ez képezi a forgalom közegét és értékmérőjét. Ez a *penzgazdaság*. Egy harmadik formája végre az, midőn a hiteljegyek fölléptével ezek is részt vesznek a csere közvetítésében és így részben ezek képezik a forgalom közegét. Az értékmérő azonban ez esetben is a pénz marad. E harmadik forma a *hitelgazdaság*. Szinte fölösleges mondani, hogy minél fejlettebb a forgalom, annál erősebben érezteti jótékony hatását.

2. A bel- és külkereskedelem.

Igy ismerve a forgalom természetét és hasznát, könnyen megcáfolhatjuk azon tévedéseket, melyekkel annak legfőbb nyilvánulása, a kereskedelem, és annak alosztályai a bel- és külkereskedelem körül találkoznak. Már ADAM SMITH írja, hogy a kereskedelem haszna abban áll, hogy az abba fektetett tőke két termelési ág tőkáját helyettesíti, és azok további zavartalan működését teszi lehetségessé. A kereskedő, ki az iparostól posztót, a gazdától búzát vásárol tőkájével, lehetőségessé teszi azt, hogy így a gazda mint az iparos csakhamar újabb termelésre fordítja a termeléséből nyert tőkéket. A míg a kereskedelem hasznát csak a kereskedők nyereségében látták, természetes volt az a tévedés, hogy a belkereskedelmet improductivnek tartották, mert a belkereskedő nyeresége polgártársai zsebéből kerül ki, a kiviteli külkereskedelmet ellenben rendkívül productivnek, mert itt a kereskedő hasznát az idegen fizeti meg. De ha tudjuk, hogy a forgalom és kereskedelem haszna a társadalmi munkamegosztásban, vagy mint SMITH mondá, a *termelési tőkék helyettesítésében* áll, akkor egészen másképp fognak itélni a bel- és külkereskedelem viszonyos hasznáról.

A *belkereskedelem* bizonyos tekintetben hasznosabb még mint a *külkereskedelem*, mert az abba fektetett tőke két hazai termelési ágat táplál, a kiviteli külkereskedelemben fektetett tőke ellenben csak félig oly hasznos a nemzetre nézve, mert csak felében táplál hazai termelési ágat, felében idegen termelési ágat, minthogy minden kivitel természetesen behozatalt von maga után. A belföldi kereskedelem, mely az iparos és gazda termékeit közvetíti, mindig csak hazai termelésben helyettesíti az iparcikkben vagy mezőgazdasági

termékben jelenkező tőkét. A külkereskedelem azonban, mely a hazai gazda és idegen iparos termékeit közvetíti, nemcsak a hazai gazda termelésében, de az idegen iparos termelésében is helyettesíti a tőkét.

De habár egészen másutt kell keresnünk a *nemzetközi kereskedelem* előnyeit mint eddig, azok mindazáltal igen nagyok. A nemzetközi kereskedelem legfőbb haszna, melyből minden más áldásos következése mintegy természetszerűleg folyik, az, hogy általa minden ország oly javakat szerezhet meg, melyeket önmaga egyáltalán elő nem állithatna, vagy csak igen nagy költséggel. A kivitellel járó és egyes kereskedők nyereségeiben szembeszökő módon mutatkozó haszon képezi a nemzetközi kereskedelem előnyét a nagy tömeg szemében. Ha azonban mélyebbre pillantunk, azt a nyereséget, melyre a kereskedő itt szert tesz, ép úgy megtaláljuk más kereskedelmi ágban; de azon előnyöket, melyeket a fogyasztónak nyújt a nemzetközi kereskedelem, hiában keressük másutt. És ennek aztán megvan a maga visszahatása a termelésre. Mert midőn valamely nemzet nem kénytelen minden jószágot maga előállítani, azokra fordíthatja összes tőkéjét és munkáját, melyekben a legelőnyösebben értékesítheti azokat. Midőn így a nemzetközi kereskedelem előmozdítja a nemzetközi munkamegosztást, gyarapítja és fokozza egyes nemzetek, úgy mint az egész világ termelő erejét. És pedig nem csak az által, hogy minden nemzet a rá nézve legelőnyösebb termelésre adhatja magát, hanem az által is, hogy folyton újabb és újabb élvezetekkel ismertette meg a hátramaradtabb népeket, fokozza azok törekvését a munkára és takarékoságra, az élvezetek ez egyedüli tartós kuforrására.

A nemzetközi kereskedelem gazdasági előnyeihez nagy értelmi és erkölcsi előnyök is járulnak. A kereskedelem képezi ma a nemzetközi érintkezés legfőbb rugóját. Kereskedő kalandorok — mondja MILL igen szépen — ismertették meg legelőször a civilizációval a barbár népeket, és ily kereskedelmi összeköttetések képezik főleg a mai kor haladásának egyik alapját. Nincs az az ember vagy nemzet, mely egymagában kifejleszhetné minden jó tulajdonát, a nélkül hogy valami hibába ne esnék. Ép azért szükséges, hogy szokásait és erkölceit mindig összehasonlíthassa más népek szokásaival és erkölceivel. Nincs olyan nép, melynek ne volna szüksége arra, hogy más népektől nemcsak ismereteket és intézményeket, hanem

egyenesen határozott jellemvonásokat is elsajátítson. Azt, hogy a nemzetközi kereskedelem mily hatalmas szálakkal fűzi egymáshoz a nemzeteket, mily szembeszökőleg tanúsítja az érdekek összhangját, gátolva így a háborút és pusztulást és előmozdítva a békét és haladást, szinte fölöslegesnek tartjuk fölemlíteni.

III. RÉSZ.

A JAVAK MEGOSZLÁSA.

I. FEJEZET.

A MEGOSZLÁS.

1. A nemzetjövédelmi ágak.

A javak termelése csak bizonyos tényezők, nevezetesen a munka, tőke és természet közreműködése mellett történik. E tényezők nélkül nincs termelés s így önként érthető, hogy a termelés eredménye e három tényezőt illeti, más szóval, hogy a termelés hozzáadéka a munka, tőke és föld jövedelmét képezi. A mily egyszerű és világos e kérdés, ép oly bonyolult az ebből eredő második kérdés, hogy minő az az arány, melyben a termelés eredménye e három tényező között megoszlik. Ott, hol mind a három tényező egy kézben pontosul össze, nincs e kérdésnek semmi gyakorlati fontossága; ott azonban, hol ugyanegy termelésnél más és más szolgáltatja a munkát, tőkét és földet, azonnal fontos lesz annak megállapítása, mi illeti az összes eredményből a termelés különböző tényezőit. S ha ritkábbak is azon esetek, hol mind a három termelési tényezőt más és más szolgáltatja, viszont alig képzelhető oly termelés, melynél egyik vagy másik tényező ne lenne más, mint a termelő tulajdona.

Annak megállapítása tehát, mi jut a nemzet összes jövedelméből egyenkint a munkának, tőkének és földnek, szóval mily mértékben oszlik meg a nemzet jövedelme *munkabér*, *tőkekamat* és *földjára*dék közt ez a kérdés képezi munkánk ezen utolsó részének feladatát. E három egyszerű nemzetjövédelmi ág mellett az angol közgazdaságtudomány egy negyedik és összetett nemzetjövédelmi ággal is foglalkozik. Ez a *tőkenyereség* vagy *profit*, mely a saját tőkéjével dolgozó vállalkozó jutalma, szóval a munkabér és a tőkekamat egy összetétele. A német közgazdák e helyett a *vállalkozói nyereséget* veszik föl negyediknek, a mi vagy egészen megfelel a tőkenyereségnek, vagy csak a munkabér egy külön nemét képezi. Az

utóbbi esetben fölösleges azért egy új fogalmat alkotni, még az előbbi esetben fölösleges annak új nevet adni. Minden vállalat közt a leggyakoribb az, midőn maga a vállalkozó szolgáltatja legalább nagy részben tőkéjét. Ép azért szükséges, hogy a nemzeti jövedelem ezen legtöbbször előforduló alakját külön is tanulmányozzuk, minthogy a munkabér és tőkekamat összevegyülése igen érdekes és fontos következményekre vezet. A nemzetjövédelmi ágak egyéb találkozása, például a munkabér és földjáraadék, vagy a földjáraadék és tőkekamat összevegyülése szintén nagy befolyást, sőt átalakító hatást gyakorol a találkozásra s röviden utalunk majd azokra is. De ha már lehetetlen mindezen érdekes és fontos jelenségeket behatóan tanulmányozni, ne hanyagoljuk el legalább a nemzetjövédelmi ágak amaz egy találkozását, melyet az angol és francia tudomány egyként oly fontosnak tart, hogy nincs valamire való angol vagy francia író, ki arról hallgatna, vagy azt más fölösleges ujítással pótolná.

II. FEJEZET.

A MUNKA JÖVEDELME.

I. A munkabér fogalma és mérvé.

A munkabér azon jutalom, mely a termelés eredményéből, a nemzet jövedelméből a munkát illeti, s a melyet a föld vagy tőke tulajdonosa a szabad munkásnak azért fizet, hogy munkáját azokra fordítva, azokkal új javakat állít elő. A munkabérnek vagyis ezen jutalomnak tehát az új javakban benn kell foglaltatnia. S minthogy a föld vagy tőke tulajdonosa az új javak azon részéért, melyek a munkás jutalmát, a munka bérét képezik, kapja esérébe a földjét vagy tőkét megtermékenyítő munkát, világos, hogy az új javak ezen része, vagyis a munka bére a munka értékét képezik. S ha továbbá mint rendesen történik, a föld vagy tőke tulajdonosa pénzben előlegezi a munkásnak, akkor ezen munkabér egyszersmind ára is a munkának.

A munkabér, vagyis a munka értéke vagy ára az újonnan előállított javak egy bizonyos részét vagy egy meghatározott pénzösszeget képezvén, egyes esetekben igen könnyen meghatározható.

Rendszerint a munkabért csakis ezen formában, pénz alakjában ismerjük. Nagy tévedés volna azonban hinni, hogy a pénzben kifizetett összeg az irányadó, és nem azon hányad, melyet a munkabér a munka segélyével előállított jószágból képez. Ez utóbbi vagy még helyesebben az annak fejében kapható javak, az azok értékével megszerezhető életélvezet képezik a munkabér tulajdonképeni mérvét. Azért nevezzük ezt a *realis* vagy valóságos munkabérnek, míg az illető pénzösszeget csak *nominalis* vagy névleges munkabérnek. Mert a munka ára emelkedhetik a nélkül, hogy pénzben emelkednék, ha tudniillik a javak ára leszáll és viszont a munka ára csökkenhetik, habár a munkabér pénzben emelkedik, ha t. i. a javak ára nagyobb mérvben emelkedik, mint a pénzben kifejezett munkabér. Ezek megjegyzése után visszatérhetünk tulajdonképeni tárgyunkra.

A munkabér alakulásának, keletkezésének és változásának megértésére, nem elég azt megállapítani egyes esetekben, hanem szükséges, hogy nemcsak a munkáért járó jutalmakat, hanem az azok

által megjutalmazott munkát is egymással összehasonlitsuk. A munkát, illetőleg annak különböző mennyiségeit azonban csak a munka különböző tartama és ereje által tudjuk kifejezni és egymás közt összehasonlítani. Lehetne mérvül venni a munka által előállított javakat is, mondván, hogy ez a munka megfelel egy mérő buzának vagy egy rőf posztónak, és ez eljárásnak meg volna az a nagy előnye, hogy a munka mérveül egy egészen okszerű és világos tárgyat nyernénk. De ez előnynek megvannak a maga hátrányai is. A hány különböző munkát akarnánk kifejezni, annyi különböző és egymással össze nem hasonlítható mértéket nyernénk, eltekintve attól a nagy hátránytól, hogy a munka mértékéül a munka értékét vagyis magát a munkabért kapnók, pedig mi épen a munkabér megállapítására szolgáló mérvet keressük.

Midőn így a munka mértékét magában a munkában és nem annak eredményében kell keresnünk, a legegyszerűbb mérvül a munka tartamát vehetjük. Minden munka bizonyos ideig terjed s egészben véve azon arányban tud több és több eredményt fölmutatni, a mely arányban több és több időt vesz igénybe. Az időt, rendszerint egy *napot* vagy mint magunkat kifejezni szoktuk a *napszámot* véve mértékül, összehasonlíthatjuk egymással a legkülönfélébb munkát. Így ha tudjuk, hogy ugyanennyi napi munkát fordítottak és ugyanannyi munkabért fizettek két teljesen különböző tárgy, például 100 mérő buza és 100 rőf posztó előállítására, tudjuk rendszerint azt is, hogy a két egyformán fizetett és egyforma tartamu munka egyenlő értéket hozott létre. S így tovább tudhatom azt is, hogy minél több vagy kevesebb napi munkát vesz valamely jószág előállítása igénybe, annál nagyobb vagy kisebb lesz annak értéke. De csak egy föltét alatt, hogy t. i. egyenlő munkabért fizetnek a két vagy több különböző munkáért. Ha ellenben azt látom, hogy két ugyanannyi napi munkáért különböző munkabért fizetnek, tisztában lehetek azzal is, hogy a két egyenlő tartamu munka nem egyenlő értékű.

Ez utóbbi összehasonlításból azonban még mást is láthatok. Azt, hogy a munka tartama egy maga nem elégséges a munka értékének megbecslésére. A munka tartama mellett tekintetbe veendő még annak erélye is. Az emberi erőfeszítés gyorsasága és állandósága, melyek a munka erélyét képezik, különbözők lehetnek, és e szerint különböző lehet az ugyaneleg tartamu, például egy napi

munka eredménye is. Így tudjuk, hogy az éghajlat, vérmérséklet és fajeredet, és mindenek felett a műveltség és társadalmi erkölcsök különböző volta a legnagyobb eltéréseket mutatja fel ugyanegy napi munka eredményénél. Mi több, láthatjuk azt, hogy egészen ugyanegy nép különböző erélylyel dolgozik a szerint, a mint napszámra vagy darabszámra dolgozik.

Ha tehát nagy hiba is volna a munka értékét egyedül tartama és nem egyszersmind erélye szerint is mérlegelni, az általánosítás tudományos szüksége egy egyszerű mértéket kíván s ilyenül csak a tartamot tekinthetjük. De midőn csak a tartamot vesszük a munka mértékeül, természetes, hogy ez mindig azon föltevés mellett történik, hogy a munka erélye egészben ugyanegy. S tehetjük ezt annál inkább, mert minden munkabéri elmélet alapjául a leg-egyszerűbb s következőleg a legnagyobb számban jelenkező munka szolgál, melynél a munkások nagy tömegét jellemző egyenlő társadalmi és műveltségi fok már maga is a munka egyenlő erélyére enged következtetni.

Megállapítva így a munka mérvét, ideje áttérnünk magának a munkabér változásainak meghatározására. Mielőtt azonban ezt tennők, csak emlékeztetni akarjuk az olvasót, hogy a munkabér is érték lévén, ép úgy mint maga az érték, szintén *természetes (normalis)* és *piaczi* lehet. A munkabér mindkét nemét külön fogjuk vizsgálni.

2. A természetes vagy normalis munkabér.

A munka nem lévén termék, magában véve nem is jár termelési költséggel. Midőn azonban mindamellettt akaratot és életerőt föltételez, s a rendelkezésre álló munka összege mindig egyenes arányban áll az élő és egészséges munkások összegével, természetes, hogy mindaz, mi a munkás *életének és egészségének fentartására szükséges*, lényeges részét képezi amaz összegnek, mely a munka értékét szolgáltatja. És ez még csak egyik alkateleme a munka értékének. Az ember nemcsak érzéki, hanem szellemi és erkölcsi lény is, s így nemcsak az, mit testi élete okvetlenül megkíván, hanem mindaz, mit lelke és képzelme az *élethez elengedhetetlennek tart*, szintúgy helyet foglal az ember életszükségelei közt. S habár e szükségletek közt sokan csak képzeletiek és tényleg fölöslegesek, gyakran nagyobb erővel hatnak, mint a valóban első rendű anyagi

szükségletek A szabad embert csak saját akarata vezeti a munkára, mely mindig fáradsággal és lemondással, szóval kellemetlenséggel jár. Ép azért csak akkor várható, hogy az ember ez áldozatra rászánja magát, ha a jutalom, melyet a munkától remél, elég csábító, s a baj, melytől tart, ha a munka elmaradna, elég ijesztő színben jelenkezik előtte. A *vágyban és félelemben*, melyeket bizonyos szükségletek kielégítése, ki nem elégítése ébreszt, rejlik minden emberi munka titka. E szükségletek kielégítése azonban a javak bizonyos összegének felel meg, s ez képezi az emberi munka természetes azaz normalis értékét, vagy, mint eddig hibásan nevezték, az emberi munka termelési költségét. E javakat elő kell teremteni, jobban mondva előlegezni annak, ki a munka felett rendelkezni akar, különben az épen nem, vagy csak hiányosan működnek.

Megállapítva így a munka normalis értékének vagyis a normalis munkabérek *fogalmát*, áttérhetünk azon tényezőkre, melyek azt meghatározzák. E *tényezők* a szerint a mint *minden* munkára, vagy csak *bizonyos* munkára gyakorolnak befolyást, kétfélék: *általánosak és különösek*. Lássuk őket egyenkint.

Az *általános tényezők*, melyek egyformán hatnak minden munka normalis értékére, azon *természeti és társadalmi viszonyok*, melyek közt a munkások élnek. A *természeti viszonyok* közt legfontosabbak az *éghajlat* és az illető nép *faji tulajdonságai*. A mérsékelt vagy hideg-övi munkás természeti szükségletei élelemben, ruházatban és lakásban mindig sokkal nagyobbak, mint a meleg vagy épen délővi népek szükségletei. Különben teljesen egyenlő műveltségi fok mellett is, a munka normalis értéke mindig nagyobb lesz éjszakon mint délen, és pedig nemcsak azért, mert amott sokkal kisebb mérvben működik közre a természet ingyenes ereje a termelésben, mint emitt, hanem azért is, mert a hidegebb ország lakosa sokkal több és nehezebben megszerezhető táplálékot igényel testi szervezetének fentartására, továbbá jobb és költségesebb ruházatot és lakást kíván az időviszontságaink elviselésére, mint a melegebb ország lakosa. A mi a forró égöv alatt érthetetlen sőt ártalmas fényűzés volna, az a hideg égöv alatt talán a legelemibb szükségleteket sem tudná fedezni. A munka normalis értékére azonban nemcsak ezen természeti, de a *társadalmi viszonyok* is nagy befolyást gyakorolnak. Minél műveltebb valamely nép, annál több oly vágya támad, melyet elengedhetetlen életszükségletnek (*standard of life*) tart, s a melyhez gyakran

jobban ragaszkodik mint az elsőrendű természeti szükségletekhez, mert a mint a művelődés terjed, nemcsak az élelem tápláló, a ruházat és lakás tiszta és egészséges volta érvényesül mind nagyobb erővel, de érvényesül hasonló, sőt sokszor nagyobb erővel és olykor még hamarabb is, sok más inkább szellemi vagy képzelmi szükséglet, mint a ruházat és lakás csinja és kényelme, s a mi ennél jóval üdvösebb, bizonyos nevelés és tanultság. Ez utóbbi szükségletek kedvéért az emberek képesek erőszakot tenni legelemibb állati ösztöneiken, képesek bizonyos ideig inkább lemondani elsőrendű szükségleteikről semhogy lemondjanak ez utóbbiakról, melyekkel idővel az emberi lét bizonyos méltóságának fogalmát kötik össze. Innen van, hogy művelt népeknél mindég nagyobb lesz már ezen általános okból is a munka normalis értéke. Kedvezőtlen körülmények, hosszas nélkülözések megtörhetik még a műveltebb népek e nemes hajlamát is, s ilyenkor aztán újból érvényesülnek az ember állati ösztönei magasabb szükségleteinek rovására. A szenvedés és nyomor újból előtérbe tolhatják a természeti szükségleteket és ilyenkor a munka normalis értéke szükségkép ismét lejjebb száll. Mindezen kimaradhatatlan visszaesések azonban csak késleltetik, de végleg fel nem tartóztathatják az emberi haladást, az ember nemesebb szükségleteinek gyarodását és ezzel a munka természetes vagy normalis értékének emelkedését.

A *különös tényezők*, melyek a munka normalis értékére befolyást gyakorolnak és pedig különböző irányban, főleg három csoportra oszthatók. A különbség ugyanis, mely a munkabérben észlelhető, a következő okokból eredhet: 1. a munka szükségképi *következményeiből*, 2. a munka által föltételezett *előlegekből* és *képességekből* és 3. a munka *tartamából*. Vegyük őket egyenként.

Az *előny vagy hátrány*, mely bizonyos munkát elválatlanul kísér, legyen az akár anyagi vagy erkölcsi, mindig fordított arányban fog a munka természetes vagy normalis értékére hatni. A kár vagy veszedelem emeli, annak ellenkezője csökkenti a munka normalis bérét. A bányász, a veszedelmes kigőzlgésű gyárakban dolgozó munkás bére ennyiben magasabb lesz, mint az isten szabad ege alatt veszély és baj nélkül dolgozó földmivesé. Innen van, hogy némely veszedelmes foglalkozásnál maguk a munkások ellenzik az óvintézkedéseket, mert jól tudják, hogy ezzel csökkentik munkájuk bérét. Hasonlót tapasztalunk az erkölcsi világban. A színésznél és

még inkább a színésznőnél aránylag mindig magasabb, az állami hivatalnoknál ellenben mindig alacsonyabb lesz a munka normalis értéke azon társadalmi hátrányok és előnyök következtében, melyek foglalkozásukat kísérik. A munka értékében mutatkozó anyagi különbségek majd csábító, majd visszataszító hatást gyakorolnak és ez által kiegyenlítik a különböző foglalkozásokkal járó előnyöket és hátrányokat, mi ha nem történnék, a kellemes munka felé tódulna minden kéz, s vállalkozó nélkül maradna minden kellemetlen, de azért nem kevésbé szükséges munka.

Az *előlegnek*, melyet a magasabb foglalkozással járó hosszas előkészületek igényelnek, természetesen meg kell térülnie e foglalkozás magasabb normalis értékében. Ezért járnak a tanult pályák átlag magasabb jutalommal, mert itt a munka rendes bére mellett még egy külön díj szolgál a nevelés okozta kiadások törlesztésére.

Az a körülmény, hogy egyes tanult emberek kevesebbet keresnek, mint a tanulatlanok, természetesen nem változtatja meg a szabályt, annál is inkább, minthogy nem egyes emberekről, hanem a tanultak és tanulatlanok egész összegéről lehet csak szó, s hogy így megáll a törvény, az nem szenvedhet kétséget.

Még nagyobb lesz természetesen e különbség, ha a tanultsághoz kiváló *tehetség* is járul. Ha már azok száma is korlátolt, kiknek nevelésére nagy előlegek fordíthatnak, mennyire kevesebb számmal kell azoknak lenniök, kik ezek közt ismét ily kiváló tulajdonokkal ruházzák föl. Ez egyes kiválók nagy jutalma képezi a csábót, mely száz kevésbé kiválót vonz ugyanerre a pályára, s bár mily nagynek lássék is ez egynek munkabére, csak normalis értékét és előfeltételét képezik az ily kiváló munkának.

Szokás e különbségeket a *kamat* vagy *járadék* elméletével is magyarázni, amennyiben a hosszas előkészületet igénylő foglalkozások jutalmának egy részét kamatnak s a rendkívüli képességek díját járadéknak is nevezik. Ez azonban nagy tévedés. A hosszas előkészületet s következőleg nagy előlegeket igénylő foglalkozások munkabérében mutatkozó többletet nem lehet kamatnak tekinteni, mert szokás ugyan az ember nagyobb ismereteit és képességeit *szellemi tőkének* is nevezni, de a hasonlat teljesen hibás. A tőke anyagi valami, átszállítható és elhasználható, és a gazdasági fejlődés haladtával mindég kisebb jövedelmet hajtó; az emberi képesség ellenben, úgy mint az emberi munka, szellemi valami, elidegeníthetetlen, el nem

használható s a gazdasági fejlődés haladtával inkább csak busásabban jövedelmező. Szintügy nem áll, mintha a kiváló képesség után járó díj jövedék lenne. Mert hiszen a járadék alapja, a föld termő ereje átengedhető egészen, a munkabér alapja, az ember képessége ellenben nem. Mind e tévedések azon felületesség eredményei, melyek újabb időben oly bőven mutatkoznak tudományunk elméletében.

A *foglalkozás tartama* szintügy befolyás gyakorol a munka normalis értékére, mert természetes, hogy állandó kereset mellett mindenki szivesebben dolgozik kevesebb díj mellett.

E jelenséggel szoros összefüggésben áll még egy másik is, melyet a munka *halmozódásának* nevezhetnénk. A gazdasági fejlődés természetszerű menete a munkamegosztás minél nagyobb érvényesülésére irányul. Vannak mindazáltal esetek, hol a foglalkozások halmozódása jelképezi a haladást. S ez történik ott, hol az év minden szakán át nem űzhető mezőgazdaság mellett mellékesen és házilag iparral is foglalkozik a földmives és családja. Az ilyen foglalkozás természetszerűleg nem igényel oly nagy jutalmat mint a tisztán arra utalt iparos munkája. Innen a *házi ipar* nagy fontossága a ritka népességű agrikul és kezdetleges iparu országokban mind a mezei munkabér csökkentése, mind a fejledező ipar versenyképessége és megizmosodása érdekében.

3. A folyó munkabér.

A munka piaci értéke, mint a piaci érték általában, a kinálat és kereslet mérvétől függ. Ha tehát ismerni akarjuk a munka piaci értékét, ismernünk kell a munkára irányuló kínálat és kereslet természetét és hatását, s végül azon korlátokat, melyeket a munka normalis értéke az ezek által előidézett változások elé szab. De habár itt ugyanazon tényezők hatnak mint bármely jószágnál, egy nagy különbséget már most is jelezhetünk, s ez az, hogy a munka sajátos természeténél fogva a kínálat és kereslet versenyében a munkás kedvezőtlenebb szerepet játszik mint bármely más jószág tulajdonosa. Erről legjobban meggyőződhetünk, ha mielőtt a munka körül mutatózó kínálatot és keresletet egyenkint vizsgálónk, az azok közt fennforgó viszonyt általában tekintjük.

A munka kinálatának mérvét a kinálók száma képezi, és pedig annál inkább, mert a munkánál a lehetséges kínálat összeesik a

tényleges kínálattal. Más jószágnál a tulajdonos tartózkodhatik a kínálattól, elteheti jószágát kedvezőbb időre; a munkás árúját, saját munkáját elvonhatja ugyan szintén a piactól, de akkor nem is értékesítheti többé. A mai nap munkája, melyet ma nem tudott értékesíteni, elveszett mindörökre. Hasonló kedvezőtlen viszonyt tapasztalunk a keresletnél. A munka kereslete ugyanis nem a keresők számától, hanem az általuk munkabérrre fordítható tőkétől függ. De még ezen tőke gyarapodása sem vezet mindig a keresletnek ugyanily mérvben való gyarapodására.

A termelő tőkének csak egy része az, mi munkabérrre fordítható. Nyers anyag, eszköz és munkabér — e három részre bontható a termelő tőke, s ha a munkabért haszonnal akarjuk gyarapítani, gyarapítani kell a tőke másik két elemét is. Igaz, hogy az arány különböző foglalkozásoknál különböző, de mindamellett tény, hogy a termelő tőkének csak egy kisebb-nagyobb hányada az, mi munkabérrre fordítható, és nem az összes tőke. Ámde mi következik ebből? Az, hogy azon esetben, ha a munkakeresők tőkéje gyarapodik is, az egészében nem fordítható a munkabér szaporítására vagy emelésére, mert azon tőkegyarapodás egy részét a termelés egyéb szükségletei veszik igénybe. Ha tehát a kínált munkamennyiség öregbednék, ez csak azon esetben vezethetne a munka keresletének gyarapodására, a munkabér csökkenése nélkül, ha a tőke nagyobb mérvben gyarapodnék, mint amennyit maga a munkabér megkíván. Ha ellenben a munka kínálata csökken, a munkabér vele járó emelkedése csökkentőleg hat magára a keresletre, és pedig nagyobb mérvben mint más jószágnál, mert a munkabérrre fordítandó nagyobb összeget a termelő tőke egyéb részeinek, a nyersanyagra és szerszámokra szükséges tőkének rovására lehet csak előteremteni.

A munka kínálatát illetőleg, az, mint már jelzők, egyenesen a munkások számától függ. Minden változás, emelkedés vagy csökkenés a munkások számában egészen megfelelő változásokat von maga után a munka kínálatában. E változások lehetnek részlegesek vagy egytetemesek. Részlegesek akkor, midőn csak egyes foglalkozásokra vonatkoznak, anélkül hogy a munkások száma s ezzel a munka kínálata áltában változást szenvedne. Ezen részleges változás azonban csak az esetben idéz elő megfelelő változásokat a munka értékében, ha rögtönös és ennek következtében a munka keresletében megfelelő ellensúlyra nem talál. A részleges változások, a munkának

egy- s iparágakba való toluása vagy egyes iparágakból való ki-
özönlése, megfelelő ellensulyra lel a munka keresletében akkor,
midőn általános fejlődés, illetőleg hanyatlás mutatkozik a gazda-
sági életben.

A munka kínálatában mutatkozó tényleges változásoknál jóval
fontosabbak az abban jelentkező általános változások. Minden változás
a munkások számában megfelelő kifejezést lel a munka kínálatában,
következőleg a munka kínálatának kérdése egyszerűen *népesedési kér-
dés*. MALTHUS elméletének lényege — mint ezt a munka egy korábbi
fejezetéből tudjuk — abban áll, hogy a népesség geometriai, az élet-
szerek ellenben csak számtani arányban szaporodnak, a miből követke-
zik, hogy a népesség szaporodásának mindenkori korlátját az életszerek
képezik. A népesség szaporodása nem vonván maga után szükség-
kép az életszerek szaporodását, természetes, hogy minden oly gyara-
podása a népességnek, melyet nem kísér az életszerek hasonló gyar-
podása, áthághatatlan akadályra lel ez utóbbiak korlátoltságában.
Hogy azonban a népesség szaporodása nem vonja maga után szük-
ségkép az életszerek szaporodását, mutatja az a körülmény, hogy
minden újabb emberi lény életének csak bizonyos korától fogva
termékeny, még bizonyos koron túl ismét legalább is hanyatló erővel
működik közre az életszerek gyarapítására. Midőn tehát a népesség
szaporodási képessége sokkal nagyobb mint az életszereké, a mun-
kás osztály mindannyiszor nyomornak és pusztulásnak teszi ki magát,
midőn józan megtartóztatás által arról nem gondoskodik, hogy a
népesség szaporodása az életszerek szaporodásánál nagyobb és gyor-
sabb ne legyen. Mindezt összefoglalva a munka keresletére vonat-
kozólag azon végkövetkeztetést nyerjük, hogy az természetszerűleg
nagyobbnál hajlandó, más szóval, hogy a munkabér természeti
járázata eszökkenő, hacsak a munkás osztály józan megtartóztatása
ez irányzatot meg nem változtatja.

Mindezen következtetések azonban csak azon előfeltétel mel-
lett állnak meg, hogy minden tőke csakugyan már termékenyen
alkalmaztatott. Fejlődő, de a gazdasági művelődés alacsony fokán
álló népeknél, hol még a tőke és termő föld nem használtatott
ki kellőleg, épen a népesség szaporodása vezethet a tőke és termő
föld kihasználására. De ez viszont nem változtat azon alaptételen,
hogy a tőke és a termő föld adja meg a termelés határát és nem az
emberi munka. Minderről azonban valamint a népesedéssel össze-

függő kivándorlási és telepedési kérdésre csak munkánknak politikai részében terjeszkedhetünk ki bővebben.

Miként a kínálat, úgy a *kereslet* változásai is részlegesek vagy egyetemesek. Egyetemes változás a keresletben csak úgy állhat elő, ha a termelésre fordított tőke mennyiségében mutatkozik változás. A termelésre fordított tőke gyarapszik, ha a tőke maga gyarapszik, vagy a termelés élénkülése folytán nagyobb tőkemennyiségek, vagy termő földek, melyek eddig terméketlenül fogyasztattak, vagy meddőn heverték, termelésre fordítatnak. Élénkitőleg hat a termelésre új piacok megnyitása vagy kedvező termés. Mindkét esetben emelkedik a munka kereslete, s következőleg a munka értéke és ára, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi esetben a munka árának emelkedése karöltve járhat az élelmi szerek árának csökkenésével, s így a munka értékének valódi növekvése az utóbbi esetben nagyobb lehet. De van még egy különbség a kettő közt, s ez az, hogy míg az új piac megnyitja erősebben és tartósabban, de csak szűkebb körben hat, a jó termés gyengébben, futólagosabban, de egyszerűs mind általánosabban érezteti erejét. Ellenben *csökken* a munka kereslete piacok elveszte, rossz termések által. Az első esetben a termelők kevesebb munkást alkalmazhatnak, és csak ezért csökken a munka értéke, a második esetben a munkás a mellett még drágábban veszi élelmét, s így ez esetben a munka valódi értékének csökkenése annál nagyobb. S miként az emelkedésnél, úgy a csökkenésnél is a piacok elveszte inkább részlegesen, de annál nagyobb erővel, a rossz termések ellenben általánosan, de gyengébb mérvben éreztetik befolyásukat.

Részleges változás akkor áll be a munka keresletében, ha változik az arány, melyben a termelő tőke egyes foglalkozásoknál nyersanyag, szerszám és munkabér között megoszlik. Ily változást főleg az ipari haladások idéznek elő, midőn a gépek nagyobb mérvű meghonosodása következtében aránylag is sokkal több álló tőke szükségeltetik ugyan-egy foglalkozásban, mint azelőtt. Ilyenkor a forgó tőke, s ezzel a munkabérré fordítható hányad egy része is álló tőkévé lesz, a mi által a munkásoknak jutó hányad kisebbé válik. Innen van, hogy a gépek meghonosodása eleinte kétségkívül nyomasztólag hat a munkásra. S ezen a körülményen még az sem segít rögtön, ha az illető iparág oly nagy lendületet vesz, hogy több munkást foglalkoztat, mint azelőtt, mert akkor meg más fog-

lalkozásoktól vonatik el a tőke s következőleg ott csökken a munka kereslete s ezzel a munka értéke. A gépek elterjedésének megvan tehát ez arányoldala, mely nem is oly futólagos, mint rendszeren fölteni szokták.

S ezzel áttérhetünk azon szerepre, melyet a *munka normális értéke annak piaci értékére gyakorol*. Minden más jószágnál a kínálat könnyebben alkalmazkodhatik a piaci értékhez, midőn az a normális értéknél magasabbra vagy alacsonyabbra száll, a munkánál ellenben a kínálat sem nem gyarapítható, sem nem csökkenthető rögtön akár magasabb, akár alacsonyabb legyen a munka piaci értéke, mint annak normális értéke. Innen következik, hogy a normális érték határvető ereje, mely oly nagy szerepet játszik másutt, itt jóval szűkebb korlátok között mozog. Ha például a munka piaci értéke *lejobb* száll a munka normális értékénél, vagyis kisebb mint az az összeg, melyet a munkások életfentartásukra szükségessnek tartanak, az nem akadályozhatja meg a munka értékének és ezzel a munkabérnek csökkenését. S ha ily esetben a munkások megszokott életmódja nagyon közel áll az élet elengedhetetlen természetű szükségleteihez, úgy a munka piaci értékének ezen csökkenése okvetlenül a legnagyobb nyomort vonja maga után. Ha ellenben a munkások megszokott életmódja jóval meghaladja azt, mit az első szükségletek kielégítése megkíván és ezeken kívül kényelmi, sőt fényűzési igényeket is foglal magában, akkor a munka piaci értéke csökkenésének kétféle hatása lehet. Vagy nem ragaszkodnak a munkások magasabb és finomabb szükségleteikhez, s ezentúl sem fejtnek ki nagyobb óvatosságot családjuk szaporításában és akkor a munka piaci értékének csökkenése maga után vonja a munka normális értékének csökkenését is. Vagy ellenben szívesan ragaszkodnak a munkások magasabb és finomabb szükségleteikhez és semhogy ezekről lemondának, inkább családjok szaporítása körül tanusítanak böles megtartóztatást, és ekkor a munka piaci értékének csökkenése csak muló hatású lesz, mely érintetlenül hagyja a munka normális értékét. Ugyanigy, ha *főlebb* emelkedik a munka piaci értéke annak normális értékénél, még fokozottabb mérvben egyedül a munkásoktól fog függni, hogy ezzel a munka normális értéke is emelkedjék. Ha a munkás osztály e futólagos javulást örökösnek tekintve gondtalanul szaporítja családját, úgy a munka piaci értékének emelkedése csak a munka kínálatának gyarapodá-

sára és ezzel a munka értékének csökkenésére fog vezetni. Ha ellenben a munkás osztály elég józan és előrelátó e javulást életigényeinek fokozására fordítani, úgy a munka piaczi értékének emelkedése a munka normáli: emelkedésére viszen, s a munkabérnek eleinte futólagos javulása állandóvá lehet.

4. A gazdasági fejlődés hatása a munkabérre.

Azon javak között, melyek a realis munkabért alkotják, némelyek, mint a nyerstermékek, idővel drágábbak, mások, mint az ipari cikkek, idővel mindig olcsóbbak lesznek. Míg azonban az ipari cikkek kivétel nélkül és folytonosan csökkennek áraikban, addig a nyerstermékek csak részben és bizonyos megszakítással emelkednek ugyane tekintetben. S ha még hozzáveszszük, hogy azon javak közt, melyek a munkások szükségleteit képezik, az ipari cikkeknek mind nagyobb tért kell foglalniok; minthogy a nyerstermékek főleg csak a táplálkozásnál játszanak nagy szerepet, minden más szükségletnél ellenben az ipari cikkek a döntők: ugy kétségtelen lesz előttünk, hogy tekintve a javak összegét, melyek a munkások szükségleteit alkothatják, azok értéke egészen véve inkább csökkenésre, mint emelkedésre hajlandó.

Ezért mondottuk már fölebb, hogy a munkabér természetes hajlama csökkenő. Ha mindazáltal azt látjuk, hogy a munkabér ugy névleg mint valóban emelkedik, ezt két egészen más körülménynek kell tulajdonítani, melyek közül az *egyik* a nemes fémek még nagyobb értékcsökkenése s a *másik*, mely ennél is fontosabb, a munkások művelődése és ezzel életszükségleteik folytonos fejlesztése. A nemes fémek értékcsökkenését, az újabb erek fölfedezését s a régiék jobb kihasználását nemcsak a véletlennek, de még inkább az emberi nem növekvő szükségleteinek s a haladó technikának kell tulajdonítanunk, melyekkel szemben az az aggodalom, mintha a nemes fémek értékcsökkenése ma már határokhöz volna kötve, annál kevésbbé állhat meg, minthogy e részben még a hiteljegyek mind fokozottabb elterjedése is a nemes fémek értékcsökkenését mozdítja elő. Sokkal fontosabb, mert nem a névleges, de a valóságos munkabér emelkedésére vezet a másik tényező, mely abban áll, hogy a munkások szükségletei folyton emelkednek. A szükségletek e folytonos szaporodása nélkül csak igen hiányos maradna azon üdvös hatás,

melyet a gazdasági fejlődés, a termelés és forgalom terén, a *bőség* és *olcsóság* útján előidézhet. A javak bősége és olcsósága nagy hatást gyakorol az által, hogy sok új jószág megszerzését, sok új szükséglet kielégítését teszi lehetővé s ez által megadja az alkalmat arra, hogy ugyanazon munka értéke s ezzel a valóságos munkabér emelkedjék. De hogy ez emelkedés tartós maradjon, az ismét egyedül attól függ, hogy a munkások csakugyan elég erélylyel ragaszkodnak-e új szükségleteikhez. A munkásokat ez irányban a nevelésen és oktatáson kívül hathatósan támogatja a közlekedés folytonos terjedése is, mely mind közelebb hozza a művelt népeket a kevésbé művelt népekhez, a pezsgő városokat a csendesebb vidéki élethez. S habár a munkások ez ösztöne erősebb a magasabb műveltségű országokban s az ipari és kereskedelmi élet élénk gőcpontjain, a legtávolabbi pontoknak is mindig sűrűbb és bensőbb érintkezése lassankint a kedvezőtlenebb helyzetben levőknél is fogja éreztetni üdvös hatását.

III. FEJEZET. A TŐKE JÖVEDELME.

1. A tőkenyeresség.

A tőkenyeresség (profit) a nemzetjövedelem azon része, mely a tőkést illeti, vagyis azon rész, mely a tőkésnek a termelés eredményéből, a termelésre fordított minden előleg, úgy mint a nyersanyagra, eszközre és munkabérré kiadott költsége után fennmarad. E tőkenyeresség a tőkés jutalma azon megtartóztatásért, melyet akkor tanusított, midőn nem fogyasztotta el tőkéjét, lemondva annak közvetlen és rögtöni élvezetéről. E jutalom nélkül nem volna tőke, nem volna újabb termelés. Mert ha nem is áll egészen az a mondás, hogy megtartani nehezebb mint megszerezni, mégis kétségtelen, hogy egy újabb jutalom nélkül bajos volna a termelőt arra bírni, hogy fáradtságának és kockázatának gyümölcsét azonnal le ne szakítsa. Annál is inkább, minthogy egyes esetekben még annak is ki lehet téve, hogy az élvezet elhalasztásával, tőkéjének félretételével, magát a tőkét és ezzel munkája gyümölcsét veszélyezteti. A tőkenyeresség e mellett kárpótlás is azon kockázatért, melyet a tőkés magára vesz, midőn tőkéjét új vállalatba fekteti, mi mindig kockázattal, gyakran egyenes veszélyvel jár. E kárpótlás, ez újabb jutalom nélkül ismét nem lehetne várni, hogy a tőkés fáradtságának, sőt lemondásának eredményét kockáztassa. Végül a tőkenyeresség kárpótlás, jutalom még azon gondért, időért, ügyességért és ismeretért, melylyel a termelés vezetése vagy legalább az a feletti fölügyelet jár. Mindent összefoglalva tehát a tőkenyeresség a következő három elemet foglalja magában: a megtartóztatás, kockázat és felügyelet díját. Az elsőt rövidebben kamatnak is nevezhetjük, mely fogalommal azonban bővebben a következő fejezetben fogunk foglalkozni.

E három elem közül egy sem mellőzhető, ha a tőkenyeresegről hű képet akarunk nyerni. A takarékosági hajlam átlagos foka, vagyis a jutalom azon nagysága, mely egy adott országban és időben az embereket megtartóztatásra ösztönzi; továbbá a biztosság átlagos mérvé, melylyel a vállalkozó akár a foglalkozás természeténél, akár az uralkodó jogbátorság nagyságánál fogva megtartózt-

tatásának és fáradozásának jutalmára számíthat; s végül a vállalkozó szellem átlagos ereje, vagyis a jutalom azon nagysága, mely az embereket tevékenységre hajtja — mindezek egyformán befolyást gyakorolnak a tőkenyeresség nagyságára és változására. Három ily különböző és magában is bonyolult tényezőt azonban igen bajos egyszerre figyelemmel kísérni s azért midőn a tőkenyeresség nagyságát akár elméletileg a tudományban, akár gyakorlatilag a közönseges életben mérlegelni akarjuk, lehetetlen mind a hármát egyszerre tekintetbe vennünk. Innen van, hogy a tőkenyeresség nagyságának megállapításánál rendszeren az utolsó elemre fektetjük a fősúlyt, vagyis teljesen mellőzve a kockázat elemét, egyedül azt nézzük, mennyivel több jut annak a tőkésnek, ki *saját* vállalatában alkalmazza tőkését, mint annak, ki azt egész biztos *idegen* helyre adja kölcsön. Aszerint tehát, a mint a tőkenyeresség jóval vagy csak kevéssel nagyobb, mint a szokásos kamat, a szerint nevezzük azt nagynak vagy kicsinynek.

A tőkenyeresség *kútforrását* a felületes szemlélet abban keresi, hogy a vállalkozó a javakat drágábban adja el, mint a hogy azokat ő veszi. E felfogásba belejátszik a pénz közvetítése, mi az egész viszonyt ferde világitásba helyezi. Az áraknak s egyáltalában a cserének semmi köze a tőkenyerességhez, mert az létrejöhet minden csere nélkül is. A tőkenyeresség eredete abban keresendő, hogy a vállalkozó többet állított elő, mint a mennyit az előállítás folyamata alatt ugy maga mint a vele együtt dolgozó munkások öszege elfogyasztott. Midőn például a gazda több gabonát vagy az iparos több posztót termelt bizonyos idő alatt, mint a mennyibe neki ezen idő alatt a munkások eltartása került, szóval midőn a vállalat eredménye meghaladja annak költségeit, akkor áll elő a tőkenyeresség esete. A tőkenyeresség tehát annál nagyobb lesz, minél nagyobb mérvben haladja meg a munka eredménye a munka költségét. De ebből egy igen nevezetes következtetés folyik, melyet először RICARDO helyezett kellő világitásba, hogy t. i. a tőkenyeresség annál nagyobb, minél kisebb a munka valóságos értéke, azaz a valóságos munkabér; szóval hogy tőkenyeresség és munkabér *fordított* arányban állnak egymással.

Három elem alkotván a tőkenyereséget, ugyanazon körülmények, melyek befolyást gyakorolnak amaz elemekre, különböző *változásokat* idéznek elő a tőkenyeresség nagyságában is. Innen van

például, hogy gazdaságilag *kevésbé fejlett* országban, hol nem oly erős a takarékosági vagy megtartóztatási ösztön, hol sokkal kevesebb intézmény biztosítja a vállalkozót szorgalma zavartalan élvezetéről: ott aránylag mindig magasabb lesz a tőkenyeresség, mit a gazdagabb és fejlettebb ország a tőkenyeresség gyakorisága és állandósága által ellensúlyoz. Még nagyobb változásokat idéz elő a tőkenyerességben azon munka *természete és aránya*, melylyel a tőkés a vállalatban részt vesz. Miként már a munkabér, úgy a tőkenyeresség is gen különböző a szerint, a mint az illető foglalkozás különböző követelményeket von maga után, különböző előlegeket követel, és hosszabb vagy rövidebb időre szól. A kellemes és tisztességes foglalkozások mindig kisebb tőkenyerességet adnak, mint a kellemetlenek vagy megvetettek. Hasonlókép a kevesebb előleges kiadást és készülést igénylők és állandó keresetet nyújtók szintén kisebb tőkenyerességet adnak, mint azok, melyek sok előleges kiadást és készülséget vagy bizonytalan kényeret adnak. Ezért nyer például többet a csatornatisztogató, az építész, a nyári vendéglős, mint más kellemesebb, kevesebb előkészületet igénylő vagy állandóbb foglalkozásu vállalkozó. Mindezen eltéréseket ismerjük már a munkabér hasonló eltéréseiből, de van a tőkenyeresség változása természetének még egy más kútforrása, mely nem a munka természetében, hanem azon *arányban* rejlik melylyel a tőkés munkájával a vállalatban résztvesz. A kiskereskedő például mindig sokkal nagyobb, átlag 40—50 százalékkal nyereséggel dolgozik, míg a nagykereskedő a legjobb esetben 8—10 százalékkal kénytelen megelégedni. Ez eltérés némileg abból is magyarázható, hogy a kiskereskedő foglalkozása nem oly tisztelt, mint a nagykereskedőé, de a legfőbb magyarázat mégis a munka arányában rejlik. A kiskereskedő nagyobb tőkenyerességéből igen nagy rész esik azon aránylag sokkal több munkára, melyet a kiskereskedő tőkéjének gyümölcsösztetésére fordít, míg a nagykereskedőnél az eredmény sokkal nagyobb része illeti a tőkét, mint a munkát. A kiskereskedő 10—15000 frtnyi fölött 2000 forint tőkenyereségre is számít egy évben; s ha ez egyedül a tőke jövedelme volna, akkor természetesen nagy előnyben lenne a nagykereskedő felett. De e jövedelem igen nagy, sőt legnagyobb része jutalma a munkának, s azon nem megvetendő ismereteknek, melylyel a kiskereskedőnek a jószágok természete, azok legolcsóbb beszerzési forrása, a közönség ízlése és hajlama körül birnia kell. A kiskereskedőre a gazdasági élet mai

szervezetében ép oly szüksége van a nagy közönségnek, mint a gyárosra vagy nagykereskedőre. Az ő üzlete azonban természeténél fogva korlátozottabb körű, s ép azért minden egyes adás-vevésnél nagyobb nyereséget kell nyújtania, mint a nagyobb üzletnek. E foglalkozás egy egész embert, annak minden munkáját és szorgalmát igényli, olyan embert, ki bizonyos miveltségénél fogva bizonyos társadalmi állásra is tart igényt. És ép azért ez üzletnek ki kell ez igényeket elégítenie, mert ha ez nem történék, csakhamar nem találkoznék ember, ki e foglalkozásra vállalkoznék.

Mindezen eltérések tekintetbevételével a tőkenyereség *egyenlő* a különböző foglalkozásokban, a mennyiben egy átlagos mérvet véve, a takarékosági hajlam és a foglalkozások biztossága tekintetében egyenlő nyereségre számíthat. A kivételek, melyek mutatkoznak, csakhamar elenyésznek az által, hogy a nagyobb nyereséget ígérő foglalkozások, minők egy idő óta a technikai vállalatok, legujabban a fogászat, mindig több és több újabb vállalkozót vonzanak magukhoz: a kevesebb nyereséget nyújtók ellenben csakhamar elhagyatnak. A munka- és tőkevándorlás legnagyobb szövetségesét a hitelben találja, melynek ruganyos természete mellett igen könnyen, majdnem rohamosan költöznek át a tőkék egyik foglalkozásból a másikba. Aztán mint azt már másutt is láttuk, nem is szükséges e célra hogy minden tőke kövesse e változó irányzatot. Már maga az a körülmény, hogy az új tőke főleg a virágzó foglalkozások felé fordul, s a meglevő tőke is sokkal könnyebben pusztul a hanyatló foglalkozásokban — már maga az a körülmény is nagyban elősegíti a tőkék kiegyenlítődését. Az egyes iparokba befektetett álló tőkék akadályai lehetnek e mozgalomnak, a mennyiben nem lévén egykönnyen kivonhatók, arra kényszerítik a tulajdonost, hogy továbbra is dolgozzék kisebb nyereséggel, ha csak tőkéről egészen lemondani nem akar. Mindezen kétségtelen akadályok azonban elenyésznek a mozgás és kiegyenlítődés annyi hatalmas tényezőjével szemben.

2. A kamat.

A kamat azon összeg, melyet a tőke tulajdonosának a tőke használatáért fizetnek, s a melyet a közönséges életben a könnyebb számítás kedvéért a tőke százalékának egy évre szóló hányadában szoktunk kifejezni. A kamat két elemet foglal magában: a tőkebért

vagy használati díjat, mely a tulajdonosnak egyrészt jutalmul szolgál takarékoságáért, másrészt kárpótlásul azért, hogy tőkéje közvetlen használatáról lemond; és a biztosítási díjat, mely kárpótlásul szolgál a tőkének azért, hogy magát tőkéje esetleges elvesztésének kiteszi.

A kamat majdnem kizárólag a kínálat és kereslet befolyása alatt áll, s ha igaza is van MILL-nek, midőn SMITH és RICARDO után azt állítja, hogy a kamatnál is kell, mint minden más értéknél, egy bizonyos normalis tételnek lennie, mégis csak két nagyon határozatlan és széjjel eső elemet hoz föl korlátul. Az egyik ugyanis azon tőkék összege melyeket tulajdonosaik nem hajlandók maguk felhasználni, a másik azon viszony, mely valamely osztályban a vállalkozó és biztos nyugalmat kereső szellem közt fennáll. Mellőzve, mint már MILL is teszi, a kockázat elemét, azt mondhatjuk tehát, hogy ha nincs is a tőke használatának oly világos, szabatos, normalis tétele, mint más értékeknek, van mégis két korlátja egy *maximuma*, melyen tartósan felül nem haladhat és egy *minimuma*, melynél lejjebb hosszabb időre le nem szállhat.

A maximum a *tőkenyereség* vagy profit. Ez az, mit a tőkekamat meg nem haladhat, mert különben a vállalkozó nem vehetné magára a munka és kockázat terheit. A kereslet csökkennék és ezzel együtt lejjebb szállna a kamat is. A minimum ellenben a jutalom azon mérvé, mely az embereket egy bizonyos országban *takarékosságra* és *lemondásra* bírja. Mert ha ennél alacsonyabbra megy le a kamat, akkor csakhamar szünet áll be a tőkék felhalmozódásában, s ezzel megesappan a tőkék kínálata, következőleg ismét emelkedik a kamat.

Mindaz, mi a tőkék kínálatára és keresletére befolyást gyakorol, szükségképp változást idéz elő a tőkekamatban is. A mi a tőkék kínálatát illeti, az függ a rendelkezésre álló tőkék mennyiségétől, vagyis mindazon tőkék összegétől, melyeket tulajdonosaik hajlamból vagy kényszerítésből kamatra kölcsön adnak. A kínálat nagysága tehát főleg az országban uralkodó takarékoságtól fog függni, és egészben véve csak annyiban szenved változást, a mennyiben a külföldi tőkék kedvező vagy kedvezőtlen kilátások következtében nagy mérvben be vagy kiözönlenek. Midőn így a kínálat a tőkék mennyiségétől függ, természetes, hogy a *penz* mennyisége általában nem befolyásolhatja a kamat nagyságát. Szokás ugyan a

pénz bőségére vagy szükére utalni, de ez csak félreismerése a pénz szerepének, mely általában nem egyéb közvetítésnél. A pénz szüke mellett ugyanis alacsonyak az árak, de nem kisebb a tőkék mennyisége. Hasonlóan a pénz bősége mellett ismét nagyobbak az árak, de nem nagyobb a tőkék mennyisége. S így a pénz mennyisége sem az egyik, sem a másik esetben nem gyakorolván semmi befolyást a tőkék mennyiségére, nem gyakorolhat befolyást a tőkekamat nagyságára. Ez csakugyan az általános szabály. Egészben véve a pénz csak közvetítő eszköze a tőkéknek. Mert hiszen a kölcsönt legtöbb esetben termelő vállalatok számára keresik, s ily esetben a kereslet egyenesen tükére irányul. Vannak mindazáltal esetek, midőn a kölcsönvevő nem *tőkét* keres, hanem pusztán és egyedül *pénzt*. Ilyen azon kölcsönvevő helyzete, ki adósságot fizet. Ez eset nagy fontosságu válságok alkalmával, a mikor a pénz és hiteljegyek korlátoltsága egyéb okok mellett roppant felhajthatja a kamatlábot, a hiteljegyek szaporítása ellenben mérsékelheti a kamat magasságát. De továbbá az is kétségtelen, hogy noha a termelésre szánt tőke sokféle alakot vehet magára, a kölcsönadásra szánt tőke csakis pénz alakjában létezik. S innen van az, hogy a tőkekamatra nemcsak a tőkéknek, hanem a pénznek is van bizonyos befolyása. A pénz mennyisége vagy ára közönyös lehet a tőkekamatra nézve. Hogy ugyanazon tőkeértéket több vagy kevesebb pénzdarábért kapni, az most nem bir befolyással a tőkekamatra. De az átmenet kisebb mennyiségű pénzről vagy forgalmi jegyekről nagyobbra, avagy fordítva már nem oly közönyös a kamatra nézve. E körülményre különösen MILL figyelmeztetett. Így ha valamely bank szaporítja fedezettel ellátott bankjegyeit, ezáltal fölemeli ugyan az árakat és ezzel a tőke-kereslet összegét, de másrészt szaporítja a kölcsöntőkét is, szóval a kínálatot is, és pedig nagyobb mérvben mint a keresletet. Ebben az esetben tehát a tőkekamat csökkenteni fog. Hasonló az eset, ha új aranybányák fedeztetnek föl vagy bármely okból újabb pénzmennyiség özönlik be az országba, mert mindezek az ország kölcsönre szánt tőkét is szaporítják. Ellenben az ilyen bankjegyek visszavonásakor s a pénz kiözönlésekor emelkedni fog a kamatláb. Egészen más képet nyerünk abban az esetben, midőn valamely állam szaporítja értéke-vesztett papírpénzét. Ez esetben emelkednek az árak, következőleg nagyobb a tőkék kereslete, a nélkül hogy maguk a tőkék mennyisége és ezzel azok

kinálata szaporodott volna. Ebben az esetben tehát a kamat emelkedni fog. Ugyanazon okoknál fogva csökkenni fog a kamat akkor, midőn az ily értéke-vesztett pénz a forgalomból kivonatik, mert azzal csökkennek az árak s így a tőkék kereslete a nélkül, hogy csökkennek a tőkék mennyisége és ezzel a tőkék kínálata.

A tőkék *kereslete* még több változásoknak van alávetve. Így általános üzleti lendületnél élénk speculatio idején a tőkék kereslete növekszik. Ilyenkor a tőkenyeresség magas lévén, természetes, hogy a tőkekamat is növekszik. Ez irányban hatnak a számos iparvállalatok, melyek igen sok azelőtt elhelyezést kereső tőkét igényelnek. Mindezeknél nagyobb vagy legalább állandóbb tőkekeresletet támasztanak a nagy állami kölcsönök különösen hadi czélokra, melyek annál nagyobb befolyást gyakorolnak, mert nemcsak a kölcsön kibocsátásakor, hanem újabb kölcsönök valószínűsége következtében az egész hadjárat alatt sőt egy ideig még azután is magasra emelik a kamatot. Hasonló nagy hatást gyakorolnak a tőkék keresletére a nagy ipari és technikai fölfedezések, melyek közül különösen a vasutak és más közlekedési czélok játszanak legnagyobb szerepet, úgy magánosok mint államok kölcsöneiben.

Mellőztük a *biztosítási* díjat, a kamat e másik elemét, mert az még nehezebben határozható meg. A tőkeberről legalább el lehet mondani, hogy ugyanegy időben és országban egészben véve egyenlőnek kell lennie mindenkire nézve; a biztosítási díj ellenben változik nemcsak az országos intézményekben rejlő biztosság különböző foka, hanem magának a kölcsönnevőnek egyéni viszonyai szerint is. A biztosítási díj tekintetében nem is mondhatni egyebet, mint azt, hogy egészben véve oly nagynak kell lennie, miszerint a kölcsönadók összegét veszteségeikért kárpótolja, ellenkező esetben a kínálat csökken és ezzel a kamat fölebb száll.

Mint ebből is láthatni, a tőkekamat nagyságából még nem lehet egész biztossággal a gazdasági viszonyokra következtetni; előbb ismerni kell az okokat, melyek azt előidézik, nevezetesen hogy a tőkebér vagy pedig a biztosítási díj magassága okozza-e az emelkedést.

3. A gazdasági fejlődés hatása a tőkenyereségre és tőkekamatra.

Ismerjük azon elemeket, melyek a *tőkenyereséget* alkotják, s a melyek a *megtartóztatás* díja a lemondásért és a jövőről való gondoskodásért; a *kockázat* díja az elvállalt veszélyekért, s végre a *felügyelet* díja a gondért és munkáért. Ha tehát tudni akarjuk, minő befolyást gyakorol a haladó gazdasági fejlődés a tőkenyeresség magasságára, csak azt kell vizsgálnunk, minő befolyást gyakorol az a tőkenyeresség ezen elemeire.

A művelődés általános menete oda hat, hogy az ember mindinkább függetleníti magát a pillanatnyi élvezetek zsarnoksága alól. Minél műveltebb az ember, annál inkább megszokta a *jövőt* tartani szemei előtt. A jövőre való gondoskodás megszokása mellett az emberek mindinkább hajlandók uralkodni vágyaikon és szenvedélyeiken. Az élet rendesebb lesz és az emberek a nagy, de kockázatos nyereségek helyett főleg a *tartós* jövedelemre fektetik a súlyt, habár az jóval kisebb lenne is. Ezen *tartós* jövedelem kilátása az, mi fokozott erélyt kölcsönöz a takarékoságnak. Mert bizonyos takarékoság volna még akkor is, ha a nehéz lemondás árán felgyülemlett értékek semmi jövedelmet sem adnának. Még akkor is takarékoskodnék a családapa ereje teljes birtokában, hogy legyen miből élnie, ha szerző képessége egyszer elhanyaglik, s hogy legyen miből fölneveltetnie gyermekeit, ha egyszer ő nem gondoskodhatnék róluk. Az a takarékoság azonban, melyet ennél magasabb jutalom, magunk és családunk helyzetének folytonos javítása vezet, természetesen sokkal erősebb. A takarékosági ösztön fejlődése mellett csökkentőleg hat még a tőkenyeresség nagyságára, gazdasági fejlődés mellett, a folyton növekvő *biztosság* is. Mert a legnagyobb bizonytalanság és jogbátortalanság szintén ösztönöz ugyan kincsek felhalmozására, melyek gyűjtőinek hatalmat biztosítanak, de másrészt ugyanezen hatalmi forrás veszélyek kutfeje is lehet, mi a kincsgyűjtésre ismét lohasztólag hat. Csak a biztonság folytonos növekvése emeli ellensúlyozás nélkül a takarékosági hajlamot is. Ott, hol nyilvános és magán fosztogatásoktól mindig kevésbé kell tartani, hol egymást érik a jogi és társadalmi javítások, melyek a csalások és visszaélések ellen mindig több és több gátat emelnek: ott ismét fokozódik a takarékosági hajlam. Így hat a gazdasági haladás a tőkenyeresség csökkentésére, kétszeres erővel

midőn egyrészt egyenesen éleszti a takarékosági hajlamot, másrészt pedig elhárítja az utból mindazon akadályokat, melyek annak fejlődését gátolják. Innen van, hogy még például kevésbé fejlett országokban, minő hazánk, 6—7 százalék kamat sem elég inger a takarékosagra, Angliában 3—4, Hollandiában még annál is kevesebb, 2—3 százalék is elég vonzóerőt gyakorol a megtartóztatásra. S ADAM SMITH még a tőkék szaporodásában kereste a profit már akkor is ismeretes csökkenésének magyarázatát, melyet főleg J. St. MILL fejtett ki eddig legalaposabban. Mindezen magyarázat azonban figyelmen kívül hagyja azon hatást, melyet a gazdasági fejlődés a tőkenyeresség harmadik elemére, a *felügyeleti díjra* gyakorol. A felügyeleti díj munkabér természetével bir és mint olyan a gazdasági fejlődéssel karöltve növekedni hajlandó. E körülmény fejti meg azt, miért oly nagy a tőkenyeresség új iparágakban, s miért nem gyorsabb annak csökkenése a régiebbeken belül. Az a két tényező, melynél fogva a gazdasági fejlődés csökkentőleg hat a tőkenyerességre, t. i. a takarékosági ösztön és a biztosság növekvése, kétségtelenül erősebb és tartósabb; de a gazdasági fejlődés hatása a harmadik elemre, a munkabér természetére, felügyeleti díjra, pillanatokra ellensúlyozza és egészben véve mérsékli e két elsőnek hatását.

Mindennek daczára a gazdasági fejlődés nagy áramlata a tőkenyeresség *csökkentésére* irányul, s ha nem volnának egyéb *ellen-súlyozó okok*, a csökkenés az egész tőkenyerességet fölemészthetné. Egyet, talán a legfontosabbat már régen ismeri az elmélet, s ez a *kereskedelmi válságokkal* járó tőkepusztulás. A mit az egyesek ilyenkor vesztenek, az ugyan nem megy mindig kárba, mert az egyik speculans tőzsdei vesztesége a másik nyeresége, csakhogy a tőzsdei nyereségek maguk nem igen szoktak termékenyítőleg hatni a gazdasági életre. S a bukott iparvállalatokba vagy közmunkákba fektetett értékek szintén nem vesznek el egészen, s fejletlen országokban, hol legérzékenyebb veszteségeket okozhatnának, rendszerint idegen tőkék zsebéből kerülnek, másrészt mégis forgó tőkékből álló tőkékévé válnak, s mint ilyenek nem gyakorolnak többé befolyást a tőkenyerességre. A válságok tehát okvetlenül megtizedelik a tőkét és ezzel idővel ismét emelik a tőkenyerességet. Így hat épen a tőkenyeresség alacsonysága a legkalandosabb vállalatok kedvezése által közvetve oda, hogy idővel a tőkenyeresség ismét magasabb legyen. De e válságok nem képezhetik az egyedüli okot, mely a tőkenyeresség végtelen csökkenését feltartoz-

tatja. Mert akkor a tőkenyereségnek némi kis megszakítások mellett folyton lejjebb kellene szállnia, még a legműveltebb népeknél is, minthogy a művelt osztályok minden válság befejeztével egészben véve mégis gazdagabbak lesznek.

Egy másik igen fontos ellensúlyozó ok a *termelésben előforduló javítások*. Mindaz által a mi a gazdasági munkát termékenyebbé teszi, szélesbedik a tőke alkalmazási köre, a nélkül, hogy a tőkenyereségnek csökkennie kellene. A javak olcsóbbak lesznek, és ha a munkások e körülményt nem használják föl arra, hogy életszükségeik körét megfelelő módon tágítsák, a javak olcsósága a munkabér csökkenésére és ezzel a tőkenyereség emelkedésére fog vezetni. A termelés ezen javulása azonban természetesen csak úgy gyakorolhatja e hatást, ha az oly iparágban történik, mely főleg a munkás osztály elsőrendű szükségleteit elégíti ki. A termelés javításával egyenlő hatása van az *olcsóbb idegen javak behozatalának*. E körülmény azonban inkább csak a fejletlenebb országokban hathat nagyobb és állandó erővel. A fejlettebb országok leginkább mezőgazdasági termékeket hoznak be, melyeknél a javak olcsóbbulásának nincs valami nagy szerepe. A kevésbé fejlettebb népek ellenben ipari cikkek hoznak be, amelyek értéke folyton lejjebb száll, úgy hogy az idegen javak behozatala a fejletlenebb népeknél nagyobb mérvben hathat a tőkenyereség emelkedésére mint gazdaságilag előhaladottabb népeknél.

A tőkenyereség végtelen csökkenését akadályozza még egy *harmadik körülmény*, a tőkék azon folytonos özönlése, mely a gazdag országokból a szegényebbekhez vezet. A tőke, mely otthon nem talál magának elég kedvező elhelyezést, elvándorol, magas nyereséget ígérő szegényebb országba, s midőn így egyrészt nagy mérvben előmozdítja az utóbbiak fejlődését, nem károsítja meg a termelést ott benn sem, mert távozása által nyereségesebbé téve a honmaradottak munkáját, és így közvetve élénkítőleg hat hazájában is.

A *tőkekamat* elemei egyrészt a tőkebér vagyis a megtartóztatási díj és másrészt a kockázati díj, szóval a felügyeleti díj kivételével ugyanazok, melyeket már a tőkenyereségnél is láttunk. Ugyanazon elemek alkotván a tőkekamatot, természetes, hogy itt is ugyanazon okokkal kell találkoznunk a gazdasági fejlődés hatásának vizsgálatánál mint a tőkenyereségnél. De ha ezen okok elseje a *megtartóztatás*, itt is ugyanazon hatást gyakorolja, a második ok, a *kockázati*

lényegesen eltérő hatást mutat. A tőkenyerességnél a kockázat nagysága a vállalat természetétől függ, a tőkekamatnál ellenben a vállalat maga meglehetősen közönyös, s a mi tekintetbe jó, az csupán azon biztosíték, melylyel a hitelező kölcsönadott tőkájének viszszaszerzésére nézve bír. A hitel szilárdsága azonban a gazdasági élet egy bizonyos fokának elegedhetetlen kelléke és ismertető jele. Minél előbbre halad a gazdasági fejlődés, annál szilárdabb alapokon nyugszik a hitel is. Szóval a gazdasági haladás a tőkekamatnál is ugyanugy nyilvánul mint a tőkenyerességnél. A gazdasági fejlődés csökkenti tehát a kamatot. De csak *egészében* és nem minden elemében egyszerre és egyformán. *Alacsony* gazdasági fokon a tőkekamat magas, de nem a munkabér, hanem csak a kockázati díj nagyságánál fogva. A tőkebér ily időkben igen alacsony, mert igen kevés oly alkalom van, mely a tőkék gyümölcsöző elhelyezésére szolgálna. *Magasabb* fokon a tőkekamat lejjebb száll, de ismét csak egészében, mert egyik eleme a tőkebér magasabb lesz a hasznos befektetések szaporodása következtében; csak hogy másrészt a kockázati díj a javuló hitelviszonyok mellett jóval nagyobb mérvben csökken, mint ahogy a tőkebér növekszik. *Magas* fejlődésnél végre a tőkekamat még inkább csökken és most már azért, mert mind a két elem csökken. A tőkebér azért, mert a tőkék hasznos elhelyezése szaporodhatik még ugyan, de másrészt a takarékosági ösztön is gyarapszik és ezzel együtt a tőkék felhalmozása; a kockázati díj pedig különben is folytatja csökkenését, a hitelviszonyok mind erősebb megszilárdulása következtében. Minél lejjebb száll azonban a kamat, annál gyorsabb lesz *váltakozása* egy bizonyos szűkebb körön belül, mert annál élénkebb lesz a kínálat és kereslet folyton elevenebb hullámozása. De miként a tőkenyerességnél, úgy a tőkekamatnál is ez a folytonos csökkenés nem mehet odáig, hogy a tőkenyeresség vagy tőkekamat *egészen* megszűnjék. Mert föltéve, hogy a kockázat egészen megszűnnék, a tőke használata mindig bizonyos díjjal fog járni, melynek a megtartóztatásért kellő jutalmat, a takarékosagra kellő ingert kell nyújtania. A mint a kamat ennél is alább szállna, a takarékosági ösztön meglanyhulna, s a tőkék felhalmozódása lassubbá lenne már csak azért is, mert hiszen a tőkék egy igen jelentékeny része a tőkekamatból keletkezik. A tőkék megritkulása pedig okvetlenül maga után vonná a kamat emelkedését, s így annak tulságosan alacsony állása önmagában hordja romlását. De különben is az az

állapot, hogy a hitel ingyenes legyen, mint azt némely socialista ábrándozók képzelik, lehetetlen azon egyszerű okból, mert azt föltételeznék, hogy a tőkére irányuló kereslet semmivel se haladja túl a tőkében mutatkozó kínálatot, a mi röviden mondva képtelenség. A folytonos esőkkenésből arra következtetni, hogy lesz idő, midőn semmi kamat nem lesz, ép olyan dőreség mondja egy szellemdús közgazda, — mintha valaki azt remélné, hogy az angol sertések nevelésénél, melynek főczélja a lábak rövidsége és a fej kicsinysége, egyszerre csak azt akarnák, hogy lábatlan és fejetlen sertéseket tudjanak termelni.

IV. FEJEZET.

A FÖLD JÖVEDELME.

1. A földjáradék Ricardo elméletében.

A *járadék* a jövedelem azon része, mely a munkabér és tőkenyeresség levonása után fönmarad. A földmivelőnél a termék azon része, mely neki megmarad, midőn már minden munkabért és tőkenyerességet és tőkekamatot leszámított, képezi a földjáradékot. A földjáradék azonban csak egyik, habár fontosabb, mert egyedül állandó neme a járadéknak. Az iparos, ki nevezetes találmányokat vagy újításokat tud felmutatni, s azokat titka megőrzése vagy szabadalom kinyerése következtében egyedül magának képes biztosítani, az ilyen iparos szintén járadékra tesz szert, mert foglalkozásának jövedelme a munkabér és tőkenyeresség levonása után még valami fölösleget nyújt. Ezen akár mezőgazdasági, akár ipari tevékenységből származó jövedelmi fölösleg képezi tehát a járadékot.

Az elsők, kik a járadék elméletével foglalkoztak, a *physiocraták* voltak, kiknek alapelveit ADAM SMITH is elfogadta, sőt megtalálhatjuk az elveket még ma is sok német tudósnál, habár azon előzmények, melyeken az elvek nyugszanak, már rég elvesztették hitelüket. A *physiocraták* ugyanis a mezőgazdaság nagyobb foku termékenységére, a föld őseréjére vezették vissza a földjáradékot. Okoskodásuk az volt, hogy csak a természet szaporítja azon érték-alapot, melyet az ipar és kereskedelem tovább átídomit és forgat. A mezőgazdaság, mondák, az egyetlen foglalkozás, melyben a természet közreműködik az emberi munkával, s ép azért csak itt keletkezik *produit net*, új termék vagy tiszta jövedelem, mi minden más foglalkozásnál hiányzik. Ez okoskodás egyéb hiányai mellett szem elől téveszti, hogy a legbőségesebb termés sem szolgáltat egymaga járadékot, mert az nem magyarázza meg azt a jelenséget, hogy a gazda a termék árában minden költségei, munkabére és tőkenyeressége levonása után egy külön jutalomra, a járadékra tesz szert, minőt semmi más foglalkozás állandóan nem nyújthat. Bármily nagy volna a föld termékenysége, járadékot soha nem adhatna, ha egyszersmind *menyisége korlátolt* és *minősége különböző* nem volna. A földjáradék e különböző elemeit azonban csak lassanként

és nyomról-nyomra derítette ki az elmélet fejlődése. Így ADAM SMITH azzal bővítette ki az elméletet, hogy az emberi nem kereslete gabonában és egyéb mezőgazdasági javakban oly nagy és állandó, hogy annak következtében a javak ára mindig oly magas a piacon, hogy bőséges jutalmat illetőleg felesleges jövedelmet adhatott a mezőgazdának. De e magyarázat minden haladása daczára, szintén nem elégíthet ki, s azonkívül hibásan állítja az értékek alakulását. Egyrészt azért, mert oly állandóan fogyasztott jószágnál mint a gabona, a kínálat és kereslet csak a pillanatnyi értékképződést magyarázhatja; hosszabb időre csak a termelési költség vehető szabályozónak. Másrészt igen sok más jószágnál, nevezetesen minden ipari termékénél a folytonos kereslet daczára azt látjuk, hogy a javak ára lejjebb száll, míg a gabona ha nem is emelkedik folyton árában, de legalább megmarad egy bizonyos színvonalon. A kereslet állandó növekvése csak monopolizált jószágnál magyarázhatná meg azt, hogy az ár folyton magasabb mint a termelési költség. Ámde noha maga a föld monopolizált áru, a gabona nem az. Mert igaz ugyan, hogy a föld termőképessége nem megy a végtelenségig, de azért még mindig fokozható, s alig fokoztatott bárhol is a végső határig. Ez ellenmondásokat ANDERSEN, WEST és legalaposabban RICARDO egyenlítette ki

A mezőgazdasági termékeket, mondja a közgazdasági tudomány ez egyik legnagyobb lángelméje, mindig különböző termelési költség mellett állítják elő, minthogy a talaj termékenysége még ugyanegy birtokon belül is a legkülönbözőbb lehet. Hogy azonban azon legkevésbébbé termékeny föld is megműveltessék, melynek termelésére a fogyasztás érdekében szükség van, a mezőgazdasági termékek árának oly magasnak kell lennie, hogy a gazdának még ezen a földön is biztosítja a munkabért és szokásos tőkenyereséget. Ugyanegy piacon, ugyanegy jószágnak azonban mindig egyenlő ára van. Ha tehát a mezőgazdasági termékek árának a termés egy részénél olyan nagyoknak kell lennie, mely megtérítse a legkedvezőtlenebb körülmények közt termelő gazda munkabérét és tőkenyereségét, úgy ezen ár semmivel sem lehet kisebb az egész termésre nézve. Következésképp a kedvezőbb körülmények közt termelő gazdának jövedelméből a munkabér és tőkenyeresség levonása után fenn kell maradnia még egy bizonyos fölöslegnek; és ez a fölösleg a földjára-
radék. Szóval a földjára-radék két okra vezethető vissza, először arra,

hogy a *különböző termékenységű* földeken, tehát *különböző költséggel* termelt, *de egyenlő minőségű jószágok ugyanegy áron* kelnek a piacon; másodsor arra, hogy ezen árat a *legkedvezőtlenebb* körülmények közt elállított jószág termelési költsége szabja meg.

E tételek elseje alig szorul bővebb bizonyításra, a második tétel azonban talán még igényel némi igazolást. Képzeljünk magunknak három egyenlő területű, de különböző minőségű földet, melyek közül az elsón 100, a másodikon 90, a harmadikon 80 mérő gabonát lehet ugyanegy munkával és költséggel előállítani. A míg az első minőségű föld elégséges a lakosság élelmére, a többi műveletlen marad; a mint azonban az első elégtelen lesz, művelés alá kerül a második, utána a harmadik. Ámde ennek a harmadik minőségű földnek a gazdája csak úgy fog tovább is dolgozni, ha földje legalább is megtéríti a ráfordított munkát és tőkét, ellenkező esetben felhagy a műveléssel és más jutalmazóbb foglalkozás után lát. A termékek árának tehát legalább oly magasnak kell lenniök, hogy a 80 mérőt termelő gazdának költségeit megtérítsék, a mi mellett aztán a második föld gazdájának 10, az első föld gazdájának 20 mérő marad fölösleges jövedelem vagyis földjáraadék gyanánt. De ha elfogadjuk is azt, hogy a termékek ára nem lehet *alacsonyabb* annál, mi a legkedvezőtlenebb viszonyok közt termelő gazda költségeinek megfelel, vizsgáljunk kell ama másik nem kevésbé fontos, noha jóval kevesebb figyelemre méltatott kérdést, nem lehet-e a termékek ára *magasabb* annál, mi a legkedvezőtlenebb viszonyok közt termelő gazda költségeinek megfelel. S erre a kérdésre ismét nemmel válaszolhatunk, mert ha a termékek ára még az eddig művelés alatt álló legrosszabb földön is tartósan meghaladná a termelési költséget, csakhamar akadnának vállalkozók, kik művelés alá vonnának még rosszabb minőségű földeket, vagy nagyobb és aránylag kevesebb hozadékot nyújtó befektetéseket eszközölnének az eddigi földeken. E nagyobb mérvű termelés mellett a termékek ára a verseny következtében ismét leszál a korábbi földek termelési költségeinek színvonalára. S e szabálytól csak úgy lehetne eltérés, ha időközben annyira megszaporoódnék a lakosság s vele a fogyasztás, hogy az ujabban művelés alá vont még rosszabb földek terméke is szükségessé lesz, a mely esetben aztán ezek termelési költsége lesz az árszabó határ. Mert a fogyasztás szükség-

ete képezi mindig a mivelés szélső határát (*the extreme margo of cultivation*).

Ez volna rövid összefoglalása RICARDO azon hirneves elméletének, mely valamennyi szellemi terméke közt a legtöbb vitára adott alkalmat. Bármily nagyok is legyenek azonban ez elmélet előnyei, a tudományos általánosítás természeténél fogva nem egy oly jelenséggel találkozhatunk a járadék, vagyis a munkabér és tőkényereség levonása után fennmaradó fölösleges jövedelem körül, melyet RICARDO elméletével magával megfejteni képesek nem vagyunk

2. Ricardo elméletének továbbfejlesztése.

RICARDO elmélete megmagyarázza a földjáradék legfőbb jelenségét oly országokban, melyek már a mezőgazdaság bizonyos fokán állanak. Oly országokban ellenben, hol még minden föld ugyszólván legjobb, tehát majdnem *egyenlő* minőségű s mindamellett van járadék; vagy míg a gazdaságilag fejlett országokban is, hol egészen *terméketlen* földek is hoznak tulajdonosaiknak bért vagyis járadékot, s végre *szabadalmazott találmányoknál*, hol ismét egyenlő termelési költség mellett tesz szert az iparos külön jutalomra vagyis járadékra — mindezen esetekben RICARDO elmélete nem elégséges a gazdasági tünemények megfejtésére. A legujabb időkig még J. ST. MILL is azzal segített a hiányon, hogy a járadékot a *monopóliumból* származtatta. „Az ok, a miért a föld tulajdonosai járadékot követelhetnek, abban rejlik, ugymond J ST. MILL, hogy a föld olyan jószág, melyre mindenkinek szüksége van, s a melyet mégis csak tőlük kaphat meg. Ha valamely ország összes földbirtoka egy ember tulajdonát képezné, ugy az tetszése szerint szabhatná meg a járadék magasságát. Az egész lakosság az ő akaratától függne legfontosabb életszükséglete kielégítésénél, s ő tetszése szerint állapithatná meg a feltételeket. Ezt az állapotot látjuk jelenleg a keleti birodalmakban, melyekben a föld az állam tulajdonát képezi. Ott mindenütt a járadék az adóval összevegyülve jelenkezik, s a zsarnok mindent kisajtolhat, mit a ssevény földműves nélkülözhet. A következők körülbelül ugyanaz lenne, ha a földbirtok olyan kevés emberé lenne, hogy azok egy ember gyanút járhatnának el, s a járadékot egyetértőleg állapitanák meg. A mennyire azonban tudomásunk terjed, ez sehol sem történik, ugy

hogy e részben is a szabad versenyt kell elfogadnunk, minthogy a földbirtokosok száma jóval nagyobb, semhogy egyetértőleg járhatnának el. . . Noha azonban a tulajdonosok nem járnak el egyetértőleg, az olyan jószág, melynek mennyisége korlátolt, mégis csak monopolizált czikk marad.⁴

Szó szerint adtuk J. ST. MILL-t, s így láthatjuk, hogy még e kiváló közgazda sem maradt ment minden homálytól és ellenmondástól, a mennyiben a járadékot majd egyenesen a monopóliumnak tulajdonítja, majd csak habozva tér vissza eredeti kiindulási pontjához. Ez ingadozás eredete igen egyszerű, egyes esetekben csakugyan a monopólium, míg *más* esetekben nem a monopólium játzsza a főszerepet a járadék alakulásánál. S erre már RICARDO utalt abban a fontos tantételben, hogy a járadék nem szabja meg az árakat, hanem ellenkezőleg az árak szabják meg a járadék magasságát. E tantételt, melynek nagy horderejével már az érték fogalmának megállapításánál ismerkedtünk meg, azóta senki sem vonta kétségbe. S midőn most azt látjuk, hogy J. ST. MILL a monopolizált földbirtoknak azon természetes hatalmat tulajdonítja, hogy a mezőgazdasági javak árát megszábhassa, s mindjárt utána a járadékot a monopóliumból magyarázza, akkor világos lesz előttünk, hogy a járadék elméletének egy oly kétes pontjához jutottunk, melyet J. ST. MILL sem tudott egészen tisztázni. CAIRNES-é az érdem, hogy a közgazdaság ezen homályos pontjára is világot vetett és kimutatta, miszerint a járadékot vagyis a jövedelmi felesleget különböző viszonyok közt különböző eredetre kell visszavezetni. Mert a legtöbb esetben, t. i. mind akkor, midőn *különböző minőségű* földek állanak mivelés alatt, a járadék nem a monopóliumra, hanem a föld fogyatkozó termékenységére (*diminishing productiveness*), minden más esetekben, nevezetesen az *egyenlő* minőségű földeknél, a *terméketlen* földeknél s az ipari *szabadalmaknál* a monopóliumra vezetendő vissza. Csak e megkülönböztetés mellett érthető ama viszony, mely a jószágok ára és a különböző járadékok közt fennáll. Azon a legtöbb esetben szereplő s mindenestre legfontosabb járadéknál, mely a művelődés bizonyos fokára emelkedett országokban a földek különböző termékenysége következtében keletkezik, s a melyet rövidség okáért a *Ricardo-féle járadéknak* nevezhetnénk, a javak ára határozza meg a járadék nagyságát. A fogasztás legszélső határát jelző legrosszabb föld termelési költségei

itt az irányadók, minthogy még ez is elengedhetetlen a szükséglet kielégítésére. S ebben az esetben nem annyira a föld korlátoltsága, mint főleg a föld termékenységének azon sajátsága jó tekintetbe, melynél fogva minden újabb befektetés után kevesebb hozadékot ad. Szóval, nem mint eddig mondták, a föld kimeríthetetlen őserjeje és fölénye a tőkével szemben magyarázzák meg a járadékot, hanem ellenkezőleg a föld fogyatkozó termékenysége, s azon hátránya a tőkével szemben, hogy annak minden újabb befektetése nem hoz megfelelően egyenlő hozadékot. A különböző termelési költség itt a járadék szülő oka, a nélkül azonban, hogy a földmivelés azon menete, melyet RICARDO felállított, hogy t. i. a mivelés mindig rosszabb földre tér át, a járadék fogalmához okvetlenül szükséges volna. A földmivelésnek minden esetre ez volt a menete a legtöbb országban, de a lényeg nem a menet irányában, hanem a termelési költségek különféleségében s abban rejlik, hogy az árak a legkedvezőtlenebb termelési költség szerint alakulnak. Az a körülmény, hogy az árak a termelési költségen alapulnak, a verseny egy bizonyos nemét feltételezi, minthogy az árak csak ezen föltét mellett alkalmazkodnak a termelési költségekhez. De ha a mezőgazdasági javak szintén követik az áralakulás nagy törvényét, melyet minden más ipari czikk is követ, egy nagy különbség van a kettő között, az t. i., hogy az ipari áruknál az irányadó termelési költség, melyhez a javak ára idővel mindig idomul, a legkisebb költség, a legkedvezőbb termelés; a mezőgazdasági termékeknel ellenben a legnagyobb költség, a legkedvezőtlenebb költség.

Ezen legfontosabb járadék mellett azonban, mely a termelési költségen alapszik, van a járadéknak több faja, hol a monopólium sokkal nagyobb szerepet játszik, hol ennek következtében nem a termelési költség, hanem egyedül a kinálat és kereslet viszonya lesz az árképző elem. Szóval nem az árak szabják meg a járadékot, hanem a járadék az árakat. Ilyen esettel találkozunk a keletkező gyarmatoknál, hol a földek majdnem egyenlő termékenységűek még, s hol az állam bizonyos díj mellett adja ki azokat a magánosoknak. Ezt a díjt mint külön jutalmat szintén nevezhetjük járadéknak, csak hogy ez nem alakul a termelési költség szerint, hanem függ egyedül attól, mily nagy mérvű a szükséglet. Ha az ilyen ország elzáratik, a gabna ára egészen az államtól követelt díj nagyságától fog függni, ép úgy mint a keleti despotikus államokban.

Egy más esettel találkozunk a művelt országokban, hol egészen *terméketlen* föld is akad vásárlóra, bérlőre vadászat vagy a tulajdonosi hiúság kielégíthetése miatt. Itt is azonban nem a termelési költség, hanem a kínálat és kereslet viszonya, szóval ez esetben a monopólium lesz az árképző elem. Végül ide csatolhatók az ipari felfedezések s találmányok *szabadalmazott* tulajdonosai, kik szintén különös jövedelmet élveznek, de olyat, melyet nem a termelési költség, hanem a monopólium szab meg.

Mindent összefoglalva tehát azt kell mondanunk: A járadék azon külön jövedelem, mely a termelőnek minden költség megtérítése és rendes jövedelmének levonása után, vagyis a munkabér és tőkenyeresség levonása után fenmarad. Ezen külön jövedelem a legfőbb és legfontosabb esetben, t. i. a gazdasági művelődés bizonyos fokára emelkedett országokban, hol különböző minőségű földek állnak művelés alatt, két okra vezethetők vissza, 1. arra, hogy a különböző minőségű, tehát különböző költséggel megmivelt földek ugyanegy áron kelnek a piacon, s 2. arra, hogy ezen árat a legkedvezőtlenebb termelés költségei szabják meg. Ezen RICARDO által megállapított földjáradék mellett azonban vannak még a járadéknak egyéb nemei is, melyeknél a monopólium az árképző elem. S azért a míg az első esetben a termelési költség illetőleg az árak szabják meg a járadék nagyságát, az utóbbi esetekben a kínálat és kereslet mérve, vagyis a járadék nagysága szabja meg az árakat.

A járadék e két neme közül az első a fontosabb, s a közgazdasági tudomány főleg, hogy ne mondjuk kizárólag csak az iránt érdeklődhetik, s ha mégis behatóbban foglalkoztunk a járadék egyéb nemeivel is, ugy ezt egyedül azért tettük, hogy a tulajdonképeni RICARDO-féle földjáradék természetét annál világosabban megállapíthassuk.

3. A földjáradék bevezetett törvényei.

Láttuk, hogy a mezőgazdasági termékek ára a legkedvezőtlenebb körülmények közt termelt, de a fogyasztásra még elengedhetetlenül szükséges mennyiség termelési szükségéitől függ. Mindazon birtokosok, kik kedvezőbb körülmények közt termelnek, ezen előnyök arányában járadékra tesznek szert. A termelési költségek azonban nem csupán a talaj *minőségétől* függnnek, befolyást gyakorolnak arra mindazon körülmények, melyeknek következtében a gazda

olcsóbban vetheti piacra termékeit, nevezetesen a talajnak vagy a gazdasági eljárásnak minden javítása, a gazdaság üzéséhez szükséges tőke és munka olcsóbb kamata és bére, s végül a föld fekvése, más szóval a közlekedési vagy népesedési viszonyok változása.

A gazda, ki eszélyesen javítja földjét, nem retten vissza a józan befektetésektől, figyelemmel kíséri a gazdasági technika fejlődését és észszerű arányokat hoz be gazdaságában: fokozhatja járadékát a rosszabb földén. Ellenben a meggondolatlan gazda, ki nem figyelve a piaci árak szabályozó hatalmára, pusztá kedvtelésből befektetéseket befektetésekre halmoz s földjét a belterjes gazdaság oly fokára emeli, mely az általános árviszonyoknak meg nem felel, elvesztheti járadékát s egyenesen tönkremehet, habár a legtermékenyebb földet műveli. A *hitelviszonyok* minden javulása s a *munkabér* csökkenése hasonlóképp emelik a járadékot, valamint a hitel és munkabér drágulása viszont csökkentik azt. Csakhogy ez a jelenség s kivált a munkabér ritkán marad rögtönös befolyás nélkül a piaci árakra, mi által a járadéokra gyakorolt hatásuk némileg ellensúlyoztatik. Végre a mi a telek *fekvését* illeti, közlekedési és népesedési szempontból minden új ut, csatorna vagy vasut jelentékenyen emeli a földek járadékát, úgy hogy a nagy piacokhoz közelebb fekvő rosszabb földeken sokszor nagyobb a járadék mint a távol fekvő jobbakon. Mig ellenben az így keletkezett járadék eszökkenhet nemcsak a közlekedési eszközök elhanyagolása által, a mi ritkaság, hanem az által is, hogy eddig távolabb fekvő és közlekedési eszközökkel nem rendelkező országok szintén közelebb hozatnak a piacokhoz. A vasuti hálózat terjedése hazánkban és a szomszéd keleti országokban mindkét esetben például szolgálhat.

A föld, művelt országokban legalább, mindenütt tulajdonban levén, a járadék a tulajdonost illeti. Csakhogy a tulajdonos jövedelmében a járadék más jövedelmi elemekkel vegyülve jelentkezik, s azért tisztán meg nem különböztethető. Ha azonban a tulajdonos bizonyos időre másnak engedi át földjét, akkor a kárptlításul fizetett haszonbér, föltéve, hogy a bérlő a maga és nem a tulajdonos tőkájével dolgozik, rendesen a járadék nagyságának felel meg. Mert ha a haszonbér nagyobb volna, megröviditené a bérlő tőkényereségét és csakhamar képtelenné tenné őt üzlete folytatására. Ha ellenben kisebb volna a járadéknál, viszont csakhamar oly versenyt idézne elő a bérlők részéről, mi a haszonbért szükségkép visszavezetné a

járadék színvonalára. Midőn így a saját tőkájével dolgozó bérlő a járadék teljes egyenértékét kénytelen a tulajdonosnak szolgáltatni, üzlete egyenlő lesz minden egyéb üzlet természetével, a mennyiben a bérletet kereső tőkék száma csakugy függ a tőkenyereség átlagos nagyságától, mint valamely más iparágnál, de a verseny minden élénksége daczára a haszonbér mégis eltérhet a járadéktól mindannyiszor, midőn a bérlő a tulajdonos tőkájével dolgozik, vagy midőn a bérlet hosszabb időre szól, s a járadék időközben változáson megy keresztül. Az első esetben nagyobb a haszonbér, mint a járadék, mert magában kell foglalnia a kölcsön adott tőke kamatját; az utóbbi esetben nagyobb vagy kisebb lesz, a mint a járadék idő közben csökkent vagy emelkedett.

A járadék döntő befolyást gyakorolván a haszonbérre, nem maradhat befolyás nélkül a telek árára sem. A járadék, mint a telek tiszta jövedelme természetesen döntő befolyást fog gyakorolni azon összegre is, a melyen azon tiszta jövedelmet megvásárolni lehet. Az országos kamatlábat változatlanoknak, például 5 százaléknak véve, egy 500 forintos járadékot nyújtó telek árát annak huszszorosára, 10,000 forintra tehetjük. Minél alacsonyabb lesz a kamat, annál nagyobb járadékot fognak ugyanazon összegért követelni, és minél magasabb a kamat, annál csekélyebb járadékkal leszünk kénytelenek ugyanazon összeg mellett megelégedni.

Innen magyarázható, hogy a földjáradékot a *termelési költségek* alkatrészének tekintették a legujabb időkig. Mert a járadék csakugyan termelési költség a haszonbérlő s a jószágot vásárló tulajdonos szempontjából, de nem általános közgazdasági szempontból, mert nem képez oly értékelemet, mely a termelésnél veszendőbe menne. ADAM SMITH-nél a nemzetjövedelem mindhárom ága, a munkabér, a tőkenyereség és földjáradék a termelési költségek közt szerepel. RICARDO utalt először arra, hogy a földjáradék nem termelési költség, mert mint ő indokolta, nem a termelésre fordított előleg, s növekedhetik a tulajdonos hozzájárulása nélkül. RICARDO magyarázata helyett ma már ismerünk helyesebbet is, de tételét fenntartjuk, mint a közgazdaság egyik legbecesebb vívmányát, mely legelőször döntötte meg a termelési költségeknek a magángazdaságból kölcsönzött s különösen a nemzetközi csere terén sok tévedést okozó elméletét. A földjáradék tehát nem csak, hogy nem alkatrésze a költségeknek, s nem gyakorol befolyást az árakra, hanem

fordítva a járadék függ az árártól és pedig a legkedvezőtlenebb körülmények közt termelt javak árártól. A földben működő természeti erők meghatározott helyhez kötvek, és egy bizonyos fokon tul erejüket ugy belterjileg, mint külterjileg csak mindég nagyobb tökeáldozattal lehet fokozni. Az iparban működő természeti erők, a szél, a hó, a gőz, végtelenül fokozhatók és hatásukra nézve korlátokhoz nem kötvek. Innen van, hogy az ős termékek normalis értékét a természeti erők minimuma, az ipari cikkek normalis értékét azok maximuma határozza meg. Más szóval, hogy a mezőgazdasági javaknál a legköltségesebb termelés, az ipariaknál a legolcsóbb termelés az irányadó. Amazok értékökben folyton emelkednek, emezek viszont csökkennek. Mielőtt azonban a gazdasági haladás e fontos hatásával megismerkednénk, lássuk azon különböző ellenmondásokat, melyekkel ez elmélet eddig találkozott, már csak azért is, hogy egyes eddig homályban maradt részeit annál világosabban megérthessük.

4. Carey támadása a földjáradéki elmélet ellen.

Kevés tan részesült annyi megtámadásban, mint RICARDO földjáradéki elmélete, a mely ép azért ismeretesebb, mint értékelmélete, pedig RICARDO ezen a téren szerzett magának legnagyobb érdemeket. A földjáradéki elmélet ellen irányuló támadások főleg két csoportra oszthatók. Az egyik a földjáradék *jogosultságát* vonja kétségbe, a másik *lételét*. Az első ellenvetés a socialisták és communisták részéről történik s összeesik ugy érveire, mint czáfolataira nézve a tulajdonjog ellen intézett általános támadásokkal s azért itt bővebb méltatásra nem is tarthat igényt. Azon közgazdák közt, kik a földjáradék lételét vonják kétségbe, az amerikai CAREY érvei találtak a legtöbb viszhangra s mi azért főleg csak vele akarunk foglalkozni. CAREY mint a zavartalan boldogság apostola a Ricardo-féle járadéki elmélet s a Malthus-féle népesedési elmélet azon közös kiindulási pontja ellen küzd, melyet a föld fogycsökkenő termékenysége képez. Ezért támadja meg egyrészt Ricardo azon állítását, hogy a mivelés menete a jobb földekről a rosszabb földekre vezet; s ezért igyekszik másrészt kimutatni, hogy a járadék nem egyéb, mint a korábban felhalmozott munka és tőke visszatszolgáltatását nyújtó természeti erők.

A mi a földmivelés *menetét* illeti, CAREY Amerika történelméből levont tapasztalati példákkal igyekszik kimutatni, hogy az új világban a telepedés a terméketlenebb, kopárabb vidékeken indult meg s így indult befelé lassankint a termékenyebb vidékekre, erdők kispusztításával és mocsarak kiszáritásával. CAREY felhozott példái egészen igazak lehetnek, s még sem bizonyítanak semmit a földjáradék, de még a mivélésnek azon menete ellen sem, melynél fogva mindig a rosszabb és rosszabb föld kerülne éke alá. A járadék elmélete ellen nem bizonyít semmit, mert a járadék eredménye nem a mivélés menetében rejlik, hanem abban, hogy a különféle költséggel előállított mezőgazdasági javak mind a legkedvezőtlenebb körülmények közt előállított javak termelési költségeinek megfelelő áron kelnek. Ez a különbség azonban megvolna akkor is, ha CAREY-nak igaza lenne, és a mivélés a rosszabb földekről a jobb földekre irányulna. De továbbá abból még, hogy Amerikában a soványabb földekről a kövérebb földek felé irányult a telepedés, mi sem következik azon tételre vonatkozólag, hogy a mivélés a jobb földekről a rosszabbak felé vonul. Mert jó vagy rossz föld alatt nem szabad egyedül a föld természeti minőségét érteni, hanem mindazon költségek összegét, melyeket a jószág előállítása és piacra hozatala megkíván. A soványabb, de kevesebb előmunkálatot, egyszerűbb eszközöket igénylő föld ezen értelemben jobb lehet, mert az előállított jószág piaci árához képest kevesebb költséget igényel, mint a nagy befektetéseket, irtásokat vagy kiszáritásokat igénylő kövérebb föld. Szintúgy a tengerhez, a legnagyobb közlekedési eszközökhöz közel fekvő silányabb föld ugyanazon értelemben jobb lehet, mint a beljebb fekvő buja tenyészetű, de minden közlekedéstől elzárt föld. Arra nézve, hogy CAREY amerikai példái csakugyan bizonyítsanak valamit a földmivélésnek Ricardo által felállított menete ellen, mindenek előtt azt kellene bebizonyítani, hogy a későbbi földeken előállított termékek a piaci árakhoz képest kevesebb költségbe kerültek és kevesebb költséggel szállítottak. Ezt a bizonyítást azonban nem adja CAREY sehol. Mennyire tarthatatlan egyébiránt CAREY földmivélési menete, legjobban kilátszik abból, hogy végső következése azt kívánná, hogy a gazdaságilag legfejlettebb országokban ép a legkevesebb költséggel megművelhető s a forgalmi központokhoz legközelebb fekvő földek maradtak legyen parlagon, a mi egyenes képtelenség.

CAREY másik ellenvetése abban áll, hogy a földet csak bizonyos munka és tőke előlegezése mellett lehetett mivelés alá fogni, a mely előlegek idővel a földdel egyesülvén, gyarapították annak termékenységet és létrehozták azt, a mit külön jövedelemnek, járadéknak nevezünk. E járadék tehát e szerint nem egyéb, mint *felhalmozott munkabér és tőkenyeresség*; mert szerinte a föld közremunkálása ép oly ingyenes, mint a szél, gőz vagy hó közreműködése, s az ember végül nem fizet egyebet, mint egyedül az emberi munkát. CAREY első hibája e téren onnan ered, hogy elhanyagolja azon tudományos szigort, melyet a földmivelésbe fektetett tőkék különböző természete megkövetel. Azok a tőkék, melyek épületek, szerszámok, barmok stb. alakjában alkalmaztatnak a földmivelésnél, melyek tehát nem azonosak magával a földdel, kétségtelenül megtartják tőke jellegüket, a mennyiben jövedelmök, a kamat és tőkenyeresség természetéhez híven, idővel kisebb lesz és nem nagyobb. Azok a tőkék ellenben, melyek a talaj javítására fordítanak s a földdel magával elváhatlan összeköttetésben állnak, mint a szarítások, irtások, trágyázások és alagsóvezések, ezek a föld jellegét veszik föl, s jövedelmök a járadék természetét ölti magára, azaz idővel nagyobb lesz, mert a míg az első esetben a befektetett tőke jövedelme a legkevésbé költséget igénylő termeléstől függ, a másik esetben a legtöbb költséggel igénylő termelés fogja az előállított javak árát s következőleg az azok után járó jövedelmet meghatározni. Midőn CAREY azt állítja, hogy a föld mai értéke nem lehet nagyobb, mint a mennyi a mivelés óta belefektetett munka és tőke értéknek megfelel, még önmagával is ellenzésbe jön, mert az őstermékek folytonos értékemelkedését senki sem hangsúlyozza jobban, mint ő. Pedig ha az őstermékek értéke nem nagyobb, mint a mennyi a rájuk fordított munka és tőke értékének megfelel, akkor értékfokozódásról azon értelemben, mint azt ő is említi, beszélni lehetetlen volna. Legszenbeszökőbb azonban CAREY tévedése akkor, midőn még a közlekedési eszközökre fordított költségeket is a termelésre fordított előlegek gyanánt tünteti föl, mint a melyek szintén közremunkáltak azon külön jövedelem keletkezésére, melyet mi járadéknak nevezünk. CAREY itt a közgazdasági tévedések leggyakoribb forrásából merit, mert összetéveszti a magángazdaság természetét a közzgazdaság természetével, s az előbbtől vonja le okoskodásait az utóbbira. Az a gazda, kinek földjét előnyösebb közlekedési eszközök közelebb hozzák a piaczhzo, az

igaz, járadékra tehet szert; csakhogy ezzel nem emelkedik, sőt legtöbbször csökken azok járadéka, kik azelőtt nagyobb előnyökkel rendelkeztek ez utóbbi gazda felett, a mint hogy az ő járadéka is csökkenhet, ha még távolabbi vidékek is bevonatnak a forgalomba. Az új közlekedési eszközök nem emelik azon földek járadékát, melyek azelőtt közel feküdtek a piacokhoz, s minél terjedtebb lesz a közlekedési eszközök hálózata, annál csekélyebb lesz a járadék, ha idővel a termelés mindig rosszabb és költségesebb földekre vagy belterjesebb és költségesebb művelésre nem tér át. S ha nem is lehet tagadni, hogy a járadék minden emelkedése a fogyasztás gyarapodását vagy a szállítást könnyebbülését, szóval a gazdasági művelődés fejlődését feltételezi, a mi viszont munka és tőke előlegezése nélkül nem képzelhető: azért az a felfogás, mely a járadék eredetét ezen előlegekben látja és nem a kisebb és nagyobb költséggel űzött termelés különbözetében, egyenes összezavarása két különböző fogalomnak. CAREY, mint a folytonos tőkélyesedés buzgó hive, szemelt huny minden előtt, mi a tőkélyesedés folytonos menetét, az emberi hatalom szakadatlan terjeszkedését a természeti erők felett közvetlenül nem igazolja. A tudomány célja azonban csak az igazság lehet, és nem egyes bármi kecsegtető föltevések igazolása.

5. A gazdasági fejlődés hatása a földjáradékra.

A gazdasági fejlődés a járadék *emelkedésére* vezet. Minden haladás a népesség szaporodását és élelmi szükségletének gyarapodását vonja maga után, következőleg a fogyasztásnak kétszeres forrásból eredő nagyobbodását. A mint azonban mindig több és rosszabb földet kell a szükséglet kielégítésére művelés alá fogni, vagy pedig több és mindig kevesebb hozadékot nyújtó tőkét kell ugyanazon földön befektetni; folyton nagyobb költséggel termel az a gazda, ki a legkedvezőtlenebb viszonyok közt állítja elő a fogyasztásra még okvetlenül szükséges mezőgazdasági termékeket, s következőleg mindig nagyobb lesz a különbség, mely a kedvezőbb és legkedvezőtlenebb termelési költségek közt mutatkozik, s ezzel nagyobb lesz maga a járadék is.

A járadék e folytonos emelkedése következtében a *telek ára* szintén növekszik. De van még egymás körülmény is, mely ugyanily irányban hat, s a melynek nagy fontosságu következményeire

CHERBULIEZ hívta fel leginkább a figyelmet. Ezen másik ok, mely szintén főlebb hajtja a telek árát, a kamatláb csökkenése. A gazdasági fejlődés haladtával tehát a telkek ára gyorsabban emelkedik mint a járadék, mert ezen kívül még egy tényező hat rá hasonló szellemben. E változás folyton kedvezőtlenebb helyzetbe hozza minden más vállalkozóval szemben azt a gazdát, ki most vásárolja telkét, de másrészt nem változtat a bérlő helyzetén, ki ezentúl is csak úgy fog vállalkozni a bérletre, ha ez üzlet meghozza neki azon tökenyereséget, mely az átlagos tételnek megfelel. Az előlegezett tőke szempontjából, a birtokát vásárló gazda tehát kedvezőtlenebb helyzetbe jön mint a bérlő. Szóval minél magasabb lesz a járadék, minél drágább a föld, nemcsak ezen okból, hanem a kamat lejjebb szállása következtében is: annál kisebb is lesz az az illető föld értékéhez képest. Vagyis a gazda aránylag kevesebb jövedelemre tesz szert ugyanazon érték után mint a bérlő, kinek helyzete nem változott. Ezen eddig eléggé figyelemre nem méltatott körülmény, a gazda helyzetének viszonylagos rosszabbodása s a bérlő helyzetének viszonylagos javulása egy becses adat azon különben igen sok más okra is visszavezethető tünemény megfejtéséhez, melylyel különösen hazánkban is oly nagy mérvben találkozunk, hogy t. i. egyrészt a középbirtokos osztály hanyatlik, míg másrészt a bérlő osztály virágzásnak indul. Szokás, hajlam, a családi földhöz való kegyelet feltartóztathatják a haladást, de a jobb belátás és főleg a szükség mindinkább világossá fogják tenni, hogy ugyanazon érték gyümölcsözőbb, ha egészben bérletre fordítjuk, mintha csak egy kis részét használjuk mezőgazdasági forgó tőkél, míg a másik nagy részét új birtok vásárlására vagy a réginek megtartására használjuk. A közép birtok folyton kedvezőtlenebb helyzetbe jut a termelés haladtával, csakugy mint a közép vállalatok az ipar terén.

Az általános szabály azonban, melynél fogva a járadék mindig a legköltségesebb termelés költségeihez alkalmazkodik, csak azon termelési ágakra nézve áll, melyeknek termékei habár fokozott áldozattal, de mégis szaporíthatók, szóval a szorosan vett mezőgazdasági termékekre, nevezetesen a gabonára nézve. Ámde vannak östermékek, melyek mennyisége vagy alig, vagy épen nem fokozható, például a bizonyos helyeken termelt finomabb növények, mint a dohány vagy szőlő, s a szintén egyes helyekhez kötött nemesebb érczek vagy kövek. Minthogy ezeknél a kínálat még a leg-

nagyobb áldozat mellett sem fokozható tetszés szerint, azért az ilyen kivételes jószágok ára sem alkalmazkodik a termelési költségekhez, hanem egyedül a kínálat és kereslet mérvéhez. Ez okozza, hogy ezen javaknál a járadék egyrészt jóval magasabb s másrészt sokkal rendetlenebb mozgású lesz, mint a közönséges mezőgazdasági javaknál.

Sok tekintetben hasonlót mondhatunk a *bányákról* általában, a melyek járadéka azonban még egy nevezetes eltérést tanusít. A mezőgazdasági művelés alatt álló földeknél csak a legujabban találkozzunk azzal a jelenséggel, hogy új és eddig műveletlen földek oly nagy mértékben vonatnának művelés alá, hogy ez által a régiebb földek járadéka csökkenésnek volna kitéve. Bányáknál ellenben minden újabb gazdag ér felfedezése veszélyezteti, sőt egyenesen megszüntetheti a kedvezőtlenebb bányák járadékát. Közönséges földet járadék nélkül senki sem fog művelni hosszasan, mert előnyösebb lesz rá nézve más foglalkozásba fektetni munkáját és tőkáját. A bányák ellenben igen nagy előleges befektetéseket igénylenek, melyek a művelés beszüntetésével elvesztenék minden hasznukat. Bányáknál tehát ép a haladó gazdasági fejlődés mellett lehetséges, hogy a járadék csökken vagy egészen megszűnik, ha a technikai eszközök és eljárások javításával nem segítenek a bajon.

Hasonlóképp rendetlen irányzatot tanusít a járadék *háztelkek*nél fejlődő nagy városokban, hol egy-egy újabb forgalmi ér nyitása eddig elhanyagolt telkeknél magasra emelheti fel a járadékot, más eddig keresett telkeknél ellenben tetemesen megcsorbíthatja vagy egyenesen fölemésztheti azt.

V. FEJEZET.

B E F E J E Z É S.

A gazdasági haladás a termelés terén mindinkább a *szélsőségek* felé vezet. A mindinkább fejledező nagytermelés mellett a közép-termelés sem az ipar, sem a földmivelés, sem a személyes szolgálatok terén nem állhat meg azzal az erélylyel, melyet a javak megosztásának helyes aránya követelne. Csak a kistermelést nem fenyegetik a nagytermelés sokoldalú előnyei. A kistermelő jövedelmében jóval nagyobb szerepet játszik a gyarapodó munkabér, mint a csökkenő tőkényereség, s azért ő jobban megállhatja helyét a nehéz tusában, mint a középtermelő, kinek jövedelmét főleg a mindig csökkenő tőkényereség képezi, s a ki azon kívül nem rendelkezik mindazon hatalmas segédeszközökkel, melyek a nagytermelést oly félelmissé teszik versenytársaival szemben. Azon kívül a kistermelőt a gazdasági haladás által kevésbé érintett egyszerűbb életmódja, végre a kényyszerűség, melynél fogva nehezen változtathatja foglalkozását, míg egyrészt majdnem lehetetlenné teszik neki a választást, másrészt kedvezőbbé teszik helyzetét. A középtermelés e háttérbe szorulása a két szélsőséggel szemben annyira természetes folyamánya a gazdasági haladásnak, hogy megtaláljuk a történelem minden szakában, melyben a gazdasági élet nagyobb lendületet tanusított.

A káros befolyásnak, melyet a termelés fejlődése a vagyon megosztására gyakorol, van azonban egy habár lassu ellensúlyozója abban a hatásban, melyet a gazdasági haladás a *forgalom* terén gyakorol. A forgalom folytonos élénkülése, a pénz, hitel és szállítás segélyével, ingóvá és mozgékonyvá teszi nemcsak a tőkét, hanem a személyi szolgálatokat, s magát a földet, szóval a vagyon minden elemét. E nagy mozgékonytság azonban arra vezet, hogy a nemzeti gazdaság minden legcsekélyebb része érvényesíthető lesz és jövedelmet hajt. Bármily lassu legyen is a hatás, melyet e jelenség a javak helyesebb megosztására gyakorol, mégis egyedül ettől várhatunk e téren kielégítőbb arányokat. A mindinkább élénkülő forgalom vezet a legkisebb egyéni erőket egy nagy hatalommá összefűző társulásra, a gyöngék egyedüli támaszára a hatalmasokkal szemben.

Hazánkban, hol még nem élvezzük a magas gazdasági cultura áldásait, még jó ideig mentve leszünk annak csapásaitól is. A fénytől elválhatatlan árny azonban nem riaszthat bennünket vissza, hogy utolérni igyekezzük az előbbrehaladottakat, bármily nagy legyen is a távolság közöttünk. A hátramaradott népeknek is van egy vigaszuk. Készen, hogy ne mondjuk ingyen nyerik azon nagy tanulságokat, melyeket az előbbre jutott népek egész nemzedékek nehéz munkája, nem egyszer sanyaru szenvedése árán vásárolnak meg. De a tanulságok felismeréséhez nem elég a pusztá tények nyers ismerete. Arra, hogy az előttünk fekvő hosszú utat megrövidítsük, s a kimaradhatatlan viszontagságokat a lehető legesekélyebbre szállithassuk, csak a tudomány tanithat meg bennünket.

